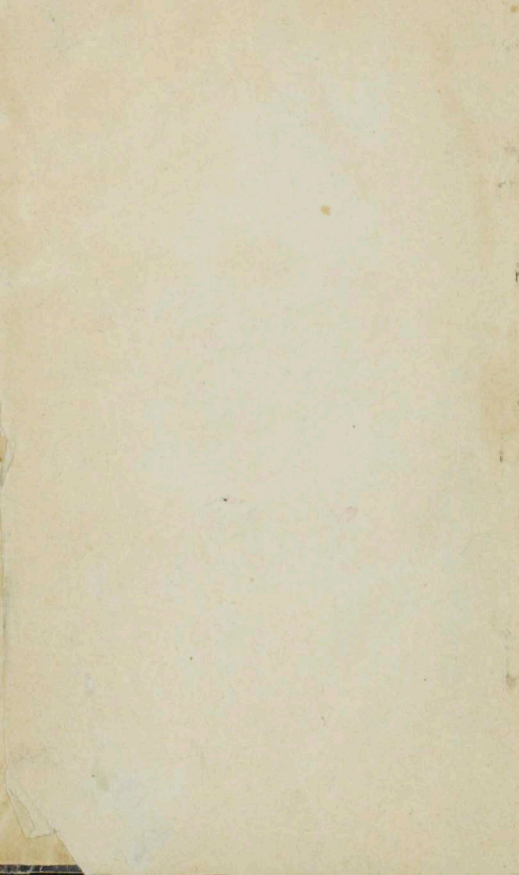

91
4-17

W 1244

Մ. Վ. ԵՎՆԵՐԻ

ՃԱՆԱԳԱՐԿՈՐԳՈՒԹՒՆ

Ի ԿՅՆՍՏԱՆԻ

ՄԵՍԻՍ

(1)

✓

91

91 (47.925) 04

Վ 17

Ս. Վ. Ե. Կ. Ն. Ե. Բ. Ի.

ՂԵՆԵՊԵՐ ՀՈՐԳՈՒԹԻՒՒՆ

Ի Հ Ե Յ Ե Ս Տ Ե Ն

ՔԱՂԵԼՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Վ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՂԵՄԱՆԵՆ

ՄԻԹԹԱՐԵԱՆ ՍԻԽՏԷՆ

ԼԳՏ

A 67995

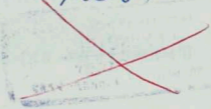
52

Վ. Ի. Է. Ն. Ե. Ե.

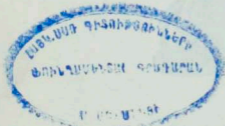
ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԵՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

ՌՅ. 1851.

~~76964~~

~~5722~~

Sh

rec

Յ Ե Ռ Ե Ա Ջ Ե Բ Ե Ն

ԱԵՐՁԻՆ գարեբու մէջ քանի որ եւրոպական գիտունը սկսան հեռաւոր երկիրներ ստորտիլ, իւրաքանչիւր նահանգներու աշխարհագրական, մշակական, բնաստամական ու երկրաբանական հանգամանքը զննել անձամբ ու տեղն ի տեղը, եւ ամէն մէկ ազգին լեզուն, հնուածիւններն ու սովորութիւնները սուր աչքով եւ գիտութեանց ներկայ աստիճանին համեմատ դիտել, բազմածիւ քննիչ հիւրերու ասպընջական եղաւ մեր Հայաստանն ալ, որն որ աս խուզարկու ճամբորդներուն ունեցած գիտաւորութեան շատ կողմանէ առատ նիւթ կը մատակարարէր:

Ասիայի քիչ երկիրները, կ'ըսէ Պր. Աակներ իր յառաջարանութեան մէջ, հետազօտիչ, բնազնին, հնախօս եւ տոհմագիր¹ ճամբորդներու առջեւ կրնան այնչափ հարուստ հանք ու բովբ բանալ, որչափ Եւրոպայի ասանկ մտաիկ եզոզ եւ զիւրաւ հասնուելու Հայաստանը: Ով որ Ռիդդերին յառաջակողմեան Ասիայի աս մասին վրայ հրատարակած սքանչելի ստորագրութիւնը կարդացեր է, կ'իմանայ թէ մինչեւ հիմակ աշխարհագրութեանց մէջ ան կողմբուն վրայ ինչ թերի եւ պակասաւոր ծանօթութիւն կայ եղեր: Այնչափ երեւելի գետերու ընթացքին եւ անոնց աղբերականց ճիւղ նկարագիրը, հսկայ ու երկնաբեցձ լեռներու ճշգրիտ դիրքը, հրաբխային յատկութիւններն ու քարի տեսակները, բազմածիւ աղուոր լճերու մեծութիւնն ու բոլորտիքը, նմանապէս ուրիշ շատ տեղուանք մութ մշուշի մը մէջ էին, եւ ըստ մասին գեռ են: Հոս չէ թէ միայն աշխարհագիրն ու բնախոյզը գեռ քիչ մշակեալ դաշտ մը կը գտնէ, այլ նաեւ բնութեան պատկերակերպ ձևերը սիրող երկրանկարները² բազմազարձ զրազման եւ առատ զուարճութեան մը կը հանդիպին: Կարին քաղքէն միայն մէկ քանի մղն գետ ի հարաւ երթալով՝ Թորդոմայ գետոյն հսկիարը ջրվէժ մը կը տեսնեն որ Եւրոպայի մէջ իր վսեմ գեղեցկութեան նմանը

1 Գր. Ethnographie.

2 Գր. Paysagiste.

լունի, եւ զորն որ գուցէ միայն Նիսիակարայի քարափաղը կրնայ գերազանցել: Այսու ամենայնիւ մինչեւ Հիմայ տըպուած ճանապարհորդութեանց մէջ ասոր վրան եւ ոչ փոքր յիշատակութիւն մը կայ: Արշափ դիմազրու ճամբորդներ Ափրիկէի մէջ անդործադրական աշխատութեանց ձեռք կը զարնեն, որոնցմով իրենց կորուստը կը գտնեն. հոս այսչափ մտաւոր տեղ անվեհեր եւ քաջասիրտ ստրուտը մը համեմատութեամբ խիստ քիչ վտանգով ու աշխատանքով կրնար երեւելի աշխարհազրական խնդիրներ լուծել յոգուտ գիտութեանց եւ իր անունը յաւերժ գրողնել:

«Հայաստան թաքուն կը պահէ ճարտարապետութեան հին գանձեր, որոնք անցեալ ժամանակաց ամենէն հզոր ու գեղեցիկ յիշատակարաններուն կարգն են: Դեռ քիչ ատեն է որ Անի քաղաքին հոյակապ աւերակները ճամբորդ հնախօսներուն քննութեամբ մեզի քիչ մը ծանօթ եղան: Սակայն մինչեւ Հիմայ Հիւսնի անանկ ճիշդ տորագրութիւն մը, որ Հայ թագաւորաց աս նախնի մեծապայծառ մայրաքաղաքին մտացորդները բոլոր ժանր ու հետաքրքրական մասերովք մեզի ցուցնէ. դեռ հիմակ ալ հնախոյզ մը ասանկ աղէկ պահուած ու փառաւոր աւերակները հիմնովին քննելու որ ըլլայ, կրնայ երեւելի արդիւնք վաստակել: Այսպէս նաեւ աւերաշատ Հայաստանի ուրիշ զանազան կողմերը՝ Տիւպուսյին ընտիր գրուածքներէն ետքն ալ՝ գիտուն քննողի մը տաժանմունքը յորդ եւ լի կը վարձատրեն: Տոհմագիր եւ լեզուաբնին մարդիկ Հայաստանի լեռնաբնակ ազգաց՝ ֆիւրաերու, Աեստորեականներու եւ Եզրիսիներու մէջ նմանապէս գիտողութեան եւ ուսման կերպ կերպ նիւթ կը գտնեն, ինչպէս որ բնախոյզն ալ Հայաստանի լեռանց կազմութիւնը, կենդանիներն ու անկերն իր գննութեանց նպատակ կ'ընտրէ:»

Ահաւասիկ ասոնք են առաջին պատճառները, որոնցմով գիտունք կը շարժին՝ զՀայաստան իրենց մասնաւոր քննութեան եւ մտադրութեան արժանի համարելու. իսկ իրենց երկրորդ պատճառը, զորն որ նոյնպէս զբերնուն մէջ առհասարակ կը հրատարակեն, աս է որ թէ Ասիայի եւ թէ Եւրոպայի մէջ այլեւայլ բազմութիւ Հայազգի բազմականութիւններէն զատ՝ ընդհանուր ազգը Արաստանէն մինչեւ

1 Ինչպէս են Արմաւիր, Արտաշատ, հին Անի կամ Կմախք, Անն, Արտիկ, Բաղարան, Աշտիշատ, Թիւն ասան, Գառնի, Դուին եւ այլն. եւ այլն. եւ այլն:

Եզիպոսս, եւ Պարսկաստանէն մինչեւ փոքր Ասիայի ա-
րեւմտեան եզերքն ու անկից ալ անդին սփիւս, գրեթէ ի-
րարմէ անընդհատ ու երեք միլիոնէն աւելի բազմութեամբ
տարածուած կը տեսնեն, եւ կը սկսին քննել անոնց հան-
ձարն ու յաջողակութիւնը, լեզուն եւ կատարած գործառ-
նութիւնները, յառաջացման համար ըրած ջանքն ու Միտի-
թարայ վանքերէն օրէ օրելած հարկաւոր ուսումնական գրքե-
րը: Աս երեւոյթներով սոյժառ համոզում մը կը ստանան
թէ ասոնք ամենատենչ խաղաղութեամբ, բանաւոր, զօվելի
եւ անկեղծ միաբանութեամբ, բարի կրթութեամբ եւ հի-
մնական ու շիտակ ուսմամբ յառաջանալու որ ըլլան, կրնան
օրինաւորապէս շատ ծաղկիլ ու սոյժառանալ, եւ իրենք աս
վիճակին մէջ մանկէն ետքը՝ կրնան նաեւ շատ դիտութեանց
նկատմամբ այլեւայլ փափաքելի պտուղներ տալ նոյն խկ
Եւրոպացւոց, եւ միանգամայն ուրիշ այնչափ ասիական ազ-
գերուն ալ, որոնք բոլորովին ազիտութեան խոր խաւարի
մէջ մնացած են, կարող կ'ըլլան խոհեմական ազդեցութեամբ
մը շատ մեծ հոգեւոր, բարոյական եւ մտաւորական օգուտ
մատուցանել, որն որ ընդհանուր մարդկութեան ալ երեւե-
լի բարեբարութիւն կ'ըլլայ: Շատ բարեսէր եւ հմուտ ա-
րեւմտեանը հաստատ կը կարծեն թէ մեր ազգը վերդիլեալ
բարիքները յառաջ բերելու մասնաւոր կոչում մ'ունենայ:

Այս ամենայն մտածմունքը խել մը ատենէ ի վեր աշ-
խարհադէտ Եւրոպացւոց զբաղման նիւթ եղած է, եւ ասոր
համար են այնչափ հետզհետէ տեսնուած գրքերն ու ճամ-
բորդութիւնները, որոնց մէջ թեպէտ մեր ազգին վրայ տեղ
տեղ զանազան թիւր կարծիքներ, անհիմն գաղափարներ,
նախապաշարութեան, կամայ եւ ակամայ ծուռ խորհրդածու-
թիւններ ալ կը գանուին, այսու ամենայնիւ իրենց այնչափ
դիտնական զննութիւնները զո՛ր եւ իցէ ողջամիտը կը համո-
զեն, թէ ուր որ անոնք ստոյգ արդիւնք ունեցած են նէ,
ճանչնայ եւ յարգէ, եւ իրենց կամաւոր կամ անկամ սխալ-
մունքը ներէ եւ ուղղէ:

Արնայ ըսուիլ թէ աս աշխատասիրութեան մէջ ամենէն
առաջինը Քաղզիական ազգն եղաւ, որուն ուշագրութիւնը
մանաւանդ Քաղզիացի Յիսուսեան կրօնաւորներուն Հայոց
ու Հայաստանի վրայ տուած աղէկ եւ նպաստաւոր լրերովը
գրգռեցաւ: Ան ատեններէն մինչեւ հիմայ նոյն ազգէն
շատերը դէպ ի Հայաստան ճամբորդութիւն ըրին, եւ ընդ-
արձակ գրուածքներով ալ հրատարակեցին իրենց զննու-

Թիւնները . ասոնցմէ զլիսաւորաբար չորս կամ հինգ հասը զանազան նկատմամբ գիտնոց առջեւ մծ ու գրեթէ դասական¹ յարգ ունին : Աշխարհաշրջիկ Անգղիացիք աս բանիս մէջ չէ թէ միայն ուրիշներէն էա շննացին, հասպ նաեւ յաղթական ալ ելան իրենց ուղեւորութեան զրբերուն շատութեամբը, որուն՝ առանձնական ճամբորդներէն զաս՝ Լոնտոնի աշխարհագրական ընկերութիւնն ալ ձեռնտու եւ զրգիս եղաւ . բայց աս Անգղիացի ճամբորդ եւ ուղեգիր հեղինակներուն մէջ կան նաեւ մէկքանի բողոքակրօն (†բ-թեւանք) քարոզիչներ, որոնց անուզիղ գիտութիւնն ու հնարքներն արդէն յայտնի են : Գերմանացիք մանաւանդ վերջի ատենները սկսան ուսմանց աս ամբողջաբար ճիւղին ալ մասնաւոր մտադրութիւն մ'ընել, եւ առաւելապէս երբ որ Ռիդգեր մեծանուն եւ առաջին աշխարհագիրն իր բազմա-հատոր մատենագրութեան մէջ միայն Հայաստանի վրայ գրեթէ 100 ութամալ տպագրութեան թերթ հրատարակեց, որն որ քիչ ժամանակի մէջ սպառեւուն՝ նոր յաւելուածներով երկրորդ անգամ տպագրեցաւ, որուն վրայ մտերս նաեւ 13 — 14 տախտակով Հայաստանի ատլաս մ'ալ աւելցուց : Եւ թէպէտ Իտալացիք եւ մանաւանդ Ռուսք ալ աս նիւթին վրայ բաւական գրուածքներ ունին, սակայն մենք պարզապէս վերի երեք ազգաց մէջ Հայաստանի վրայ գրող Եւրոպացի ճամբորդներուն աշխատասիրութեանց միայն երեւելիներն ալ համբելու ըլլանք, բաւական ընդարձակ մատենագարան մը կը կազմուի :

Գաղղիացի հեղինակներուն ամենէն աւելի յարգի համարուածներն ու յիշուածներն են Տ' Անվիլ, Սեն-Մարդէն, Ժօպէր, Դուանըֆօր, Դաւեանիէ, Շարտէն, Տիւպուա ար Մոնրէսէօ, Դերսիէ, Տիւֆրէ, Փելլքս Փոնդոն, Պրոսէ, Տը Լա Քոսուա, Օդէր, Շինիլ եւ հետաւոր նամականի ըսուած գործքին Արեւելեան յիշատակագիր մասն ու ամենէն վերջին Եւգիենէոս Պորէ² :

Անգղիացուց աս մասին մէջ ունեցած երեւելի ուղեգիրներն են Մորիք, Քիննէր, Քէր-Փորդր, Լնսուըրթ, Ռիլ-պրէլմ, Պրանդ, Ֆրէզր, Շիլ, Հեմֆրի, Լորա Փոլլինկոն,

1 Գղ. Classique.

2 Ասոնց գաղղիներն ուղղագրութիւնն ալ նոյն կարգաւ հոս կը շնենք՝ D' Anville, Jaubert, Saint-Martin, Tournefort, Tavernier, Chardin, Dubois de Montperreux, Texier, Dupré, Félix Fonton, Brosses, De la Croix, Otter, Lettres édifiantes et curieuses: Mémoires du Levant, Eugène Boré.

Ռիչ, Ուզլի, Սեուզր, Ֆորպս, Սալթկեդ, Իլի Սթիթ Էնս
Ցուայդ¹ եւ այլն :

Իսկ Գերմանացւոց մէջ ամենէն երեւելին է Ռիզզեր
Իրրեւ հաւարիչ եւ խմբագրիչ, ճամբորդներն են զլիսաւորա-
բար Շուլց (որ գաղղիերէն գրեց եւ Վանի Գիւրաերէն
սպաննեցաւ), Բառոզ (ուրիշ մեկբանի հոգւով), Պէհակըլ,
Քլափրոթ, Քոն, Մուլլըրէ, Միւլլպախ, Մ. Վակներ² եւ այլն :

Աս վերջին ճամբորդը, սյսինքն՝ Պր. Մաւրիտիոս կաժ
Մորից Վակներ, որուն քաղաճոյ թարգմանութիւնը հոս կու
տանք, 1843ին զլիսաւորարար Ռուսի Հայաստանը պտըտե-
ցաւ ու 1844ին նաեւ Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի Հայ-
աստանին մէջ շրջագայութիւն մ'ըրաւ : Ինք վերայիշեալ
պատճառներէն զառ՝ իր աս ուղեւորութեան բուն անձնա-
կան շարժառիթներ ալ ունէր, զորոնք հետեւեալ խօսքե-
րով կը ծանուցանէ : «Երբոր, կ'ըսէ, 1843ին զեւր ի Ռուսի
Հայաստան ճամբոյ ելայ, ինձի բուն նպատակ գրի զՄասիս : . . .
Իսկզբանէ մինչեւ հիմայ բոլոր աշխարհագիրներու մտազրու-
թիւնը շարժեց Արարատի նշանաւոր դիրքը, որն որ գրեթէ
հաւասարապէս հեռու է Ճենաստանէն (Չինու մալինէն) ու
Իրերիտական թերակղզիէն (Սպանիայէն), Սիրերիայի վերին
հիւսիսային սառնեղէն լեռներէն ու հարաւային Հնդկաս-
տանի Փանդէսին մօրաբեր ալիքներէն : Շատ տարիներ է ի
վեր բազմատենչ փափաք մ'ունէի աս խորհրդաւոր լեռան
այցելութիւն մ'ընելու : Ասիկայ հին աշխարհքին գրեթէ
կենդրոնը կը բարձրանայ, եւ ծնունդ է ան կրակին, որուն
ահեղ փնացորդները մինչեւ մշտնջենաւոր սառանց գաւառը
կը հասնին : Սուրբ գրոց վկայութիւնն ու Հայոց ազգային
աւանդութիւնը կը ցուցնեն զԱրարատ իրրեւ սպաւէն ա-
զատութեան մարդկան, զորն որ թէպէտ ջրհեղեղեան ալիք-
ները պատելով կոծեցին, բայց իր երկնահաս գլուխը շղեր-
ցան կոխել : Բոլոր արարածոց նահապետները նոյն հսկայ
եւ շնչոյցանդ կատարէն՝ որ ջրերուն մէջէն իրրեւ կղզի
գուրս ելած էր, ետքէն վար իջան, որոնց սերունդը բոլոր
երկիրս բնակչոք լեցուց : . . . 1840ին երբոր Արկուսի գե-
ղին կորսուելուն լուրն առի, որն որ Արարատի զառիվայր-

1 Որոնք անգղիերէն այսպէս կը գրուին՝ Morier, Kiancir, Ker-Porter, Ainsworth, Wilbraham, Brant, Fraser, Shiel, Hamilton, Lord Pollington, Rich, Ouseley, Suter, Forbes, Southgate, Eli Smith and Dwight.

2 Գերմաներէն՝ Ritter, Schulz, Parrot, Behaghel, Klepproth, Koch, Nolte, Mühlbach, W. Wagner.

ներուն վրայ մի միայն մեծ դեղն էր, աւելի եւս հաստատուեցայ որ արեւելք ընելու ճամբորդութիւնս նախ եւ յառաջ Հայաստան գարձընեմ: . . . Աս երկրին մէջ երկու անգամ պտըտելովս՝ առիթ ունեցայ Արարտան ու շատ լեռներ ու դեռ չըննուած զանազան տեղեր, ինչպէս նաեւ սյլեւայլ ազգերն աղէկ քննելու: Ասոնց ամենուն ստորագրութենէն զատ՝ նաեւ հոնտեղաց բնապատմական ու երկրաբանական վիճակին վրայ ընդհանուր տեսութիւն մը իրրեւ յաւելուած հրատարակեցի: . . .

Ինչպէս ամէն մարդ աս ծանօթութիւններէն կ'իմանայ Պր. Վակիէր գլխաւորաբար Ռուսի Հայաստանը պտըտած է, եւ իր ախորժ ու զարգարուն ոճովը, որ Գերմանացոց մէջն ալ մեծ յարգ ունի, մասնաւորապէս նոյն կողմերուն երկրաբանական ու հրաբխային, բուսաբանական ու կենդանաբանական հանգամանքն ու դեղեցիկ դիրքերը, ժողովրդեան քաղաքական ու բարոյական վիճակը քաջ ստորագրած է: Այլեւսյլ ճամբորդութիւններ ըրած ու գրած ըլլալով՝ աչքն ու գրիչը սուր դիտողութիւններու վարժ են. աս պատճառաւ իր զննութիւններն ամէն տեղ հաճութեամբ կը կարգացուին: Եւ թէպէտ ստոյգ է որ աս կողմերը մեր ազգայիններէն մէկը պտըտելու որ ըլլայ, իր ընտանութեամբը կրնայ աւելի եւս նոյն տեղերուն բնակչաց որպիսութեան թափանցել, եւ զանազան ներքին, հարկաւոր ու հաճոյական լրեր տալ, բայց ասանկ Եւրոպացի գիտուններուն տուած զրոյցներն ալ նոյնչափ յարգի ու հարկաւոր եւ մէկ կողմանէ ալ աւելի հարկաւոր են, վասն զի հասարակ լրերն ամէն ճամբորդ կրնայ տալ, եւ երկրորդ՝ աս գիտնական տեղեկութիւնները բոլոր ազգին երթալով մեծապէս հարկաւոր կ'ըլլան, ինչու որ երկրի մը յառաջացման համար անհրաժեշտ պէտք է գիտնալ իր հողին որպիսութիւնը, տնտեսութիւնն ու երկրագործութիւնը, քարերուն տեսակը, իր հանքաբանական ու տնկական հանգամանքը, որոնց ամէնքը մէկտեղ ճարտարապետութեան, վաճառականութեան, մշակութեան եւ ուրիշ շատ արուեստներու հետ անձուկ կապ ունին: Աս մտածմունքներով կ'ուզենք որ առաջիկայ զբոյժիլ մէկ փոքրիկ օրինակ մ'ըլլայ մեր ապագայ գիտնական ճամբորդներուն, որ բոլոր ան կողմերուն վրայ իրենց տալու սեպհական տոհմային լրերուն հետ ասանկ մեծակշիռ ուսումնական տեղեկութիւններն ալ մէկտեղ ընդելուզանեն:

Մեր [Թարգմանութեան կերպին դալով՝ ինչպէս յառաջագոյն ըսածներնէս ալ կը տեսնուի, ասիկայ քաղելով առած ենք, այսինքն նախ անանկ մասերը դուրս [Թող տուած ենք, որոնք ազգերնուս մէջ շատ յայտնի են եւ զորոնք հոս կրկնելը ձանձրութիւն կրնար բերել. երկրորդ՝ որոնք որ հեղինակին օտարականութենէ կամ անձանօթութենէ հեռուեալ սխալ ըմբռնութեան էին եւ կամ անոր միայն անձնական տարակուսելի կարծիքը. երրորդ որոնք որ տերութեան կամ ազգի մը դէմ խիստ հողւով դրուած էին, զորոնք կարելի եղած տեղ չափաւորեցինք, իսկ ուր որ կարելի չէր, իրենց պատուովը հեղինակին քով [Թողուցինք, եւ չորրորդ ան խորին մասերը՝ որոնք միայն երկրաբանութեան ու բուսաբանութեան մէջ շատ յառաջացեալներուն սեպհական էին: Մեր աս զործքը [Թարգմանելու ատեն՝ նպատակնիս կարգացողներուն բարի, օգտակար եւ դիւրիմաց լրեր տալ ըլլալով՝ լուսագոյն համարեցանք ան ամէն մասերը [Թող տալ, որոնք կրնային արգելք ըլլալ աս վախճանին, քան [Թէ անոնցմով գիրքը կատարեալ ընել ուղեւով՝ բոլոր զործքն ալ անօգուտ եւ ձանձրանալի ըլլալու վտանդի մէջ ձգել: Աս համոզմանէ շարժեալ՝ շատ տեղ նաեւ խնդիրը ծանօթութիւններով լուսաւորելու ջանացինք, ու այլեւսյլ զազափարներուն կարեւոր ճշգրտութիւնը պահելու համար գրեթէ երկու հարիւրի չափ նոր բառ հոգալու ստիպուելով՝ ան ալ պատշաճ կերպով կատարելու եւ հարկ եղած տեղ մեկնելու փոյթ տարինք: Պր. Վակնէր գլխաւորաբար շորս տեղ՝ այսինքն Արարատ, Էջմիածին, Երիւան եւ Պայազխտի կողմանքը ստորագրած էր, անոր համար մենք ալ նաեւ նոյն տեղերուն պատկերներն աւելցուցինք՝ պատուական Տ. Եւգինէոս Պորէին Հայաստան ըսուած գրքին մէջ դրուածներէն օրինակելով:

Եթէ աս մեր փոքր եւ ամենափոքր ջանքն իր սեռին մէջ ուրիշ մեծամեծներու եւ հետզհետէ նորագոյններու դուռ եւ սկզբնաւորութիւն մը կ'ըլլայ, եւ իր շափին համեմատ դիտուած բարոյական ու մտաւորական օգուտները յառաջ կը բերէ նէ, ան ատեն մենք ալ կ'ուրախանանք՝ մեր նաքարակիտը տուած ըլլալով ան գանձանակին, զորն որ Աստուծոյ տեսչութիւնը պատրաստած է ընդհանուր ազգաց լուսաւորութեան եւ դիտութեան, եւ որուն ուղիղ զործածութիւնն ու վերջին վախճանն է զինքը ճանչնալու եւ իրեն հասնելու ճշմարիտ գիտութիւնը:

The first thing I noticed when I stepped
 out of the car was a warm, humid breeze
 that felt like a giant hand reaching out to
 embrace me. The air was thick with the
 scent of tropical flowers and the distant
 hum of a city. I had heard that the
 weather was perfect, and now I knew why.
 The humidity was just what I needed
 after a long, dry winter. I took a deep
 breath and let it out slowly, savoring
 the moisture. The sun was shining
 brightly, and the colors of the buildings
 were so vibrant. I had never seen
 anything like this before. The people
 were so friendly and welcoming. I
 felt like I had found a new home.
 The humidity was just what I needed
 after a long, dry winter. I took a deep
 breath and let it out slowly, savoring
 the moisture. The sun was shining
 brightly, and the colors of the buildings
 were so vibrant. I had never seen
 anything like this before. The people
 were so friendly and welcoming. I
 felt like I had found a new home.

ՂԱՆԵՊԱԵՐ ՀՈՐԳՒՈՒԹԻՒՒՄ

Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ւ Խ

Թիֆլիզ. Պր. Արուսեան ու իր աշկերաները: — Վոդի. լեբանց երկու շղթան ու թռչունները: Ինչա. ծառերն ու որսի կենդանիները: — Պիպիս, երկրին զիբբն ու որպիսութիւնը. Ամսի դպրոց ու փասած նաւ:

ԳՆԱՐՈՒՆԸ Արաստանի մէջ աւելի ուշ կը սկսի քան թէ Եւրոպայի ան քաղաքները, որոնք նոյն լայնութեան աստիճանին տակն են: Յուրան ու անծրեւները զիս մինչեւ Մայիսին երկրորդ շաբաթը Թիֆլիզ բռնեցին թող շտուին, անոր համար բաւական ատեն ունեցայ հոս տեղը Հայաստանի վրայ տեղեկութիւններ առնելու: Ամենէն աւելի կովկասեան բանակին հրամանատար Նայդհարդ զօրապետը՝ պատրաստականութիւն ցուցուց իմ ծամբորդութեանս հարկաւոր եղած բաները հոգալու. ու նաեւ Պր. Փրեզերիկոս Գոցցէպուէ երեւելի համանուն բանաստեղծին տղաքներէն մէկը թէ խորհրդով եւ թէ գործքով ինծի շատ օգնեց: Անոր հետ ունեցած ճանչուորութիւնս ինծի դանձ արժեց. վասն զի ընդհանուր կուսակալին զիւանէն Հայաստանի վրայ անգին ձեռագիրներ հանեց, որոնք շատ հետաքրքրութեամբ կարդացի ու շատ բան ալ սորվեցայ: Բայց ասոնցմէ վար չիմնար նաեւ Պր. Արուսեանին հետ ըրած ճանչուորութիւնս, որն որ ազգաւ Հայ է, ու կրթութիւնը Լիֆլանտի Գերմանացիներուն մէջ ընդունած է:

Աս մարդուս պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է: Պր. Արուսեան Էջմիածնի վանքին տիրացուներէն մէկն էր, ու քահանայական վիճակի որոշուած էր: 1829ին Տորբաղեան համալսարանին վար-

ժապետ Պր. Բարրոզ իր Հայաստան բրած ճամբորդութեանը մէջ Եջմիածնի վանքն ալ տեսնելու երթալով՝ Աբովեան պատանեակը միայն գտնուեցաւ վանքին մէջ, որ ուսերէն կը խօսէր: Բարրոզ՝ կաթուղիկոսին աղաչեց որ աս երիտասարդ սարկաւազը իրեն ճամբորդութեանն ընկեր ըլլայ: Կաթուղիկոսը Տորբազեան համալսարանին վարժապետին աղաչանացը զիջաւ: Աս երկու ուղեկիցները եղբոր պէս իրարու հետ կապուեցան. ամէն դժուարութեանց ու վտանգներու մէջ իրարմէ չէին բաժնուեր. ու աս կերպով ստացած բարեկամութիւնը մինչեւ Բարրոզին մահը տեւեց: Պր. Աբովեան Բարրոզին գիտութիւնը տեսնելով՝ ինքն ալ գիտութեան եռանդ մը ստացաւ. ու անոր շատ կ'աղաչէր որ զինքը Տորբազ խրկելու միջոց մը գտնէ, որպէս զի հոնտեղաց համալսարանին մէջ ուսում ու գիտութիւն սորվի եւ կրթութի: Ինչ եւ իցէ՝ Բարրոզին ձեռք բռնելովը բաղձանքին հասաւ. Ռուսի կառավարութիւնը օգնութիւն ընելով՝ Պր. Աբովեանը Տորբազի համալսարանը մտաւ, ուր վեց տարի ուսում սորվելէն ետքը իր հայրենիքը դարձաւ ու իր հայրենակիցները զարգացընելու մեծ եռանդ ունէր: Ազգեց մէկ դպրոց մը հաստատել, որուն վախճանն ան պիտ'որ ըլլար, որ ուսմիկ ժողովրդեան դպրոցներուն վարպետներ հանէ, ու աս միջոցը ապահով կերպ մը կը կարծէր իր ազգին յառաջագիծութեանն ու կրթութեանը: Բայց տեսնելով որ ասիկա յառաջ պիտ'որ չերթայ, Պր. Աբովեան Եջմիածնի մէջ քահանայացու տղոց վարպետ դրուիլ ուզեց: Աս ալ շատ ընդդիմութիւն կրեց, որովհետեւ վանքին կղերը Պր. Աբովեանին՝ բողոքական Գերմանացոց մէջ ընդունած կրթութեանն ու գիտութեանը վրայ կասկած ունէին: Ասոր համար Պր. Աբովեան ելաւ Թիֆլիզ գնաց, հոն դպրոց մը հաստատեց, ու հոնտեղաց յառաջուան

դպրոցն ալ անոր հետ միացուց: Աս դպրոցը շատ անգամ դացի ու Հայ տղոց յառաջադիմութեանը վրայ շատ զարմացայ: Տասը, տասնուչորս տարւան տղաք աղէկ կը կարդան ու կը գրեն հայերէն, վրացերէն, թաթարերէն, ռուսերէն, գերմաներէն ու զաղղիերէն: Ստուգիւ շատ զարմացայ. գերմաներէն աղէկ շեշտելով կը խօսէին ու վարպետին իմ առջևս գրել տուած բաներէն տեսայ որ գերմաներէն լեզուին կազմութեան աղէկ տեղեակ էին. իմ առջևս Կեթէին ու Շիլլէրին գործքերը կարդացին: Ամէն անգամ աս դպրոցը գալուս ու աս կայտառ տղաքը տեսնելուս՝ մեծ ուրախութիւն կը զգայի, մանաւանդ իրենց բարեկամական ու բնատանկան վարմունքը, քաղաքավարութիւնն ու վարժութիւնը զիս շատ կ'ուրախացընէր: Իրենց վարպետին վրայ շատ սէր ունին, սրովհետեւ թէ կրթութեան ու գիտութեան մէջ յառաջացընելու եւ թէ իրենց հանգստութիւնը հոգալու շատ փոյթ կը տանի:

Մայիսին տաք օրերը հասնելուն պէս՝ Պր. Աբովեանին հետ մեկտեղ թիֆլիզէն ելայ: Իր բոլոր աշկերանները ձիերով քաղքէն դուրս մեզի յուղարկաւոր եկած էին: Աս աշխոյժ երիտասարդներուն տեսքը նորէն ինձի ուրախութիւն բերաւ, որոնք անանկ վարժութեամբ ձիերնին կը դարձընէին կը խաղցընէին, որ մարդ չիկրնար կարծել: Աւր գետին քով վերջին պարտէզներուն հասանք նէ՛ աս մեր յուղարկաւորներէն հրաժարեցանք. Պր. Աբովեան իր աշկերաններուն գերմաներէն լեզուախօսակցութիւն մ'ընելով՝ յորդորեց որ ուսման փոյթ տանին, որ դառնալու ատեն ինքն ալ ուրախանայ: Մեկիկ մեկիկ ամենուն ձեռքը թոթուելէն ետքը՝ բարեմաղթութեան ձայները բարձրացան, որոնք մեր ետեւէն երկայն ատեն դեռ կը լսուէին:

Այն գիշերը Աղի պառկեցանք ու երկրորդ օրը սկսանք մեր ճամբան յառաջ տանիլ երկու լեռանց շղթայի մէջէն, որուն հիւսիսային մասը Ասեկասեան լեռանց շարքին կը վերաբերի. իսկ հարաւային շղթան, առջինին հետ գրեթէ հաւասար հեռւոր կ'երթայ. իր ամենէն բարձր ու գրեթէ մէկալներէն զատուած լեռն է Ալյուար, որուն բովազործութիւնը (մետաղը հանելը) Յոյնի մը յանձնուած էր: Արանց կողերը կամ դարձաբար տեղերը բաւական աղէկ ու աղւոր անտառներով զարդարուած են եւ ատօիճանածեւ կարգաւ մը ծովին երեսէն մինչեւ 7000 ոտնաչափ բարձրութեան կը հասնին: Արաստանի հարաւային սահմանը քանի որ կը մօտիկնայինք, կարծես թէ բնութիւնը երթալով կը կենդանանար. հոս շատ տեսակ թռչուններ տեսնուեցան, որոնք Թիֆլիզի մօտերը չէին տեսնուեր. ասանց մէջ երեւելի է զոյնդոյն աղւոր մեղուաբաղ թռչունը¹, որն որ գունդագունդ ասդին անդին կը տեսնուեր, ինչպէս Լերսպայի մէջ ծիծառները: Անցած դաշտերնիս բիւրազդի անկերով ու ծաղիկներով դեղին զարդարուած էր, մանաւանդ հրանունկով (տէյն-չէյն-չէյն-վ), որոնց վրայ անթիւ ճծիներ կը դեռային: Շատ երկակենցաղ անասուններ՝ գլխաւորաբար ցամաքային կրայի տեսակներ արեւուն մէջ կը կենային:

Արկրորդ գիշեր պառկացանք Ինչայի Օթեւան: Հոս ելայ երեք ժամ հեռու հարաւային կողմերը անտառախիտ տեղուները տեսնելու դացի: Անտառներուն ծառերը գլխաւորաբար տերեւաբեր ծառեր են. թեղօշ², սփի³, ցախի⁴, գլխաւոր ծառերն էին: Աս տեղուները նաեւ մանր բոյսեր շատ աւատ ու տեսակ տեսակ կը գտնուէին. բայց միջատ ու

¹ լո. Merops Apiaster: ² գշ. Chêne. աճ. Մէյն-չէյն-չէյն: ³ լո. Fagus. գշ. Hêtre. աճ. Գոյն-չէյն-չէյն: ⁴ լո. Fraxinus. գշ. Frêne. աճ. Տիւր-չէյն-չէյն:

ճճի տարւոյն աս եղանակին մէջ խիստ քիչ կար : Արաստանի ու Հայաստանի սահմաններուն վրայ եղած երկիրներուն տեսքը աւելի սիրուն է բան թէ ահեղ . լեռները գեղեցիկ ձեւ ու առանձին ազուրութիւն մը ունին , ու իրենց կատարը մշտնջենաւոր ձեան սահմանը շիհասնիր , շատերուն գլուխները անտառներով ծածկուած են , որոնց ծառերը շատ հրակայածեւ շեն : Անտառները որսի կենդանիներով լեցուն են . քիչ կը պատահի որ մարդ անտառի կողմն երթայ ու գեղեցիկ եղջերու մը շտեննէ : Ահա աս գննութիւններով երրորդ օրը Պիպիս հասանք :

Պիպիս գաշտի մը վրայ շինուած է , զորն որ չորս կողմէն բարձր լեռներ կը պատեն : Աս տեղէն կը սկսին Հայաստանի երկրին հրաբուխները , բայց աս կողմերու հրաբուխներուն ամենէն բարձր գլուխները բուն Ալբան լեռանց գօտւոյն բարձրութեանը շեն հասնիր : Լեռներուն բրգածեւ կամ կոնածեւ կերպարանքէն անոնց հրաբուխի բնութիւնը հեռուէն ալ կ'իմացուի . ժայռերը մթադոյն խայտակուծէ՝ բազազրուած են , որն որ լեռներուն ստորոտները ամէն կողմ կը տեսնուի : Աս տեղերը կոնածեւ լեռան մը գլուխը Հայոց վանք մը կայ , որն որ Ս . Սարգիս կը զբոյսի : Գաշտին մէջէն կ'անցնի Ջոշաս բնուած վտակ մը , որն որ պայծառ , պաղ ու անոյշ ջուր մը սնի : Ռուս զօրապետները կարծելով որ աս ջուրը թունաւոր է , զօրաց՝ անիկա խմելը պատժոյ սպառնալիքով արգելած են : Սակայն ես աս զով ու վճիռ ջրէն խմեցի ու բան մը չզգացի . ինչպէս նաեւ զինուորներն ալ ծածուկ կը խմեն ու փնաս մը շեն կրեր եղեր : Պիպիս տեսնելու երեւելի բան մը չունի , հսկայածեւ նոր շէնքէ մը զատ , որն որ տեղւոյն գրան քովերը շինուած է , ու մէկէն ճամբորդին աչքը կը զարնէ : Երբ որ աս զանազան գոյներով

¹ ԳԼ . Porphyre, աճ . Սեֆէ Կրէր :

նկարուած տան ինչ բլլայլ հարցուցի, զարմանքով
 նամակատան ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$) գրագրէն լսեցի, որ ասիկայ բոլոր
 ան քաղքին ու շրջակայ տեղերուն դասատուն պիտ'որ
 բլլայ եղեր: Ասանկ անապատի նման ու միայնակ
 տեղ մը գաւառական դպրոց. ասիկայ զիս շատ զար-
 մացուց: Բայց իմ զարմանքիս լուծումը շուտով գտայ:
 Ելայ դպրոցը տեսնելու գացի. ինչ կը նայիս, գրա-
 ները կռնակի վրայ բաց էին, շէնքին ներսի կողմը պա-
 րապ, մէջը մարդ չկար, մեծ մեծ ամայի բնակարան-
 ներ առանց կահուց ու կարասեաց, լուռ ու մունջ
 պատերով՝ որոնց վրայ մամուկները իրենց ոստայննե-
 րը ձգած էին. կտարած պատահաններ. մէկ մեծ
 մոզէս մը, որ պատին ճեղքուածքի մը մէջ մտաւ,
 խոնաւ օդ, ու վերջապէս բոլոր շէնքին կործանելուն
 նշաններ. ասոնք էին՝ որ իմ աչքիս առջեւն ելան,
 Ասոնք տեսնելու ատեն զգացածս՝ կարգացողը ինք
 իրմէ կրնայ իմանալ. բակին մէջ մէկ խաղախ պաշ-
 տօնակալի մը պատահելով, կ'ազաչեմ, բսի, սէր են
 աշկերտներն ու վարպետները, ինչ եղան գրասեղան-
 ներն ու կահ կարասիքը, որ ատեն մը աս շէնքիս
 մէջ եղած պիտ'որ բլլան: — Անանկ բաներ մտքէդ
 մ'անցրներ, բտաւ ինձի խաղախը, որ բակին մէջ իր
 ձիուն ճարակ կու տար. աս շէնքին մէջ մարդ մտած
 չունի: Գիտես ինչ է աս շէնքին պատճառը. Կայսրը
 Արարատեան գաւառը իր իշխանութեան հետ միա-
 ցրնելէն ետքը, ան կողմերը տեսնելու ելաւ. մեր պաշ-
 տօնատէրները (գլխաւորաբար, ան ատենուան ընդ-
 հանուր կառավար Ռոզէն սեպուհը) անոր հաւտացը-
 նելու համար որ եւրոպական քաղաքականութիւնը
 իր տէրութեան ամէն կողմերը արմատ ձգելու կը սկսի,
 աս շէնքիս ձեռք զարկին, ամէն ջանքով յառաջ տա-
 նելու ջանացին, ու կայսեր եկած ատենը՝ աս գեղե-
 ցիկ ու մեծ գիտաւորութիւնն անոր ցուցուցին: Ամէն
 տեսակ ուսման, ամէն գլխաւոր լեզուներու համար

Թիֆլիզէն վարպետներ պիտ'որ բերել տանք, ըսին. շրջակայ տեղուանք եղած Հայերն ու Թաթարները պարգեւներով ու ստակով պիտ'որ յորդորենք որ իրենց տղաքը հոս խաւրեն, ու սակից եւրոպական իմաստութիւնը ամէն կողմ տարածեն: Շատ սքանչելի էր ասոնց դիտարութիւնը, բայց ի՞նչ օգուտ որ հոն տեղը մնացին. վասն զի կայսրը զպրոցը տեսնելէն ու իր հաճութիւնը ցուցնելէն ետքը, որմնագիրներուն ու գործողներուն ձեռքը պարտապ մնաց, ալ դէպ ի Պիպիս եկող սուպլիններուն ճամբան գոցուեցաւ, ու ճարտարապետն ելաւ գնաց: — Ասանկ կը խաբեն մեր կայսրը, բաւ ինձի ուրիշ խաղախ պաշտօնակալ մը: Երբոր իմացուեցաւ, որ կայսրը Գեղամայ ծովն ալ տեսնելու պիտ'որ ելլէ, ամենայն փութով մեծ հողմանաւ (առագաստաւոր նաւ) մը շինելու սկսան, որուն նման գուցէ Աւել ծովուն վրայ ալ շղանուի: Չբլայ թէ, կ'ըսէին կայսրը բարկանայ, որ ասանկ ներքին ծովակի մը քով բնակած ժողովուրդը նաւարկութեան բարիքներէն զուրկ կը մնայ: Կայսրը ան կողմերը այց ելած ատենը՝ աս նաւը Գեղամայ ծովակին վրայ շինուելու նաւատորմիցն սկիզբն է, ըսին. բայց կայսրը Հայաստանէն հեռանալէն ետքը մէկը չեղաւ, որ նաւը կանոնաւոր նաւագնացութեան գործածելու մտածէ, ու հաւանական է որ մինչև հիմա ան ջրերուն մէջ փոտած ըլլայ:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

Հայաստանի թաթարներուն ստորագրութիւնը: Սաստիկ պատիժ մը: Պիպիսէն մինչեւ առաջին իջեւան եղած տեղւոյն ծառերը, գեղեցիկ դիրքը, անասուններն ու թռչունները: Անկից մինչեւ Ախաա գտնուած քարերը: Եւ զիտիններու երկու ընտանիք:

Պիպիսէն այնպէս պատահեցաւ որ Պիպիսի մէջ որ մ'ալ կենալու ստիպուեցայ, որովհետեւ ուղեկիցներս ու թարգմանս (Պր. Արովեան) ճամբայ ելլելէն ետքը՝ Ռուս կառապանը եկաւ ըսաւ որ Չիերս յոգնած ու տաժանած են, շէն կրնար յառաջ երթալ: Աս բանիս վրայ շատ ահաճեցայ, ինչու որ թարգմանէս բաժնուած էի ու հայերէն չէի գիտեր. ինչ եւ իցէ՝ գիշեր մ'ալ Պիպիս մնացի, ու Սեւանայ ծովին եւ անոր բոլորտիքը բ'ակող թաթարցեղերուն վրայ տեղեկութիւն առի:

Նորայեան թաթարները՝ որ Խրքմի դաշտերուն ու լայնանիստ անապատներուն մէջ կը բնակին, յառաջագոյն յաջողակ աւազակներ ու վայրագ յելուզակներ էին. իրենց քաջ ձիավարութիւնն ալ աս բանիս մեծ ապէս կ'օգնէր, բայց քանի որ Մոսկովեան բազուկի տակ մտան նէ, զսպուեցան, ընտանեցան ու հեղ ժողովուրդ մ'եղան: Ասոր հակառակ Հայաստանի Կաւկասեան կողմերը բնակող թաթարները՝ թէպէտ Նորայեանց պէս շատուոր ալ չեն, այսու ամենայնիւ դեռ իրենց խտուութիւնը պահած են, ու այնպէս խոնարհ կեբօթորանք չեն ցուցրներ, մանաւանդ որ Կուր գետէն մինչեւ Արասխ ձգուած լեռնային երկիրներն ու անտառները՝ անոնց ամուր արուէն մ'ըլլալով՝ կը յանդգնին գոնէ ասդին անդին պզտիկ խմբերով դէմ դնել խարտեշահներ աշխարհակալներուն (Ռուսերուն), որոնք հիւսիսէն կու գան: Աս Կաւկասեան թաթարները գեղեցիկ եւ ուժեղ մարդիկներ են. աչուրներն են կարծես թէ հուր ու բոց կը ցոլանայ, եւ քաջութիւնն ու ազատու-

Թեան սէրը վրանին դեռ մարած չէ, բայց ասանկ
ցրուած վիճակի մը մէջ ըլլալով՝ գիտեն որ շէն կըր-
նար Ռուսի դէմ ազգովին սուք ելլել, եւ կամ ել-
լելու ալ ըլլան, պտուղը շատ դառն՝ այսինքն իրենց
զանազան ցեղերուն ջնջումը կ'ըլլայ: Սակայն իրենց
ձեռագործը՝ որ է աւազակութիւնը՝ միշտ յառաջ կը
տանին, ու Թանձր անտառներու եւ ցից ժայռերու
մէջ պատսպարելով՝ Ռուսաց ձեռքէն կը պրծին:

Ասո՛ք Մահաձեռական են, մինչեւ հիմա հաղիւ Թէ
իրենց կէտը Ռուսի երկիրներու մէջ մնաց, որովհետեւ
բազմութեամբ Տաճկի երկիրներն անցան Ասոր հակա-
ռակ քրիստոնեաները այսինքն Հայերը գլխաւորաբար
Պարսկաստանէն փախչելով՝ հեռոջեակ հասեղերն
եկան ու շատցան: Ընդհանրապէս աս Հայ ժողովուր-
դը, նաեւ Արայիք, Ռուսի տէրութեան հաւատարիմ
են, ու համբերութեամբ կը հպատակին, Թէպէտ
ստորին Ռուս պաշտօնատէրներուն ազահումթեամբը,
կաշառակերութեամբն ու կեղեքելովը՝ շատ նեղու-
թիւն կը կրեն: Թաթարները դրացի Հայոց աս հաւա-
տարիմ հպատակութիւնը տեսնելով՝ եւ շորս կող-
մանէ անոնց գեղերէն ու քաղաքներէն պաշարուած
ըլլալով՝ ապստամբելու շէն յանդգնիր, ինչու որ
Թաթարներու գեղերուն մէջ ինչ դէպք որ պատա-
հի, ինչ խօսք որ անյնի, Հայերը անմիջապէս կ'ի-
մանան, ու տէրութեան կ'իմացընեն, որպէս զի ա-
նոնց ամէն ապստամբական շարժման ծիլը դեռ շրու-
սած՝ խղզուի. վասն զի նոյն իսկ Հայերը կը վախնան

* Պ. Վակներ աս տրտունջը շատ տեղ կը կրկնէ. բայց
աս ստոյգ է որ կայսրն ու պաշտօնեաները աս բանիս վրայ
մեծապէս կը հսկեն, եւ ստորին պաշտօնատէրներու մէջ
ասանկ կաշառակեր կամ կեղեքիչ մը գտնեն նէ՛ սաս-
տիկ խիստ կը պատժեն ու մինչեւ Միսիսիա կը քշեն:
Միայն թէ ցաւալին աս է որ այսպիսի ընդարձակ երկրի
մէջ առանձնական մարդիկներուն անիրաւութիւնը ամէն
տեղ բոլորովին զսպելը խիստ շատ դժուարին ըլլալով՝
երբեմն երբեմն խեղճ բնակիչները կը շարշարուին:

որ աս կէս մը վայրենի ու կատաղի թաթարները քիչ մը զօրանալու որ բլան, քրիստոնէից դէմ իրենց ունեցած տակութեամբը՝ Հայոց մեծ վնաս ու ջարդ կու տան, ինչպէս դժբախտութեամբ շատ անգամ պատահած է:

Ասանկով նոյն Մահմետականներէն շատերուն՝ որոնք ոչ երկիրը բոլորովին թողուլ երթալ եւ ոչ ալ տէրութեան հրամանները կատարել կ'ուզեն, ուրիշ բան չիմնար, բայց եթէ թափառական կեանք մ'անցընել: Աւազակութիւն հիմա խիստ քիչ կը պատահի, միայն թէ մինչեւ որ ճամբաները քիչ մը ապահովութիւն ստացան նէ, հարկ եղաւ որ Ռուսները զանազան խտուածիւններ բանեցընեն, մանաւանդ աս վայրենի մարդիկներուն դէմ, որոնք մէկ պատժէ մը չեն վախնար ու ամենէն խիստ պատիժներուն ալ երկաթի պէս կը դիմանան կը կենան եւ կարծես թէ բան չեն զգար: Պ. Պուխվալտ պաշտօնակալը՝ որ հոստեղաց ճամբաներն ու կամուրջները շտկելու համար Ռուսի տէրութեան կողմանէ դրուած էր, աս բանիս վրայ իր աչքովը տեսած օրինակը պատմեց: Տասնութը տարւան թաթար մը՝ որ իր եղբայրը ապաննած էր, 35 քառակուսի ջայլոտ (Մօֆօֆ ֆլրդօն) ուտելու եւ Սիպերիա քշուելու դատապարտուեցաւ: Ինչպէս յայտնի է՝ 35 քառակուսի ջայլոտի հարուածը վերջին աստիճանի ծեծ է, եւ շատ անգամ մարդ մը հազիւ 30 հատ ասանկ հարուածի կրնայ դիմանալ: Իսկ աս երիտասարդ թաթարը առանց փոքր այլայլութեան՝ ծեծ ուտելու տեղն եկաւ, եւ շուանով ցիցը կապուելու ատենը դեռ Ռուսերը կը ծաղրէր. սոսկալի հարուածներուն տակը թէպէտ միտը կտոր կտոր եղաւ, բայց եւ ոչ մի անգամ ցաւի աղաղակ հանեց. 35երորդ հարուածէն ետքը՝ ահագին ձայնով մը Ռուսաց Աստուածին ու կայսեր դէմ սարսափելի յիշոց մը տուաւ ու դեռ

անսասան կը կենար. բայց երբ որ Ռուս պաշտօնա-
տէրը տաքցուցած երկաթով ճակատը շոխեց, ան
ատեն աս աննուսճելի հողին սկսաւ սպառնիլ ու
բերանը փրփրալով՝ աննան խօսքերու հեծած թեան
ձայներ հանել: Աս լեռնակը մարդը կը սպեկացընէ:

Մայիսի 13ին Պոլսէն ելայ. ասկից մինչեւ ա-
ռաջին իջեւան երթալու շան անտառներու մէջ
գեղեցիկ հովիտ մըն է, որուն մէջէն լեռնային սրն-
թաց վտակ մը կարկաշելով կը վազէ: Լեռները շա-
փաւոր բարձրութիւն ունէին, որոնք հասարակօրէն
հովտին երեսէն 1800 ոտնաչափ բարձր են: Լեռանց
կողերուն վրայ շատ անտառներ կան, որոնց ամենէն
սովորական ծառն է ոփի. թեղօշ քիչ էր, որոնց
տերեւներուն գլուխները՝ Մայիսի մէջերը հազիւ թէ
ցցուած էին. իսկ ծովին երեսէն 5400 ոտնա-
չափ բարձր տեղերուն վրայ ծառերը գեռ կանաչ
չունէին: Միջին (ծովին երեսէն 3500—4000 ոտնա-
չափ) բարձրութեան վրայ ոփիներու մէջ առատ
թեղօշ, հացի¹, կաղամախի (շաշի) ու նաեւ սս-
դին անդին շոճի (շաշի) կար: Ծառերուն
ասանկ ուշ տերեւ բանալէն կը տեսնուի որ Հայ-
աստանի աս մասին բարեխառնութեան աստիճանը
միջին Եւրոպայինին շատ նման է: Ինչպէս ան-
տառներու ծառերը, նոյնպէս պզտիկ բոյսերն ալ ըստ
ամենայնի Վերմանիայիններուն տեսակէն են: Երկրի
մը տեսքը գլխաւորաբար իր բոյսերէն ու լեռներուն
գիրքէն կ'առնուի: Եթէ, կ'ըսէ Պ. Վալինէր, հոս-
տեղաց մարդիկներուն զգեստն ու գեղերուն ձեւը
Եւրոպայինէն տարբեր չըլլար, Վերմանացի մը քնոյ
մէջ Հայաստանին աս գիւրը բերուելու որ ըլլար,
արթընցած ատենը շէր կրնար իմանալ որ ուրիշ եր-
կիր բերուած է: Աս աստիճանի նման է Սեւանայ
ծովին ու Պիպիսի մէջ եղած երկիրը միջին Եւրո-

¹ լու. Acer. գլ. Érable. աճ. Սենտիգոն - շաշի:

պայի զանազան մասերուն, Ճանաւանդ Պաւլերային
Շղրայդպերկի ու Մուկկենտորթի գեղեցիկ եւ նկա-
րելու արժանի հովիտներուն:

Հայաստանի աս մասին կենդանիները Արաստա-
նիներուն պէս են: Անտառներու մէջ կայ արջ,
գայլ, շնագայլ (չփուլ), նաեւ ինչպէս Պր. Պախ-
վալտ հաստատեց, երբեմն ալ յովազ (եռու) ու բո-
րեան (սըրլու): Հոստեղս ես առաջին անգամ տեսայ
վարդագոյն տարմաշաւ (սըրըրճըֆ), աս թռչունները
Հայոց շատ սիրելի են, որովհետեւ երամ երամ կու
գան ու վնասակար սրդերը թթի ծառերուն վրայէն
կը մաքրեն կը ջնջեն: Գիշակեր թռչունները շատ
մօտ կու գային ու հրացաններէն չէին վախնար: Տի-
լիշան բուռած կիրճին կամ կապանին (տէրդէնտէն)
քովերը առջի անգամ տեսայ սեւ արազիլ (լէյլէ+):
Նաեւ քանի մը տեսակ գեղեցիկ միջատներ ալ գտայ:
Հոստեղաց միջատներն ու բոյսերը ստորին Ալբան
լեռներու կերպարանքն ունին: Բայց Տիլիշանին վերի
կողմը կը սկսի Հայաստանին բուն Ալբան գօտին, եւ
միջատներուն կերպարանքն ալ յանկարծ կը փոխուի:

Առաջին իջեւանին ու Վիտայի մէջ եղած լեռ-
ներուն կազմուածքը մեծ մտադրութեան արժանի է:
Տիլի բուռած վտակին քով խիտ, պինդ ու պայ-
ծառագոյն կրաքար մը կը տեսնուի, որուն կիրը (+խ-
րէճը) կանոնաւոր եղանակաւ մը խաւ խաւ (քուֆ քուֆ)
շարուած է. ամէն մէկ խաւը հասարակօրէն կէս սո-
նաչափ, տեղ տեղ ալ մինչեւ հինգ վեց սոնաչափ
թանձրութիւն ունի: Աս հրաբխական լեռներուն մէջ
երկրաբան մը, ինչպէս նաեւ նկարիչ մը զննութեան
արժանի շատ բաներ կը գտնէ: Խայտակուծը հոս
շատ առատ է. աս գեղեցիկ քարը երկրէն դէպ ի վեր
սիւնածեւ կը բարձրանայ ու սրածայր կը վերջանայ:
Խայտակծեայ սիւներուն կանոնաւոր հնգանկիւնի ձեւն
ու շիւղ շիտակ բարձրութիւնը կը ցուցնէ որ հրա-

բուխներու բերնէն սաստիկ ուժով եւ շուտով վեր նետուած ու մէկէն ի մէկ սառած մնացած են: Ախտայի մօտ 5000 սանաչափ բարձրութեամբ կիրճէ մը անյնելու ատեննիս դարձեալ նոյն քարը գտայ:

Նստեղերը շատ ողորմելի խրճիթներու մէջ Ռուս գաղթականներ կան: Ասոնք տարւոյն ամէն օրերը կաթ ուտելուն համար՝ Աթենակեր կ'ըստին, եւ Ռուսաց տերութենէն իբրեւ աղանդաւոր հոս քշուած են: Հազիւ թէ Աթենակերներուն մէկ խրճիթէն ելած էինք, դիւապաշտ Եղիտիններու երկու ընտանիք տեսանք: Էրիկ մարդիկներուն գլուխը սաստիկ մեծ էր, աչուքնին խոշոր ու խոլոր, եւ բոլոր կերպարանքնին այնպէս դարչելի որ նոյն իսկ ժամտատեսիլ Մղուշներու մէջ խիստ քիչ կը գտնուի, իսկ կանայք միայն կաշի ու ոսկր էին. աչուքնին սորած ու փորած, հայեցուածքնին բիրտ ու կատաղի եւ այնպէս կախարդի նման էին որ մարդ երեսնին նայելու չէր համարձակեր: Ասոնց բոլոր ունեցածն էր պզտիկ իշու մը վրան քանի մը պնակ (չնոֆ), կացին (պալիւ), բահ (իւրէի) ու շուան: Էրիկ մարդիկներուն մէկը կիսամեռ մօզի մը կը տանէր, իսկ կանանց մէկը ոչխարիկ մը. իրենց ըսածին նայելով՝ ասոնք Երիւանին մօտերը կը նստին եղեր, բայց տարի մը հունձքը չյաջողելով՝ ստիպուեր են հոնկից ելլել երթալ: Իրենց ապագան ուրիշ բան չէր երեւար, բայց եթէ անօթիութենէ մեռնիլ, վասն զի Հայ մը կամ Թաթար մը՝ աս սատանայի որդիներուն եւ ոչ կտոր մը հաց կու տայ: Կանայք յուսահատական դէմքով ու խորունկ ձայնով մը ձեռքերնին երկընցուցին ու կ'ըսէին որ «Տուր, տուր, քրիստոնեայ, անօթի ենք»: Մենք հաց չունենալով՝ քանի մը Ռուսի ստակ տուինք, զորն որ առին, ձեռքերնուն մէջ պնդեցին ու առանց շնորհակալ ըլլալու՝ ճամբանին յառաջ տարին:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

Սեւանայ ծովին տեսքն ու շափը: Սեւանայ լիճը հրաբխի բերան: Սեւան կղզին. վանքն ու անոր հիմնական վիճակը:

ԵՐՐ որ լեռան գլուխը հասանք, Տիլիշանին հարաւային կողմը տեսանք Սեւանայ ծովը¹, որն որ կանաչ լեռներու եւ ձիւնապատ սարերու մէջ գեղեցիկ, հանդարտ ու մոյգ կապոյտ (թոյն- մալէ) լիճ մըն է: Աս Ալբեան ծովակին կապուտակ ջուրը Տիլիշանի կիրճին բարձրութենէն նայելով՝ ստուգիւ զարմանալի ու նկարագեղ տեսք մ'ունի: Եթէ աս լճին հարաւային կողմերը սաստիկ բարձր ու ձիւնակատար լեռները չըլլային, Սեւանայ ծովին բոլորտիքն եղած երկիրները շատ մերկ կ'երեւային, ինչու որ թէպէտ լճին արեւելեան, արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերն եղած լեռներն ալ բարձր են, բայց հոս պարտող ճամբորդի մը աչքին այնչափ բարձր չեն երեւար, որովհետեւ նոյն իսկ ճամբորդին քալած երկիրը Սեւ ծովին երեսէն 5—6000 ոտնաչափ բարձր տեղ է: Սեւանայ ծովը անանկ բարձր գիբքի մը մէջ է, որ հաւանականաբար բոլոր առաջակողմեան Ասիայի մէջ իր նմանը չունի. լճին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմի լեռները հազիւ թէ անոր երեսէն 3500 ոտնաչափ բարձր են:

Սեւանայ ծովը տեսնուածին պէս՝ քովի Ռուս սկսաւ ուրախութեամբ պոռալ, Պարոն, ծով, ծով: Խազախ մարդը, որն որ բոլոր կենացը մէջ միայն Չէնոյ-Մուէ (Սեւ ծովն) ու Ազախու ծովը տեսած է եւ անոնցմէ ուրիշ ծովակ չի գիտեր, աս ծովակը տեսած ատեն՝ կարծեց որ իր հայրենեացը մտիկցաւ. բայց մենք լուռ ու խորունկ մտադրութեամբ մը Հայաս-

¹ Սեւանայ ծովը՝ որն որ մեր մէջը Գեղամայ ծով, Գեղարբունայ ծով ալ կ'ըսուի, իր կապուտակ գոյնին համար Տաճկըններէն կոչուի կը կոչուի. իսկ Պարսիկները կանուանեն Տերեւէ լիճն, որն որ քաղցր ու միանգամայն Գիւլիշի ծով կը նշանակէ:

տանի բարձրագուլառնեբուն նորանոր տեսարանները կը զննէինք: Տիլիշան կիրճին բարձր տեղէն անցնելէն ետքը՝ երբ որ դէպ ի Սեւանայ ծով կ'իջնայինք, լեբան զառիվայրին վրայ ձիւները կատարեալ հալած էին, եւ բոլոր երկրին երեսը գարնանային բոյսերով զարգարուած էր: Չորս կողմս շքեղ ալբան ծաղիկներ կը տեսնէի, որոնց մէջ ամենէն շատ էր ազուր երկնագոյն մկնասօսը¹ նոյնպէս զանազան հազուադիւտ ծճիներ. ասոնց ամենէն ալ շատ ժողվեցի:

Աւրուպացւոց մէջէն ամենէն յառաջ Շարտէն² Գաղղիացին աս լճին վրայ ծանօթութիւն տուաւ: Աս գիտնականը Սեւանայ ծովին շրջապատը կը դնէ 25 փարսախս³ որն որ բնել է 12 — 13 ժամ. անոր սաստիկ խորութիւնը կը յիշէ, ու կը հաստատէ թէ անկից 9 տեսակ ձուկ կը բռնեն, որոնք երբևանի մէջ շատ յարգի են: Մենք երբ որ օթեւան (Ռնդէլ) հասանք, որն որ լճին հիւսիսային եզրէն հազիւ թէ 10 բույէ հեռու է, նոյն լճին Սեւան բուած կղզւոյն վրան եղած մենաստանին վանահօրը որ մը յառաջ մարդ խրկելով իմացուցինք որ վանքին այցելութիւն մ'ընելու կը բաղձանք, եւ կ'ազաչենք որ վանքին լասար (—ւլը) շնորհք ընէ խաւրէ: Երկրորդ օրը երբ որ լճափը գացինք, ուրախութեամբ տեսանք որ չէ թէ միայն լասար հոն էր, հապա նոյն իսկ պատուական վանահայրը երկու ժամէ ի վեր մեզի կը սպասէր: Ամենքնիս մեկտեղ լասար հեծանք, ու Սեւանայ ծովին հանդարտ ջրերուն վրայէն սկսանք երթալ: Լճին պայծառ ու կապուտակ գոյնը կարծես թէ մեր երեսը կը ծիծաղէր, եւ սառուիւ մաքուր երկնքին վճիտ գոյնէն աւելի գեղեցիկ էր: Արեւը չափաւոր տաքութիւն ունէր (կէսօրը 14⁰ Ռէսմիւրի): Աս ազատ լեռնային օդին մէջ շորս կողմերնիս եղած դալարագեղ բլուրներն ու

¹ Scilla Sibirica. ² Chardin. ³ Lieue.

ձիւնափայլ կատարները մեզ շատ կը զուարթացրնէին: Հոս մաքերնիս եկաւ խեղճ Պր. Տիւպոս տը Մանքեռէօ¹, որն որ մեզմէ ութը տարի յառաջ խիստ ձմեռուան ատեն հոս հասնելով՝ չկրցաւ աս փառաւոր տեսքը վայելել ու աս տեղս ալ իր հմտական ու արգիւնաւոր զննութիւններն ընել:

Տարակոյս չկայ որ աս Սեւանայ լճին մէջ շատ ժամանակ յառաջ սոսկալի հրաբխական դործողութիւններ եղած պիտի ըլլան: Լճին չորս կողմը բարած են այնպիսի հրաշունչ լեռներ, որոնք հիմա մարած են, բայց կը ցուցնեն որ ատեն մը իրենց բերանն է եղեր աս լճին տեղը, որմէ ահագին բոցեր ելած ու հրային նիւթեր եւ քարեր դուրս ցատքած պիտի ըլլան: Սակայն հիմա նոյն ծակին մէջ ջուրը եկած լեցուած ըլլալով՝ յառաջուան անդունդը դուրս ցուած է: Անժխակի նշաններէն կը տեսնուի որ հրաբուխ լեռները խիստ շատ երկայն ատեն հաստեղս դործեր են: Նոյն իսկ Սեւան կղզին ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ան հրաբուխներուն բերնէն դուրս ելած բլրածեւ կոյտ մը: Մինչեւ հիմա կղզւոյն վրան հրաբխային նիւթերով ծածկուած է: Աղջին ելլելուս պէս՝ խոշոր լաւայէ՝² քար մը տեսանք. սաստիկ մեծ կտորներով շեշաքար ($\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ Մ—շը) ալ շատ կայ. բայց ընդհանրապէս հրաբուխներուն ապակենման քարերը հոս չկան: Աղջւոյն ժայռերուն երեսը չափաւոր խորութեամբ մը փշրած, փխրած ու հող դարձած է,

¹ Dubois de Montperreux. Աս հմուտ երկրաբան ճամբորդը Հայաստանը պարտած, քննած ու հաստատուոր պատկերազարդ գրքեր հանած է, որոնց մէջի հիմնական ծանօթութիւնները գիտնոց առջեւը մեծ համարում ունին:

² Աս հրաբուխներէն վազած փրփուրը կամ հեղուկ մոխիրն է, որն որ երկայն ատեն լոյժ կը մնայ ու իր տաքութիւնը կը պահէ, բայց ետքէն կը կարծրանայ ու պարունակած նիւթերուն համեմատ տեսակ տեսակ քարեր կ'ըլլայ:

եւ շատ տեսակ տնկեր կը բուսցընէ: Ժայռերուն
 սասնկ քայքայիլն ու փշրիլը՝ որն որ օդին ու ջրին
 ազդեցութենէն եղած է, կը ցուցընէ թէ աս քա-
 րերը ինչչափ հին ժամանակուան բաներ են: Չար-
 մանալի է Սեւանի վրայ հեփեստեան տոփ (այսօր
 Բաշլը) ըսուած քարին վերջի աստիճանի խոշոր կտոր-
 ները: Աս քարին պզտիկ կտորները մաշած, կլոր-
 ցուած եւ անկիւնաւոր են, ու պինդ եւ փայլուննիւ-
 թով մը իրարու հետ կապուած են: Յայտնի է որ
 աս ամէն երեւոյթները ջրին զօրութեամբը եղած
 բաներ են, որմէ կը հետեւի թէ Սեւան կղզին
 հազարաւոր տարիներ յառաջ ջրիտակ է եղեր կամ
 թէ բսնը Սեւանայ ծովին ջուրը յառաջ հիմա-
 կուրնէ շատաւելի բարձր է եղեր: Այլեան դարնա-
 նային ծաղիկները կղզւոյն երեսը բացուելու սկսած
 էին, ամենէն առատ տեսակներն էին գեղնագոյն հրա-
 նունկ ու գարնանաբեր ծաղիկ: Երբ որ վանահայրը
 տեսաւ որ բոյսերը քննելու կը զբաղիմ, ըսաւ թէ
 Ասիկա կղզւոյն ծաղիկներուն գեռ չոր սկիզբն է.
 վեց շաբաթ ետքը դառնալու գալու որ ըլլաք, բո-
 լոր կղզւոյն կերպարանքը փոխուած ու ամենագեղ
 ծաղիկներով զարդարուած կը տեսնէք:

Բոլոր վանքը լուայէ շինուած է. նաեւ եկե-
 ղեցւոյն խորաններն ալ աս սեւ քարէն՝ են: Երկու
 եկեղեցիներն ալ իրենց փառաւոր վիճակին մէջը չեն:
 Վանքն այնպէս շինուած է որ արեւուն լոյսը խիստ
 քիչ կը մտնէ: Վանականները հիմա 15 հոգի են
 ատեն մը ասոր երեքպատիկն էր: Սեւանայ կրօնաւ-
 որները շատ երկայն չեն ապրիր ու հիւանդոտ են:
 Բայց կ'երեւայ որ աս բանս՝ խստամբեր ու ամէն դի-
 րութենէ զուրկ կեանք անցընելէն է, որովհետեւ

1 Պր. Վահներին աս ամէն ստորագրութիւններէն կ'երե-
 ւայ որ աս կղզւոյն Սեւան անունը անոր հրաբխական
 սեւ քարերուն տեսքէն առնուած զրուած ըլլայ:

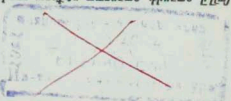
49697
 6029

1865

505679

15

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 ԳԵՂԱՄԻԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

տեղւոյն օգը անկարելի է որ մնասակար բլլայ: Փամանակ մը աս մենաստանը շատ հարուստ էր, ու ընին բոլորտիքը 40 գեղի շափ կալուած ունէր: Բայց վերջէն Պարսիկ կուսակալները (սէրփորէրը) ամէն բան յափշտակեցին, սուրբ զարդերը, գոհարներն ու սակեղէն անօթները կողոպտեցին առին, ու մերձաբնակ Հայագգինները՝ որոնք տարուէ տարի նոյն վանքը կը հոգային, կեղեքեցին ու չորցուցին: Մենարանը աս Պարսիկներուն եւ ուրիշ բարբարոսներուն ձեռքովը շատ մնասներ կրելով՝ անշուք ու աղքատ վիճակի մը մեջ է. ուսում ու գիտութիւն մտած են. բայց գիտութեան երկու գիրք գնելու ալ զբամականկարողութիւն՝ չկայ:

Ինչպէս մեզի պատմեցին, տարին եօթը ութը ամիս երկրին երեսը ձիւն կամ սառոյց պակաս չէ. որ ատենները նաեւ ցրտաշունչ հովեր լեբանց վրայէն փչելով՝ Սեւանայ ծովին վրայ այնպիսի մրրկալից ալէկոծութիւններ կը հանեն, որ ալիքները կղզւոյն զարնուելով՝ իրենց փրփուրը մինչեւ վանքին պատը կը ցատքեցընեն: Հոստեղաց լեռներուն վրայ ծառ չկայ, ուստի եւ փայտ ալ չկայ: Աղցին ետ չդարձած՝ վանահայրը մեզ իր աղքատին կերակուրներովը պատուեց: Սեղանի ատեն խօսք բացուելով՝ աս վանականներն ալ հաստատեցին որ ստորին Ռուս պաշտօնատէրները ժողովուրդը կը կեղեքեն, թէպէտ Ռուսաց դէմ ամենեւին նախատանաց խօսք մը չըսին: Ասկից ետքը բոլոր իմ բնկերներովս Սեւանայ կղզիէն բաժնուեցայ:

¹ Բայց հիմակ, ինչպէս 1849 Յունիսի 6ին էջփածնէն Արարատեան Արշալուսին կը գրեն, Ռուսաց կայսրը Վորոնցով իշխանին միջնորդութեամբը վանքին Պարսիկներէն յափշտակուած երկու գեղը չէ թէ միայն զարձուցեր է, հապա նաեւ հրամայեր է որ ան գեղերուն 21 տարւան եկամուտքն ալ վանքին հատուցուի:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Խ

Սեւանայ ծովին բարձր դիրքը, խորութիւնը, աղէկ ջուրն ու ձկերը: Սեւանայ չրջակայ տեղերուն հանքաբանական որպիսութիւնը, բոյսերը, կենդանիները, մշակութեան պակասութիւնը, բնակչաց քիչութիւնն ու աղքատութիւնը:

ՅԱՐԱՔ ելլելնուս պէս՝ Պր. Աբովեանը երիւան գնաց. ես ալ երկրաբանական մուրճը ձեռքս առած՝ իմ կայտարանս դարձայ: Մայիսի ալուոր օրերն ու հեշտ արեւն ինձի մեծապէս օգնեցին: Ամէն օր կամ ձիով կամ հետի, երբեմն մինակ ու երբեմն իմ խազախիս ընկերութեամբը զանազան անկեր ու ձձիներ ժողվելու կերթայի: Բայց ձիւնը դեռ նոր հալած ըլլալուն՝ միջասներն ու բոյսերն այնչափ առատ չէին, միայն թէ խիստ հազուադիւտ ու մտադրութեան արժանի տեսակներ էին: Իմ խազախէս զատ՝ երեք Հայազգի ալ վարձքով բռնեցի, որոնք աղքատ ու բարետիրտ մարդիկներ էին, եւ քիչ ուսուերէն դիտէին, այնպէս որ հազիւ թէ շատ հարկաւոր բաները կրցայ հասկըցընել, բայց իրենք խելացի ըլլալով՝ ամէն բան դիւրաւ ըմբռնեցին ու ինձի շատ օգուտ բրին:

Բարձրութիւնները չափելու ծանրաշափս կոտորած ըլլալով սկսայ ջուր եռացընելու գործողութեամբ քննել՝ որ Սեւանայ ծովը Սեւ ծովին երեսէն որչափ բարձրութիւն ունի: Աս վախճանիս համար Վիէննա Պր. Գարեւէրէն շինուած ջերմաշափ մը գործածեցի, որն որ իր բոլոր մէկալ կազմածներովն ու եփարաններովը անանկ վարպետութեամբ կարգաւորուած ու տեղաւորուած է՝ որ Ռուսերուն Բուսուս ըսուած սայլին ցնցումներէն ալ վնաս մը չիկրեր: Լձին հիւսիսային եզերքին վրայ եօթը հեղ փորձելէս ետքը՝ գտայ որ հոս եռացման կէսն է կեղտիտի 94⁰, որն որ 1501 գաղղիական Քդդը, կամ 47¹/₄₉ վիէննական ստանաչափ բարձրութիւն բսել է:

¹ Տես կրթական ու զբոսալի տեղաբանք. Օդերեւոյթք, երես 11 ուր աս գործողութեան վրայ մանրամասն դրուած է:

Ասով գրեթէ ճիշդ իմացայ որ Սեւանայ լիճը ծովին երեսէն 4749 ոտնաչափ (չուրջ 1980 կանգուն, որչափ) բարձր է: Լճին տաքութիւնը Մայիսի 19ին առառուանց $3\frac{4}{10}$ աստիճան Ռէոմ. էր. իսկ դուրսը ազատ օդի մէջ 6 աստիճ. Ռէոմ.: Հիւսիսային ու արեւմտեան կողմը լճին ջուրը մաքուր, անոյշ ու ախորժահամ է, եւ ամենէն աղէկ աղբիւրներուն ջրին պէս կը զովացընէ: Տիւպոս կ'ըսէ որ հարաւային ու արեւելեան դին ասոր հակառակ է. բայց աս ինձի հաւանական չ'երեւար, որովհետեւ մերիկները շատ անգամ բոլոր լճին ջուրը իրարու հետ կը խառնեն: Նոյն ճամբորդը կը հաստատէ որ աս ծովակին երկայնութիւնը 60 ուսական մղոն (1 ֆէրտ = 17 բոպէ) է, իսկ լայնութիւնը ամէն տեղ տարբեր է: Սեւանայ ծովին գոյնը լեռներէն նայողին դեղեցիկ լեղակի կապոյտ (չէփէր մ-վէ) կ'երեւայ, իսկ քովէն՝ սեւ կապոյտ, բայց շատ յստակ ու թափանցիկ է: Ասոր խորութիւնը մինչեւ հիմա չկրցաւ իմացուիլ. Պր. Պոխովալտ ըսաւ որ ես անձամբ կապարէ գունտը ձգեցի ու 70 գրկաչափ (գո-լ-ճ) երկընցուցի, եւ յստակը չգտայ: Թէպէտ աս լճին դիրքը բարձր է ու ձմեռուան ցրտութիւնը խիստ, ի վերայ այսր ամենայնի ջուրը միշտ չիսառի, որովհետեւ Գեկտեմբերէն մինչեւ Մարտ փշած սասակաշունչ փութորիկները նաեւ 20—25 աստիճան Ռէոմ. ցուրտ եղած ատեն՝ թող չեն տար որ ջրին երեսը սառոյց կապէ: Բայց սառելու ալ ըլլայ նէ, երկու ամիսէն աւելի նոյն վիճակի մէջ չիմնար:

Լճին մէջ Սեւան կղզիէն զատ՝ որուն շրջանը հազիւ թէ ուսի մէկ մղոն է, կապոյտ ջրին վրայ կը բարձրանան ուրիշ երկու պզտիկ անբնակ ժայռուտ կղզիներ: Թէպէտ ծովակին ձուկը շատ առատ է, բայց ես ջրին երեսը ձկնորսի նաւակ մը չտեսայ: Հայերն ու Թաթարներն իրենց ուռկանը կը

ձգեն ան տեղերը՝ ուր որ գետակները լճին մէջ կը վազեն, եւ լճին մէջտեղերը չեն փորձեր թէ որչափ ձուկ ունի: Բուն ձկնորսութիւնը հասարակօրէն Վայ-իտի վերջերը կը սկսի: Ամառուան սկիզբը ձկերը լճէն կ'ելլեն ու ջրին ընթացքին դէմ գետակները կ'երթան: Կարգաւորեալ ձկնորսութիւնը տարին չորս անգամ է, ամէն մէկ հեղ մէյ մէկ ամիս. ասանկով ութ ամիս ձկերը մարդիկներուն որոգայթներէն ազատ ու ապահով կը մնան: Կ'ըսուի որ աս լճին մէջ վեց տեսակ ձուկ¹ կայ: Տիւպոս կը հաստատէ թէ Փետրուար ամսոյն տեղացիք լճին սառած երեսին վրայ ծակեր բանալով մէջը ցանց կը նետեն, ինչպէս որ ինք ալ տեսեր է. բայց ես ասանկ զարմանալի ձկնորսութեան մը վրայ հոս շատերուն հարցուցի որ տեղեկութիւն մ'առնեմ, եւ ամենեւին մէկ կը ասանկ բան չէր գիտեր:

Ընդհանրապէս խօսելով Սեւանայ ծովին եզերքը ցից կամ սեպացեալ չեն: Լճին ու անոր քովի լեռներուն մէջ պզտիկ դաշտեր կամ հովիտներ կան, որոնք Յունիսէն մինչեւ Սեպտեմբեր գեղեցիկ արօտ կը բուսցընեն: Հարաւային ծայրը շատ սքանչելի տեսք ունի, ուր կայ Ահմանկան ըսուած հրաբուխ լեռներուն խումբը, որուն բերանը մինչեւ հիմակ ամբողջ մնացած կը կարծուի, եւ իր լեռներէն չորսին բարձրութիւնը 12,000 ոտնաչափէն վար չ'երեւար: Իսկ լճին հարաւային արեւելեան ծայրը կը բարձրանան Գըղ գալէսի, Քիւնկիւր տաղը, Քէօթիւ տաղ ըսուած լեռները, որոնց կատարը միշտ ձիւնապատ է: Սեւանէն Երիւան երթալու ճամբէն քիչ մը հեռու երեք եզրարց պէս երեք լեռ կան, որոնք զարմանալի եղանակաւ մը հաւասարապէս կոնսօձեւ կամ

¹ Ոմանք կը հաստատեն որ ամէն մէկ ամիս զատ զատ ձկի տեսակ կ'ելլէ. ստիկա սողոյշ կրնայ ըլլալ, բայց ձուռ է ըսելը որ 12 ամսուան մէջ 12 տեսակ ձուկ կ'ելլէ, վասն զի աս լճին մէջ տարին 12 ամիս ձկնորսութիւն չ'ըլլար:

բրգաձեւ են, եւ իրենց բոլորտիքը հրաբուխներէ դուրս նետուած զանազան քարեր կան, ու նաեւ հրաբուխներու ապակենման քարեր, ինչպէս վանակատ, մարգարտաքար եւ հուզակն¹: Աս երեք լեռը բնակիչներէն կը կոչուին Երեք բլուրք (Ե-Ն ԲԵՒԷ): Սեւանին արեւմտեան կողմի լեռները շատ տեղ բուն իրենց շղթայէն բաժնուած են ու զատ զատ կը կենան. աս բանս կը ցուցնէ որ հաստեղաց լեռները հրաբուխներուն մէջէն միանգամ դուրս պոսթիկալէն ետքը՝ հրաբուխները չեն մարեր, հապա երկայն ատեն անոնց գործողութիւնները յառաջ երթալով՝ ասդին անդին նոր հրաբուխներու բերան բացուեր է ու երկրին ծոցէն նոր կոյտեր դուրս են ժայթքեր:

Հոս որ լեռան վրայ որ ելայ նէ, ամէն տեղ տեսայ որ երկրիս երեսի քարերն ու ժայռերը շափաւոր խորութեամբ արդէն փշրեր ու հող դարձեր են, զուտ ժայռ երկրին երեսը խիստ քիչ տեղ կ'երեւայ: Աս հող դարձած ժայռերուն երեսը փրատած բոյսերուն հետ խառնուելով՝ զանազան գունով ու շատ գեղեցիկ ծաղիկներ կը բուսցընէ: Թէպէտ ի՞մ պտըտած ատենս գարնան արեւը հազիւ թէ քանի մը որ էր որ ծագեր էր, այսու ամենայնիւ

1 Վանակատը տեսակ մը հրաբխական, բայց շատ յարգի քար է. ասիկայ իր բնական վիճակին մէջ չոր ձիւթ (շէֆէ) կը նմանի, սակայն յղկելու որ ըլլաս, սոստիկ կը փայլի ու սեւ մարմոր կամ սեւ վանակն (պէլտր) կը դառնայ: Հին ատեններն աս քարէն հայլի կը շինէին: Պաղղիացիք ասոր կ'ըսեն՝ Obsidiane, Pierre obsidienne. Լատ. Obsidianus lapis, որովհետեւ Որսիդիոս անունով Հռոմայեցի մը ասիկայ առաջին անգամ Եթովպիոս գտաւ ու Եւրոպա բերաւ. իսկ Պերմանացիք կ'ըսեն նաեւ Ապակի ակատ, Ագաաւաքար (Glasagath, Rabenstein): Մարգարտաքարը (գղ. Perlite, գերմ. Perlstein) մի եւ նոյն վանակատն է, բայց մէջը մարգարտի պէս ճերմակ հատեր կան: Նոյնպէս հուզակն (գղ. Résinite, գերմ. Pechstein) ալ մի եւ նոյն տեսակէն է, բայց իր պլեւսլ մասերը հուզով կամ խժային նիւթով մը իրարու հետ կապուած են, որով նոյն քարը զանազան գոյն կ'առնէ:

Ծաղիկներուն զանազան գոյնը ստուգիւ հրաշագեղ բան մըն էր. լուրջ շուշանը (մօլէ զմօդոֆ), մանուշակն ու բողբ¹ իրենց կերպ կերպ կապուտակ գոյնը կը ցոլացընէին, որոնց մէջ խառնուած էր խորթներուն² բաց կարմիր գոյնը, հրանունկներուն սկեզոյն դեղինն ու կորրնդանին³ արծաթափայլ ճերմակը: Սակայն ծաղիկներն ալ, խոտերն ալ դեռ շատ ածած չէին: Պր. Աբովեանն որ ուրիշ անգամ աս դիերս եկած էր, հաստատեց թէ Յուլիոսի մէջ խոտերն անանկ բարձր կ'ըլլան որ մարդ մինչեւ ծնկուըններէն վեր ազուոր բոյսերու եւ ծաղիկներու մէջ կը ճեմէ: Ասոր համար Հայք Տիլիշանի կիրճին ու Սեւանայ ծովին մէջ եղած հովիտը «Ծաղկաց գրախտ», կ'անուանեն: Բայց ասոն որ Հայաստանին աս ցուրտ կողմերը նոյն գրախտական վայելութիւնը շատ քիչ կը տեւէ, ինչու որ Սեպտեմբերի մէջ ցուրտ անձրեւները կը սկսին: Ինչպէս տեղացիք կը հաստատեն, հոս գարին շատ աղէկ կ'աճի: Արտերը հասարակօրէն Մայիսին կը հերկեն: Խոնաութիւնն ու կարկուտը շատ հեղ հունձքին վնաս կու տան: Գեղացիք իրենց ցանածին քառապատիկն որ առնեն, գոհ կ'ըլլան: Շատ տաք տարիները նաեւ ութպատիկ կ'առնեն: Բայց Հայաստանին մէկալ գաւառներուն քովը՝ աս հունձքը քիչ է. որովհետեւ նոյն իսկ Աարնոյ ընդարձակ լեռնադաշտին վրայ ցորենը հասարակօրէն մէկին 16 կը բերէ: Սեւանայ օդը վերջին աստիճանի առողջ է:

Սեւանայ բոլորաիքն եղած լեռներուն կենդանիները քանի մը մասնաւոր տեսակներ ունին: Տեղացիք կ'ըսեն թէ աս կողմերը տեսակ մը մեծ վիթ (շօշէլ) կայ, զորն որ թաթար որսորդները երբեմն կը բռնեն: Նապաստակ շատ յաճախ է: Լճին

¹ Լու. Gentiana. օճ. 11- շոֆ: ² ԳՂ. Orchidées. ³ Լու. Cerastium.

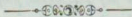
վրայի օգին մէջ անհամար բազմութեամբ որորներն¹ ու գետազոռաները² կը թռչէին: Ջրին քովերը կը վխտային կանաչ ձայ (ճարճ) ու բազ: Տարմահաներն ու ծիծառները տանեաց վրայ բոյն դրած էին. եւ լեռնային մարգերուն կողմերէն ալ լորամարգներուն կանչիւնն ու արայաններուն զուարթ կարկըշիւնը կը հնչէր: Միջատները շատ գեղեցիկ, նոր տեսակ ու բազմաթիւ էին: Աս ժամանակ չունենալով՝ Սեւանայ հարաւային եզերքը շիրջայ երթալ տեսնել, բայց երկրաբան մը ու բնագատում մը Ահմանկան լեռներուն վրայ քիչ մը ատեն կենալու որ ըլլայ, քննելու արժանի շատ բան կը գտնէ:

Հայոց թագաւորներուն ատենը հոսակոյ շէն ու բազմամարդ գաւառ մըն էր Սիւնիք կամ Սիսական անուամբ: Սեւանայ ծովին եզերքը ծաղկեալ գեղերով զարգարուած էին. եւ շէ թէ հիմակուան պէս միայն ցորենի ու գարւոյ արտեր կային, հապա աղուոր պարակէզներ ու մրգաբեր ծառեր մերկ գետինը կը զգեստաւորէին, ինչպէս որ գեռ այսօրուան օրս Աննայ ծովին բոլորաթիբը կ'երեւայ, ուր ժիր ու հնարադէտ ժողովուրդ մը հոնակոյց խիստ բնութիւնը կէս մը յաղթած է ու ամէն կերպ անուշահամ պտուղներ կը հասցընէ: Սեւանայ ծովին քովերը թէպէտ մրրկոտ է, բայց պարակէզներ մշակելու եւ կարգաւորեալ անտառներ տնկելու անկարելութիւն մը չկայ: Բարձր Հայոց մէջ Աարնոյ լեռնագաշտը աւելի բարձր (Սեւ ծովին երեսէն 6100 փարիզի ոսնաշափ վեր) դիբը ունի, ի վերայ ոյսր ամենայնի հոն խումբ խումբ գեղեցիկ կաղամախի (խլ-խլ) տեսայ. եւ Արարատայ պզտիկ մասին վրայ որ Սեւ ծովին երեսէն 7800 ոսնաշափ բարձրութիւն ունի, հաւամրդի³ ծառերու անտառակ մը

¹ Լ. Larus. ԴԴ. Mouette. ² ԳԴ. Cormoran. ³ ԳԴ. Bouleau.

կար: Ստոյգ է որ Հիմա Սեւանայ շրջանակը պարտէզ կամ անտառ չկայ, բայց այնչափ գեղերու, եկեղեցիներու եւ վանքերու աւերակները կը ցուցնեն որ երբեմն Հոս բազմաթիւ ժողովուրդ մը խաղաղութեամբ ու երջանկութեամբ կ'ապրէր: Պարսից ու Տաճկաց մէջ եղած ահապին պատերազմներն աս կողմերը խոպան անապատ դարձուցին. բայց մնացածն ալ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի վերջին կռիւր բողբոջին աւրեց ու ապականեց. մէյ մը Պարսիկներու կողմնակից Քիւրտերը գեղերը կը զարնէին, մէյ մը խաղախներու խումբը. ասանկով Սեւանայ ծովին քովերը 60 պզտիկ գեղ մնաց. 45 գեղի բնակիչները Ռուսերուն եկած ատեն տեղերնէն ելան գացին ու գեղերն անբնակ թողուցին: Հիմակ Հոս Հայոց 6 եկեղեցի կայ. մեկաշներն երեսի վրայ մնացեր են: Ռուսերուն թիւր հազիւ թէ 20ի կը հասնի, որովհետեւ միայն թղթատարութեան մէկ երկու պաշտօնատէրներ, քանի մը զինուորական պաշտօնակալներ (օֆիշէրներ) ու խաղախներ կան: Հայոց գեղերն ըստ մեծի մասին լճին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերն են: Ես շատ անգամ ասոնց հիւսիսային գեղերուն այցելութիւն ըրի, ուսկից վարձքով մարդ կը բռնէի որ հետս բոյս ու ճճի ժողովն: Ասոնց տնակը կէս մը հողի մէջ է, որպէս զի, ինչպէս իրենցմէ մէկն ինձի ըսաւ, ձմեռն աւելի տաք մնայ: Ամէն մէկ տնակին մէջ բաւական ընդարձակութեամբ երեք շորս խոց կայ: Կանայք հասարակօրէն բամբակ կը մանեն: Ամէն բանի մէջ կը տեսնուի որ սաստիկ աղքատ են: Աս գեղացիները Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի մէջ 1829ին եղած դաշինքէն ետքը իրենց երկրէն ելան ու Հոս եկան, բայց աս տեղափոխութեան վրայ հիմա գոհ չեն: Ամէն մէկ տանտէր կամ ընտանեաց զլուխ տարին իրեն համար երկու արծաթ ուսպլի գլխահարկ կամ մարդահարկ

պիտի վճարէ, եւ 8 մինչեւ 12 արծաթ ուսպլի ալ
 հողադրամ (երկրի համար տուրք). այսչափ տուրքը
 ասանկ աղքատ մարդիկներու նայելով՝ սաուզիւ շատ
 է: Բայց ասկից զատ՝ նաեւ տարւէ տարի հոսկից
 Աշրուսիա գացող թաթար ձիաւորներուն զգեստին
 եւ ուրիշ ծախքերուն ալ խեղճ բնակիչները պէտք են
 օգնել: Իսկ ստորին ուսս պաշտօնատէրներուն իրենց
 կողմանէ բրած անհամար հարստահարութիւններն
 ալ ասոնցմէ դուրս են: Տեղացիք ըսին որ իրենց
 կենդանիներն արածելու մէջ ալ շատ նեղութիւն
 կը կրեն, որովհետեւ նամակարանին (գոթնի) ուսս
 պաշտօնատէրներն ամենէն գեղեցիկ արօտները (չոյլը-
 ները) իրենց ձիերուն համար կ'առնեն, թէպէտեւ
 իրաւունք մը չունին: Գարձեալ բնակչաց մէկ երեւե-
 լի շահը հիմա պակասած է: Յառաջագոյն Երիւանի
 եւ Թիֆլիզի մէջ եղած կարաւաններու երթեւեկին
 պատճառաւ շատ բեռնակիր կենդանիներ վարձքով
 կը բռնուէին ու ժողովրդեան մեծ շահ կ'ըլլար.
 Բայց հիմակ Ռուսաց կառավարութիւնը դրսէն ե-
 կած ապրանքներու շատ բարձր մաքս դնելով՝ վա-
 ճառականներու կարաւանները խափանուեցան: Ասկից
 Տաճկաստանի Հայերն աւելի վաստրկեցան, որովհե-
 տեւ Գաւրէժի ու Տրապիզոնի մէջ երթեւեկող կա-
 րաւաններն աւելի եւս յաճախ եղան:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

Գեղեցիկ տեսարան: Ձենկի գետակին ձկերը: Հրաբխային ջրեր: Երիւանայ առուտուրը, գիրքն ու պատերազմական նշանակութիւնը: Երիւանայ բերդը: Հայ գիւցազնուհի: Երիւանայ բնակչաց թիւն ու անոնց աղքատ վիճակը: Կառավարութեան կերպ: Բարեխառնութեան աստիճան: Երկրին բերքն ու Հայոց մշակութեան ճարտարութիւնը: Մեծ ու Փոքր Մասիս:

ՄԱՅԻՍԻ գեղեցիկ արեւը ծագած էր ու Հայաստանի պայծառ կապուտակ երկինքէն ձիւնախաղաղ լեռներն ու դաշտերու բնակիչները հաճոյական եղանակաւ մը կը տաքցընէր: Յօղաւետ խոտերուն վրայ լորամարզը զուարթ կը հնչէր. վարդագոյն տարմահաւները ժայռերուն դալար ծածկութիւն վրայ սիրուն շարժումներով կը խայտային. որորները, գետազաւաններն ու գորշ ձայները Սեւանայ ծովին վրայ երթեւեկելով՝ ձկնիկ ու գորանիկ կը դիտէին, եւ որս մը գտածնուն պէս՝ ուրախութեամբ կը կոչէին. բազէն ու գետարծուին օդին բարձրագոյն դաւաաներուն մէջ հանդարտ ու պերճ կերպով մը կը թռչէին. եւ լերանց ծայրերուն մօտ ժայռաբնակ արտոյտները՝ իրենց առաւօտեան ողջոյնը կ'երգէին: Ասանկ զուարճալի տեսարանին մէջ Սեւանէն Երիւան ձամբայ ելանք: Քովի խաղախս ալ առտուանց ըիչ մը օդի խմելով շատ զուարթացաւ ու սկսաւ խաղախի երգ մը մրմնալ եւ երբեմն երբեմն կը դառնար ինծի կը նայէր որ կը հաճիմ թէ կը ահաճիմ. բայց երբոր թեթեւ ժանիք մ'ըրի, լռեց, ու չիմացաւ որ կառքին սաստիկ ցնցումներէն կը տանջուիմ, որովհետեւ իր սլաւեան մորթը չէ թէ միայն չէր զգար, հապա նաեւ անով աւելի առուզութիւն կը ստանար ու իր ախորժակը կը բացուէր, որով խաղախներու ստամոքսին մարտողական զօրութեան հրաշալի փորձերը տեսնելու շատ անգամ առիթ ունեցայ: Ինք շատ ճարպիկ էր, բայց սաստիկ ալ զողուր որ կ'երթայի նէ, կ'ապսպրէի որ աղէկ զգուշա-

նան, ի վերայ այսր ամենայնի ամէն տեղ բան մը կը կորզէր, ու նոյն իսկ իմ քսակս ալ երբեմն երբեմն ծածուկ կը բարեւէր:

Մեր ճամբուն վրայ հասանք ան ջրանցքին՝ որն որ Սեւանայ լճէն ելլելով՝ իր ականակիտ ջրերովը Զենկի գետին հիւր կ'երթայ ու անոր հետ մէկտեղ երասխ կը մտնէ: Հոս կարթընկէց Հայեր նստած էին ու քովերնին նոր բռնած ձկեր ունէին, որոնցմէ տասուերկու հատ մը գնեցի, որ գինւոյ ոգիի մէջ գնելով Եւրոպա բերեմ, եւ խաղախոս յանձնեցի որ անոնք ոգիի տիկը գնէ, ու ես մտաւոր ժայռերը գննելու գացի: Հրաբխական քարերու խել մը գեղեցիկ կտորներ գտնելէս ետքը դարձայ, ու նայիմ որ խաղախոս բոլոր մարմնով զբաղման մը մէջ է. մէյ մ'ալ, ախոս, տեսայ որ ձկերը նախ կտոր կտոր բեր ու այնպէս գինւոյ ոգիի մէջ դրեր է: Աս բանիս վրայ սաստիկ կատղեցայ, բայց ինք կը զարմանար որ հոս տաքնալու ինչ բան կայ. «Անոր համար կտորեցի, կ'ըսէր, որպէս զի ոգին ազէկ մը ձկերուն մէջ թափանցէ ու Երիւան հասած առենդ աւելի համով ուտես»: Ասանկով ան աղուոր ձկերը փճացան, որոնց մէջ, ինչպէս քննելով իմացայ, երկու տեսակ ծածան (սաղան պալլը) կար ու երեք շորս տեսակ անձանոթ ձկեր: Ար յուսայի որ Երիւան ասոնց շորցածը կը գտնեմ, բայց պարապի ելլելով՝ աւելի եւս դժուարեցայ: Եւրոպայի բնախոյզները հոստեղաց ձկերը գեւ աչքէ անցուցած չեն, անոր համար անոնց ճիշդ ստորագրութիւնը եւ բնակիչներուն՝ ձկանց տեղոյն ու տարածութեանը վրայ տուած ծանօթութիւնները շատ յարգի են:

Հոս Հայաստանի հրաբուխ լեռները քանի կ'երթայ ահեղ կերպարանք մը կը ստանան: Մեծ մասը կոնաձեւ կամ բրդաձեւ են. բայց ամենէն կանոնաւոր կոնաձեւը փոքր Արարատն է: Չորս կողմը սփիւռ

կը տեսնուին հրաբուխներու ապակենման փայլուն քարեր, որոնք նաեւ այնպիսի ճամբորդի մը աչքին կը զարնեն, որն որ շիզիտեր թէ հոս մարած ու սառած հրային գետնի մը վրայ կը քայլէ: Քովի Խազախս զարմանալով մը աս փայլուն քարերէն քանի մը կտոր առաւ ու բաւ որ հոս ժամանակաւ ապակոյ շատ գործատուններ եղած պիտի ըլլան: Ուր որ նոյն ապակենման քարերը կան նէ, քովերնին ալ չեչաքար ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{4}$ ինչ) կայ, որն որ աս ապակենման նիւթին հալած առենը փրփուրի պէս անոր երեսը կեցած ու անոր սառած առենը՝ վրայէն բաժնուած պիտ'որ ըլլայ: Երբոր Սեւանէն 20 ռուսական մղոն հեռացած էինք, առաջին անգամ Մեծ Արարառ տեսայ: Աս հռչակաւոր ու հսկայ լեռան ճերմակ ձիւնեղէն կատարը հեռուանց ու խորունկանց քովի սեւ ու անձիւն լեռներուն մէջէն դէպ ի վեր կը բարձրանայ: Անմիջապէս ծանշցայ որ ասիկայ նոյեան լեռն է, ու Հայ կառապանը սկսաւ զլուխը շարժելով ըսել որ Մասիան է: Գիշեր մը ելար օթեւանը պառկեցայ ու երկրորդ օրը քանի որ ճամբաս յառաջ կը տանէի, Մասիսը կը սկսէր իր բովանդակ ծաւալովն ազատ ու պայծառ երեւալ: Ասիկա անհնարին մեծութեամբ միապաղաղ սեւ քար մըն է: Գուցէ բոլոր երկրիս վրայ ասանկ ամէն կողմանէ զատուած ու ասանկ մեծութեամբ քար մէյ մըն ալ չկայ: Ար ճամբորդ աս ջրհեղեղեան լեռը տեսած առենը՝ անոր առջեւը մէկ կրօնական ու պատմական ներքին ու խորին յարգութիւն մը շիզար: Աս ահեղ ու շքեղ տեսարանը բոլոր կրած ցաւերս ու նեղութիւններս մոռցուց:

Ս Երջապէս Երիւան հասայ. հոն ուղեկիցներս ալ գտայ: Չինուորական Ռուս մեծերը զիս վերջին աստիճանի մարդասիրութեամբ բնդունեցան: Ճամբորդութեանս պատմութեան մէջ Ռուսաց ստորին պաշ-

տօնատէրներուն անարժան վարմանցն ու հարստահարութեանցը վրայ շատ տեղ տհաճութեամբ խօսեցայ, բայց աս ալ պէտք է խոստովանիմ որ Ռուսաց հիւրասիրութիւնը խիստ քիչ տեղ կրնայ գրտնուիլ: Երբեան քաղաքը Երասխ գետին քովի դաշտին հիւսիսային արեւելեան կողմը կ'իջնայ ու Բառողին չափմանը նայելով՝ Սեւ Ծովին երեսէն 3311 սանաչափ բարձր է: Քաղքին առջեւէն կ'անցնի Զենկի՝ սրբնթաց գետը, որն որ բնակչաց առողջ ու պարտէզներուն բեղմնաւոր ջուր կը մատուակէ: Շրջակայ բլուրներուն տեղքը միջակ բան մըն է, բայց հեռուանց չորս կողմը պատող բարձր լեռներուն դիրքը շատ սքանչելի է: Մերձաւոր տեղերուն այնչափ գեղեցիկ քարերը շէնքերուն շէն գործածեր, նոյնպէս անտառ տնկելու փոյթ չըլլալով՝ փայտի խիստ պակասութիւն կայ: Քաղքին հարստութիւնը հիմա մնացած չէ, վաճառականութիւնն ինկած է. քանի որ Ռուսի դրօշները Երասխ հասան ու Կանկրինեան (այսինքն դրսէն եկող ապրանքներուն համար սաստիկ շատ մաքս պահանջելու) դժբախտ կարգադրութիւնն եղաւ, Գավրէժէն Տրապիզոն դացող մեծ կարաւաններուն երթեւեկը բոլորովին դադարեցաւ, որն որ բնակիչներուն ստուգիւ մեծամեծ միասներ եւ ըստ հետեւորդի աղքատութիւն պատճառեց: Անոր համար զարմանք չէ որ բնակիչները Պարսից բռնութիւնները զիտնալով ալ՝ սողին անդին դարձեալ անոնց իշխանութիւնը բաղձալի կը համարին: Շուկաներն ու վաճառանոցները շատ ողորմելի են: Ասոնց մէջ Քիւրտի տղայ մը տեսանք, որն որ իր կոկորդոյլն ու լեզուովը այնպիսի զարմանալի երաժշտութիւն մը կ'ընէր որ Եւրոպա բլլար նէ, աղէկ ստակ կը կտարէր:

Պատերազմական նկատմամբ Երբեան Ռուսաց ձեռքը մեծ նշանակութիւն ունի եւ աղէկ ամուր դիրք

¹ Աս գետը հին ատենները Հր-Մ-ձ կ'ըսուէր:

է: Քաղքէն աւելի տեսնելու արժանի բաներ կան բերդին մէջ, որն որ ըստ ինքեան շատ ամբութիւն մը շունի: Ասիկա քաղքէն քառօրդ ժամ մը հեռու է ու բոլորտիքը հազիւ թէ քառօրդ մը կը տեսէ: Իր շրջապատը երկու պատուար կայ, ներսինը գրօինէն ամուր է: Երբ որ Նիկոզայոս կայօրը 1837ին Հայաստան կը պտըտէր, բերդին տկարութիւնը տեսած ատեն՝ քովիններուն զրուցեր է որ Երիւանի բերդին ամբութեանը վրայ ինձի ծուռ գաղափար մը տուած էին: Ռուսք Երիւանն առնելին յաղթական մեծաբանութեամբ մը կայսեր իմացուցին, որն որ նոյն տեղը յառաջագոյն անձամբ տեսած ըլլար նէ, գուցէ հիմակ Երէ՛-տնէ՛ն Բասպէւիչին պերճ պատուանուններէն մէկը պակաս կ'ըլլար: Ընդհանրապէս խօսելով՝ Նիկոզայոս աս կողմերուն այցելութիւն ըրաւ նէ, շատ բանի մէջ յառաջուան գաղափարները փոխեց, ու միտքը դրաւ որ բոլորովին խաղաղական ընթացք մը բռնէ ու նորանոր աշխարհակալութիւններ ընելու բաղձանքը թողու, որովհետեւ, ինչպէս ինք ըսեր է, «Հարկաւոր է որ Պարսից ձեռքէն արդէն առնուած երկիրները ըստագոյն վիճակի մը հասնին, ու տէրութեան հոգարարձութեամբը հիմակուան խեղճութենէ ազատին: Անոնք նոյն թշուառութեան մէջ թողուն ու նոր երկիրներ վաստրկելու ջանալը՝ իմաստութիւն մը չէ»:

Թէպէտ եւ Ռուսի Հայաստանին սահմաններուն մօտ զանազան տեղեր նոր ու ամուր բերդեր կը շինուին, բայց ասոնք ապագայ ժամանակաց եւ հիմակուրնէ չգիտցուելու գէպքերուն զգուշութեանը համար են:

Պարսիկները բերդին ներսի պատերուն վրայ զանազան պատկերներ նկարած են, որոնք շատ անկատարութիւններ ունին, բայց մէկ քանի հատին վրայ ալ բաւական վարպետութիւն կ'երեւայ: Ասոնցմէ զատ՝ մտադրութեան արժանի է կործանած մզկիթ մը, որն որ իր աշտարակովը մէկտեղ շատ զարգարուն է:

Ռուսերը բերդին մէջ զինատուն մ'ունին, ուր Պարսիկներէն առնուած 6000 կտոր ջինջ ու փայլուն զէնք դրած են: Նիկողայոս կոյսրը աս բերդին մէջ բնակեցաւ ու պատին վրայ իր անունը գրեց, որուն վայ հիմա շրջանակ (շէրշիփէ) ու ապակի դրած կը պահեն: Բերդին պատուհաններէն մէկը Հայ դիւցազնուհւոյ մը գործած քաջութեամբը շատ երեւելի եղած է ու ամէն պարտողներուն մասնաւորապէս կը ցուցուի: Ասիկա Երասխի եղերացը վրայ եղած գեղի մը մէջ աղքատ ու համեստ ծնողաց արգէն նշանուած դուստրն էր: Աւերջին Պարսիկ բերդապետը Հիւսսէին Խան իր խժական սովորութեանը համաձայն՝ զանիկա բռնի մահապատիւն ընելու համար՝ իր ծնողացը ձեռքէն յափշտակեց, իր բնակարանին մէկ կողմը բանտ դրաւ ու ամէն կերպով աշխատեցաւ որ զանիկա իր հաստատութենէն խախտէ: Սպառնալիք, քաղցր խօսքեր, պատիւ, պարգեւ, երաժշտութիւն, ամէնն ալ իրար յաջորդեցին, բայց ամէնն ալ դերեւելան: Արամեան դիւցազնուհին անդրդուելի կը կենար, ամէն հրապուրիչ բաներն ու խոստումները կ'արհամարհէր ու կը բաղձար որ իր ծնողացը տարուի: Երբ որ աս վիճակի մէջ էր, գիշեր մը առանց քնանալու եւ հառաշունքով կեցած ատենը լսեց որ դուրսը իրեններէն մէկը կ'երգէ: Ասով հոգի առաւ, պարսպին պատուհանը բացաւ, վանդակը (խփէսը) վերցուց ու անանկ բարձր պատուհանէն վար ու խրամէն (խենթէիէն) անդին ցատքեց որ ծնողացը սունը փախչի, բայց հաշմեցաւ (սխթեց) մնաց: Պարսիկները հասան, զինքը բռնեցին ու Հիւսսէին Խանին առջեւը հանեցին, որն որ անոր արիութեան ու հաստատութեանը վրայ զարմանալով՝ շատ պարգեւներ տուաւ ու ծնողացը խաւրեց:

Իրիկունները երբոր օդը քիչ մը կը զովանար, Երիւանի բերդին հրամանատար Աիլ զնդապետը

զմեզ իր դեղեցիկ ու ջրարբի բուրաստանը կը տանէր, որն որ Զենկի գետին աջ կողմն է: Գետին վրայ ձգուած է հաստատուն քարաշէն կամուրջ մը, որն որ դարերէ ի վեր ան որրնթաց ու շատ անգամ աճող Զենկիին կը դիմանայ: Ժողովրդեան աւանդութիւնը ասիկա, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը շքեղ ու տեւական գործքերը՝ Հասմայեցւոցմէ շինուած կը համարի: Մենք իրիկունները հոս կը նստէինք, ու աս՝ մտադրութեան արժանի երկրին ժողովրդեանը, սովորութեանցը, վիճակին ու նոր պատմութեանը վրայ օգտակար խօսակցութիւններով ժամանակնիս կ'անցընէինք: Ասիկա ինծի անմոռաց պիտի բլայ:

Երբեւն քաղքին բնակչացը թիւը 11 մինչեւ 12 հազար կը հասնի, որուն մեծ մասը Հայ է: Ռուսերէն զատ Եւրոպացի բնակիչ չկայ: Իսկ գեղերու մէջ Մահմետականներն աւելի կ'երեւան: Ռուսաց երբեւն գաւառին տիրելու ատենը՝ բնակչաց հազիւ թէ երեքին մէկը Հայազգի էր, բայց Ատրպատականէն եւ ուրիշ կողմերէն Հայոց բազմութիւն հոս գալով՝ եւ ասոր հակառակ մահմետական Թաթարները միօրինակ Պարսկի գաւառները փախչելով՝ քրիստոնէից թիւը շատցաւ: Թէպէտ հիմա Ռուսի կառավարութիւնը թող չիտար որ ուզողն ելլէ երթայ, բայց սահմաններու պահպանութիւնը կատարեալ չըլլալով՝ եւ միանգամայն ստրկի զօրութեամբ՝ Թաթարներէն շատ անձինք երկրէն հեռանալու միջոցը կը գտնեն: Թաթարներուն երթալուն պատճառը կրկին է, նախ՝ որ Ռուսաց դէմ կրօնական ատելութիւն մ'ունին, եւ երկրորդ՝ որ ժանտախտի զգուշութեան համար շատ նեղութիւն կը կրեն: Երբ որ Թաթարներու գեղի մը մէջ ժանտախտ կը ծագի կամ շատ անգամ միայն աս պատրուակաւ՝ գեղապետին հրամանաւր գեղը խիտ կը պաշարուի, եւ ժանտախտի ընդունակ եղած նիւթերը կրակ կը ձգուին: Ստոյգ է որ կայսե-

բական հրովարտակ մը այրած բաներուն տեղ զուտ ստակով հատուցու՞մ կը հրամայէ, բայց աս ստակը պաշտօնատէրներուն գրպանը կը մնայ:

Նոյն իսկ Ռուս պաշտօնաւորները խոստովանեցան որ Երիւան նահանգին աղքատութիւնն ու խեղճութիւնը տարեւ տարի երթալով կ'աւելնայ: Ճարտարութիւն չկայ. երկրին բերքն ու պաճարներուն ծնունդը հազիւ թէ տեղացւոց կը բաւէ: Ռուսի արքունի դանձն ու հոս հարստացած պաշտօնատէրներն ասանկ աղքատ երկրէ տարեւ տարի կէս միլիոնէն աւելի արծաթ ուսպլի կ'առնեն, եւ ասոր տեղը բռնող կամ լրացնող բան մը չի գար: Երկրէն դուրս խրկելու ապրանք չկայ որ բնակիչները անով շահին: Յառաջագոյն գէթ աս կար որ Պարսկաստանի կողմերէն ապրանքներ առնելով եւ ուրիշ տեղեր յուղարկելով կրնային շահել. իսկ հիմա Ռուսիայի բարձր մաքսի կարգադրութիւնը մինչեւ Երասխ տարածուեցաւ, որպէս զի գրսէն ապրանք չմտնելով՝ բնակիչները ստիպուին Ռուսաստանի ներքին կողմերէն ու մանաւանդ Մոսկուէն ապրանք բերել տալ, որով Ռուսաց գործատուներն ալ աղէկ վաստակ ունենան: Աս բանս ելեւմտից պաշտօնեայ կանկրին մտածած էր, բայց իր յոյսը բոլորովին պարապի ելաւ. վասն զի ասով բնակչաց շափաւոր բարեկեցութիւնը կործանեցաւ, երկրին վրայ երկարատեւ վերք մը դրուեցաւ եւ Ռուսաստանի ալ օգուտ մը չեղաւ, որովհետեւ աս աստիճանի աղքատութեան մէջ ինկած ժողովուրդը ինչպէս կրնայ Մոսկուէն զարդի ապրանք բերել տալ: Իսկ ճ տեղացիք իրենց շահաւոր առուստուրը կորսնցընելէն ետքը՝ ցաւալի կերպով մը երկայն ասան կուսակալներուն ձեռքովը կողոպտուեցան ու կեղեքուեցան: Ամէն մէկ կուսակալ հոս թագաւորի պէս կ'ապրէր. իրենց զուտ զրամական շահերէն զատ՝ ծառայից բազմութիւն,

արծաթեղէն սպասներ, եւ ուրիշ ամէն բան տեղն էր, որոնց բոլորին համար ժողովուրդը կը վճարէր: Բայց ասոնց մէջ ոչ Բեդրոպուրկի կառավարութիւնը, ոչ Տփղիս նստող ընդհանուր կուսակալը եւ ոչ ալ բնաւ կայսրը յանցանք մ'ունի: Աւրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի դժուարին է Ռուսաստանի մէջ հետաւոր դաւառներուն վիճակին վրայ ճշմարիտ տեղեկութիւն առնել: Պաշտօնատէրները ձեռքերնին անհամար միջոցներ ունենալով՝ ասիկա կ'արդելեն ու երբեք չեն թողուր որ Տփղիս կամ Բեդրոպուրկ իրենց վրայ լուր մը հասնի:

Այսօրը հաստատութեամբ ու անկեղծութեամբ կ'ուզէր որ Ասեկասեան գաւառներուն աղէկ կառավարութիւն մը տայ. եւ աս վախճանաւ նախ Հանատենակալը, ետքէն Չեռնիչեւ իշխանն ու Պ. Փոզէնը խաւրեց, որ երթան Երկրին վիճակը ճիշդ քննեն: Պ. Հանին դիտաւորութիւնը շատ սքանչելի էր. վասն զի աս ազատամիտ ու սրատես մարդը դիտեց որ ժողովուրդը զինուորական խիստ կառավարութեան տակ սաստիկ նեղութիւն կը կրէ. ասիկա մեղմացընել ուզելով՝ քաղաքական կառավարութիւն մը ու քաղաքական պաշտօնատէրներ գրաւ, բայց նոյն ատենն ալ դժբախտութեամբ ժողովուրդը քիչ թոշակ ունեցող ստորին պաշտօնատէրներուն կաշառակերութեանը, արծաթսիրութեանն ու հաճոյիցը մատնուեցաւ: Ասկից զատ՝ շատ անգամ կը պատահի որ Ռուսաստանի մէջ վատանուն, յանցաւոր կամ անճարակ մարդիկ պաշտօններնէն իյնալով՝ իրենք զիրենք ծածկելու համար կ'առաջարկեն որ Ասեկասեան գաւառներուն մէջ իրենց պաշտօն մը տրուի: Ռուսաստանի կառավարութիւնը արդէն հոնտեղուանքը խրկելու շատ մարդ չգտնելով՝ ասանկ ինք զինքը առաջարկող մարդ մը պատահի նէ, անմիջապէս կ'ընդունի ու Ասեկասեան գաւառները կը խաւրէ:

Ասանկ ճարդիկներէն ինչ բարի բան կրնայ յուսացուիլ: Աշառակերութիւնը Ռուս պաշտօնատէրներուն մէջ այնպէս արձատացած է որ անիկա խելութեամբ յանցաւորը միայն պաշտօնէն վար առնելով զո՛հ ըլլալու չէ, հապա ուրիշ զէպքերու մէջ եղածին պէս հոս ալ անաշու ու խիստ պատժելու է, այսինքն՝ կաշառակեր պաշտօնաւորին մեղքով վաստակած ինչքը յարքունիս գրաւել, զինքը բանտարկել, Սիպերիա քշել եւայլն: Հան առենակալին կարգադրութիւնը շատ պատուական կ'ըլլար, եթէ Երիւան նահանգին դպրոցներուն փոյթ տանելով՝ անոնց մէջ նոյն իսկ տեղացիներուն տղաքը կրթուէին ու անոնցմէ պաշտօնատէրներ գրուէին: Բայց ասիկա հոգացող չկար. դասատուները երեսի վրայ մնացած էին. անանկ խելացի տղաց մէջ ազիտութիւնը տիրած էր: Վերջապէս Նայտհարդ զօրապետն ու Վորոնցով իշխանը կառավարած տեղերնուն վրայ հայրական խնամք մ'ունենալով՝ սկսան աս բանիս փոյթ տանիլ որ դասատուները կարգի դնեն, եւ ինչպէս ճամբայ ելլելու ատենս լսեցի, Պր. Արովեանն ալ Երիւանի դպրոցին կարգավար դրին: Աս հոգաբարձութիւնները շարունակուելու որ ըլլան, կը յուսացուի որ ատենէ մը ետքը երկրին վիճակը քիչ մը աղէկնալու կը սկսի ու ժողովուրդը իր խեղճութենէն քիչ մը հոգի կ'առնէ:

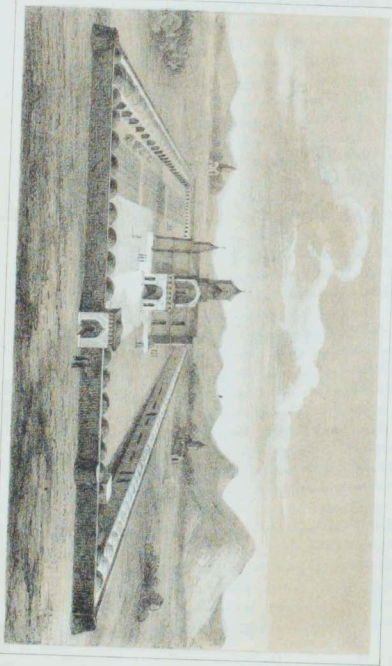
Վանի որ Երիւան էի, ամէն առտու կանուխ երկրին բոլորտիքը զննելու կ'երթայի, բայց կէս օրուան ժօտ տուն կը դառնայի, որովհետեւ հաստեղացտապը տանելի բան չէ: Զգուշութիւն չընողը այնպիսի տենդի (սլիմայէ) մը կը հանդիպի որ բժշկուելէն ետքն ալ ճարդուս վրայ շատ տկարութիւն ու մարտողութեան դժուարութիւն կը մնայ: Սեւանայ ծովին քով Մայիսի կէսէն վերջը օրհորակին տաքութիւնը Ռեովուրի ջերմաչափին վրայ 12—14 աս-

տիճան էր. իսկ Արիւան՝ որ անկից օրուան մը ճամբայ հեռու է, Մայիսի 24ին շուքի մէջ Ռէոմիւրի 24 աստիճան էր, եւ արեւի մէջ 40⁰: Յունիսի սկիզբները տաքութիւնն այնպէս սաստկացաւ որ կէսօրէն յառաջ ժամը 11էն մինչեւ իրիկուան 4 դուրս ելլելու մէկը շէր համարձակեր: Շատ Ռուս պաշտօնակաշներ հաստատեցին որ երբեմն բերդին ներսի զին շուքի մէջ տաքութիւնը 38⁰ Ռ. եղած է: Պր. Վոխ՝ Երիւանի ամառուան տաքութեանն ամենէն բարձր աստիճանը կը դնէ 35⁰ Ռ.: Յրտութիւնն ալ նոյնպէս է: Կիւ գնդապետը այնպէս կը յիշէր որ Յունուարի մէջ Ռէոմիւրի 24 աստիճան ցրտութիւն եղած ըլլայ. իսկ Տիւպուս 26 աստիճանի ցրտութիւն ալ կը յիշատակէ: Ամառուան տօթագին ժամանակը հաս ամէն պաշտօնատէրներն ու զինուորական մեծերը Երիւանէն կէս օր հեռու գեղ մը կ'երթան, ու հան դաւար բոյսերու եւ կարկաջահաս վտակներու քով կը զրօնանան:

Արիւանին շրջակայ մօտաւոր տեղերը շատ չոր ու անջրդի են, բայց հոստեղաց մարդիկներուն փոյթը բնութեան օգնած է: Մինեւայիներէն զատ՝ գուցէ բոլոր աշխարհքիս վրայ անանկ ժողովուրդ մը չկայ որ երկիրը պաղաբեր բնէքու համար ջուրն այնպէս աղէկ գործածէ, ինչպէս Հայերն ու Պարսիկները կ'ընեն: Այնպիսի տեղուանքը, ուր որ երկիրը խիստ փոքր բանն ալ ինք իրմէ շիբուսցրներ, աս աղբերը զարմանալի աշխատասիրութեամբ բերրի մշակութեան մը հասցուցած են. ինծի կ'երեւայ որ աս ճիւղին մէջ Աւրօպայի բոլոր աղբերը նոյն երկու աղբէն օրինակ կրնան առնել: Արաւերուն շափաւոր առատ հունձքը միայն արուեստական ուսոգման պատուին է: Ուր որ գետակ մը կամ վտակ մը լեռնէն գէպ ի Արասի կը վազէ, երկիրը ջրելու համար հազարաւոր փոսերու մէջ կ'առնուի: Հասարակօրէն աս գետակները՝ որ

առատ կը բխեն, եւ իրենց ճամբուն վրայ հալած ձիւներուն ու պատահած աղբիւրներուն ջրերովը շատ կը մեծնան, Երասխ գետը մտած տեղերնին պղտիկ ու սակաւաջուր են, որովհետեւ մինչեւ որ հոն հասնին նէ, ամէն դի արուեստական ջրանցներէն քալելով՝ ծարաւուտ երկիրը կը ջրեն: Իսկ քանի մը գետակներէն (ինչպէս է Ապարանի յորդարուխ վտակը) եւ ոչ կաթիլ մը Երասխ կը մտնէ. իր բոլոր ջուրը պարտէզներու եւ արտերու կ'առնուի: Ամէն մէկ վտակը, ամէն մէկ աղբիւրը, ամէն մէկ լիճք սքանչելի եղանակաւ մը Հայը գործածել գիտէ: Երբիւնայ գեղեցիկ պարտէզները ասանկ ջանքով յառաջ եկած են: Հոստեղաց պտուղներուն մէջ երեւելի է խաղող, խնձոր ու թութ: Քանի մը տեղ տրտուունջ լսեցի որ Ռուսերը ջրանցներուն այնչափ խնամ չեն տանիր, ուր որ Պարսիկները թէպէտ բռնութիւններ ալ կ'ընէին, բայց ջրանցներուն պահպանութեան համար անշէջ եռանդ մ'ունէին:

Ինչպէս յառաջագոյն յիշատակեցի, հեռուաց Երբիւնի չորս կողմը պատող լեռները անոր ահեղ տեղք մը կու տան: Քաղքին հարաւային արեւմտեան դին 50—60 ուսական մղանի հեռաւորութեամբ կայ Մասիս լեռը. իսկ հիւսիսային արեւմտեան կողմը գրեթէ նոյնչափ հեռու է Արագած լեռը: Արեւելեան դին Ահմանկան հրաբուխ լեռներուն ձերմակ կատարն ուցից կողերը կ'երեւան: Մեծն Մասիս երեք բնդարձակ տէրութիւններուն (Ռուսաստանի, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի) սահմանն է. շատ անգամ կը պատահի որ ասոր քովերը պտըտող թափառական Քիւրտերը ամոց մը մէջ երեք տէրութեան հպատակ կ'ըլլան: Բառողին չափածին նայելով՝ Մեծն Մասիս Սեւ ծովին երեսէն 16,254 ոտնաչափ եւ Երասխի դաշտէն 13,530 ոտնաչափ բարձր է: Աարդացողը կրնայ երեւակայել թէ աս լայնատարած դաշտին վրայ

ասանկ մեծ ու ամէն կողմանէ զատուած միապաշար
քար մը ի՛նչ սխրալի տեսք պիտ'որ ունենայ: Աօիկա
ժամանակ մը Հայաստանի մեծ վառարաններէն դուրս
ելած յազթ լեռներուն ամենէն աւելի հսկան է: Եր-
կրիս վրայ ուրիշ լեռ մը ասանկ շքեղ պատկեր մը
չունի: Մեծ Մասիսին լայնութիւնն ու զանգուածը
աւելի զարմանալի է քան թէ բարձրութիւնը: Եթէ
Փոքր Մասիսին պէս կանոնաւոր բրդածեւ մ'ըլ-
լար ու այնչափ տարածուած չըլլար նէ, աւելի բարձր
կ'երեւար եւ երկրին աւելի զարդ կու տար: Մասիս
հիւսիսային, արեւելեան ու հարաւային կողմանէ բո-
լորովին կղզիացեալ է, ու Ետնայի եւ Աեսուփի պէս
անմիջապէս դաշտէն վեր կը բարձրանայ. միայն արեւ-
մտեան կողմանէ Արարատեան լեռանց շղթային հետ
կապակցութիւն մ'ունի: 1843ին Մայիսին վերջերք
Մասիսի կէսին վրայ ձիւնը հալած էր: Քալելէն, ծա-
րաւէն ու տաքութենէ տաժանած ատենս աս լեռ-
ներուն ճանաւանդ Մասիսի տեսքովը ի՛նչչափ կը
մխիթարուէի ու կը զօրանայի: Գրեթէ իրիկուն շե-
ղա որ աս տեսարանով չզմայլէի, ու միօրինակ կը
բաղձայի որ ժամ մը յառաջ երթամ տեսնեմ:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Երբևանէն Էջմիածին: Երասխայ դաշտ: Էջմիածնայ շէնքերը:
Հայոց ճարտարապետութիւնը: Էջմիածնայ յառաջուան փա-
ռաւորութիւնը, հիմակուան նշանաւոր բաներն ու գրատունը:
Էջմիածնայ մեքով Ռուսին գիտած շահը: Վաթուղիկոսի ըն-
տարութիւն: Էջմիածնայ կրածները: Պարսիկ կուսակալի սյ-
ցելութիւն: Հայկական ազգին նշանակութիւնն ու Հայոց
կրօնական միութիւնը:

ԵՐԻՒԵՆԻ ու Էջմիածնի մէջ եղած հեռաու-
րութիւնը 19 ուսական մըն է: Ճամբան Ե-
րասխ գետին դաշտին վրայէն կ'երթայ, որուն մէջ
Հայոց ու Թաթարաց շատ գեղեր կան. երկիրը ինք
իրեն մնալու ըլլար նէ, զուցէ պտուղ չէր բերեր,
բայց հիմակ արուեստական ուղղամաք աղէկ ճա-
կ*

կուած բլալով՝ բաւական բերրի է: Կնչպէս Պարսկաստանի չոր գաշտերուն վրայ, նոյնպէս հաս ալ խոտեղէն բոյսերը քիչ են: Գաշտին տեսքը ախար ու մենտիկրայ¹ կ'ըլլար, եթէ հեռուանց ան բարձր ու երկնաբերձ հրաբուխ լեռները չըլլային, որոնց ծայրը երբեմն կրակով կարմրցած ու լուսաւորուած էր, իսկ հիմակ ահագին ու մշանջենաւոր սառչոյցներով ծածկուած է: Արասխայ գաշտը պատույ առ հսկայ լեռներուն մէջ Մասիս ամենէն ահեղն ու շքեղն է: Ճամբորդութեանս բուն վախճանը աստորը լեռն բլալով՝ զանիկա տեսնելուս վրայ շատ կ'ուրախանայի, ու Գարապաղեան նժուգիս վրայ յառաջ կ'երթայի: Նոյն օրը պայծառ ու գեղեցիկ օր մըն էր, բայց աւելի սաստիկ ամառուան քան թէ գարնան կը նմանէր: Նախընթաց օրը ջերմաշափի վրայ ՁԿ աստիճանի տաքութիւն կար շքոյ մէջ, ու 40° արեւի մէջ: Սակայն մեր ճամբորդութեան ատեն օդն այնչափ տոթապին չէր, վասն զի Արագած լեռան ճգճղկէն ու ձիւնապատ կատարէն անոյշ հով մը կը փչէր եւ արեւուն տապը քիչ մը կը բարեխառնէր, որով մեր՝ ասանկ աղէկ ձիւերուն վրայ բրած ճամբորդութիւնն ալ մեզի մեծ հաճութիւն ու բերկրութիւն կու տար:

Ելնիաձին Արասխայ գաշտին արեւելեան կողմն է, եւ շափաւոր հեռաւոր տեղէ մը կը տեսնուի: Աս ձիւ վազքներով՝ ընկերներէս յառաջ գացի, ու երկու մեծ վանքի առջեւէն անցնելէն ետքը՝ պարբապապատ կաթուղիկոսարանը հասայ, որն որ Աղաբաշապատ գեղին քովն է: Ասթուղիկոսարանին եկեղեցին Տփղիսի Հայոց եկեղեցիներուն շատ կը նմանի: Եկեղեցւոյն վրայի գմբէթը կամ կաթողիկէն գնտածեւ կամար չէ, հապա բրգածեւ ու սրածայր: Աղաբաշապատը՝ որն որ ժամանակ մը բոլոր Հայաս-

¹ Monotone.

տանի հռչակաւոր մայրաքաղաքն էր, հիմակ անշուք
 գեղ մը եղած է: Կաթուղիկոսարանին շորս կողմն
 եղած դաշտը շատ ծառ շունի: Զուրն արուեստա-
 կան ճամբաներով Ապարան գետակէն կը բերուի.
 Եթէ ժիր մարդիկներու ձեռքով աս ջուրը հոս շե-
 րուէր, ամառուան արեւը բոլոր գետինը կ'այրէր ու
 կը տոչորէր: Եջմիածին երեք գլխաւոր շէնք կայ, Ա.
 Կաթուղիկոսարան, Բ. Հիւրանոց՝ որ Ազգարապատ
 կ'անուանուի եւ ուխտաւորաց բնակութեան կը գոր-
 ծածուի, ու Գ. Ասճառանոց՝ որն որ քէրվան Սե-
 րայ կը կոչուի. ասիկա գրեթէ Եջմիածնի համբարա-
 նոցն է, որովհետեւ կերակրելէննէնն ու զգես-
 տելէննէննը հոսկից կը հոգայուին կամ կը գնուին.
 Եկեղեցւոյն մամարանն ալ հոս է: Եկեղեցին քա-
 ռակուսի ու խաշածեւ է, մէջտեղը շորս սիւն կայ,
 որոնց վրայ հաստատուած է կաթուղիկէն: Ժամբ
 երեք դուռ ունի, գլխաւորը Լուսաւորչի դուռ կը-
 սուի: Հիմակուան ճակատը հինէն շատ տարբեր եւ
 զանազան ճարտարապետական ձեւերու միաւորութիւն
 մըն է, որովհետեւ այլեւայլ ժամանակ շատ նորո-
 գութիւններ եղած են, բայց միշտ Հայոց սեպհա-
 կան ճաշակը կը տիրէ, թէպէտեւ Տիւպուս քաջ հնա-
 դէտը հոս յունական ճարտարապետութեան հետքը
 կը տեսնէ, եւ ասկից ցուցնել կ'ուզէ որ աս շէնքը
 ստուգիւ շատ հին ու Տրդատայ ժամանակէն է, որն
 որ իբրեւ շինուածատէր թագաւոր յունական ճար-
 տարապետութիւնը Հայաստան բերել կ'ուզէր: Աս
 մտքով Գառնի գեղը յանիական ոճով գեղեցիկ պա-
 լատը շինեց, որ գետնաշարժէ կործանած, բայց ամ-
 բողջ մնացած է. ասիկա կը կոչուի Գահ Տրդատայ
 (Թ-ի-ի-ի Տրդատ) ու գետ չէ քննուած: Եջմիածնէն
 ուրիշ եկեղեցիներու մէջ շիտեսնուիր որ հին Հայ
 ճարտարապետները Յունաց նմանել ուզած ըլլան:
 Թէպէտ Եջմիածնայ մէջ շատ նորոգութիւններ

ու յաւելլուածներ եղած են, բայց բուն հին շէնքը միշտ կը մնայ քրիստոնէական կանուխ հնութեան յարգի յիշատակարան մը: Ակեղեցւոյն վրայ ամէն տեղ գրերով ծածկուած է, նոյն իսկ զանգակներուն վրայ լեցուն գիր է: Տիւպտա եւ Պոսէ՛ երկու նոր գիանական ճամբորդները եկեղեցւոյն երեսէն խել մը յունարէն արձանագիրներ օրինակեցին, որոնք քրիստոնէութեան առաջին դարերուն կը վերաբերին:

Պաւետնիէ, Շարտէն, Գուանըֆոր Պաղղիացի ճամբորդներն՝ որ 1660ին մտաւ առ հռչակաւոր տեղը պտըտեցան՝ Աջմիածինը հիմնադրնէ շատ աւելի զեղեցիկ ու ծաղկեալ կը ստորագրեն: Նոյն ատենը վաճառականաց կարուաններն ապագային անցնելով՝ երկրին հարստութիւն կը բերէին, եւ բնչաւէտ Հայ վաճառականներն առատ ընծաներ կուտային: Գուետնիէ զարմացաւ մնաց ան մեծագին գանձերուն վրայ, որոնց Պարսիկներն ու մեկալ այլազգիները զեռ ձեռք չէին դպցուցեր: Ակեղեցին վերջին աստիճանի զարգարուած էր: Աթուղիկոսը Պր. Գուետնիէին ու իր ուղեկիցներուն պատուոյն՝ զլամարտութիւն մ'ընել տուաւ, որուն մէջ ութ գումշ պատերազմելու գրգռուեցան եւ երկուքն անմիջապէս ինկան մեռան: Իսկ Գուանըֆոր եկեղեցւոյ զարգերուն, երկրին Մշակութեանն ու պաղարբերութեան վրայ մեծ զարմանքով կը գրէ. մենարանին բուրաստանը (ծաղկի պարտեզը) շահաբրամներով (քրոնֆելներով) ու անթառամ ծաղկով (քրոնֆել չէլէլէ) լեցուն էր, կ'ըսէ, ու հոստեզս Գրախա կը կանչէ. բայց հիմա քանի մը տեսակ հասարակ կանանչեղէններէ զատ՝ ուրիշ բան չիտեսնուիր: Պաղղի ծառերն են գլխաւորաբար թթենի ու ծիրանենի: Նոյնպէս եկեղեցւոյն հին զարդերը չկան: Աթուղիկոսին խուցն ալ հիմա պարզ է. հոս Աստուածածնայ մետաքսով բանուած պատկերը կայ, որն որ

Ռափայէլի օրինակին նմանցուած է, եւ այնպէս բարակ ու գեղեցիկ է որ քիչ մը հեռուէն նկարուածի պէս կ'երեւայ. ասիկա Հնդկաստանի Հայ բարեպաշտութի մը բաներ ու խրկեր է: Գարձեալ՝ փզսկիբէշնուած պատկեր մը կայ, որն որ Աբրահամու զօհը կը ցուցընէ: Պատերուն վրայ մարտիրոսաց եւ Ս. Գրիգորի տանջանքները նկարուած են: Ասթուղիկոսական գահը շատ ճարտար քանդակագործութեամբ շինուած է, զորն որ Հնդկաստանէն հարուստ Հայ մը ընծայ է խաւեր: Զարմանալի բան մըն է որ աւելի՛ հեռուոր տեղերն են որ Էջմիածինը կը հոգան, քան թէ մտաւորները, զոր օրինակ Տփղիս՝ ուր որ թէպէտ շատ հարուստ Հայեր կան, բայց տուրքերը տարէ տարի կը պակսին: Ասթուղիկոսարանին մէջ Ռուսիաէրութեան կողմանէ մասնաւոր հոգաբարձու մը կը նստի, որն որ ամէն բանի վրայ կը հսկէ, ու հոն շեղած ատեն՝ իր տեղը փոխանորդ կը թողու:

Եկեղեցւոյ մէջ Քրիստոսի գեղեցիկ մէկ պատկերը կայ, զորն որ Քեոբորդէր անուանի ճամբորդը պարզեւած է, ու կ'ըսուի որ նաեւ ինք նկարած ըլլայ: Եկեղեցւոյ պատին կից՝ Անգղիայի Պարսկաստան ելլող Պր. Յովհաննէս Մակասնալու գեապանին ճերմակ մարմարիոնէ գերեզմանը կայ. ասիկա Գեհերանէն Անգղիա դառնալու ատեն՝ Գալբէթ հիւանդացաւ ու մեռնելէն յառաջ բաղձանք մը ցուցուց որ մարմինն Էջմիածին տարուի ու հոն թաղուի: Իր այրի ամուսինը նոյն գեղեցիկ գերեզմանաքարն Անգղիայէն խաւրած է եղեր: Ասթուղիկոսին թագն ու դաւազանը աւագ խորանին վրան էր, վասն զի հասկաթուղիկոսը մեռնելէն ետքը մինչեւ որ նոր ընտրուի նէ, ասոնք խորանին վրայ կը մնան: Աս առաջակողման Ասիայի մեծահոգի եկեղեցին դարերով անանկ պատերազմի խռովութեանց մէջ մնաց, որոնք Երասխին ջրերը կարմիր արիւն ներկեցին:

Լճմիածնայ գրատունը ասոնց վրայ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի պատմական կենդրոնն եղող Արարատայ երկրին վրայ շատ անգին աղբիւրներ կրնայ պահած ըլլալ, զորոնք մէկ հայագէտ մը աղէկ քըննելու ըլլայ նէ, կը յուսացուի որ իր աշխատութեան առատ վարձք գտնէ: Աս գրքերը յառաջագոյն փոշիներու եւ մութ ծակերու մէջ մնացած էին, գուցէ ասոր համար որ յափշտակող Պարսիկներու եւ քիւրտերու ձեռքէն ազատին: Երիւան նահանգը Ռուսաց հպատակ ըլլալէն ետքը, ալ յափշտակութեան վախ չըլլալով՝ գրքերուն առանձին սենեակ մը որոշուեցաւ: Իսկզբան հոս ամէն գրաւորական գանձերու հարուստ հաւաքում մը յուսացին, որովհետեւ Հռոմայեցիք, Բիւզանդացիք հոստեղաց հետ ուղղակի առուստուր ունեցան. նոյնպէս Արարացիք, Վիրք եւ Մզուէք իրենց գրագիտութեան ամենէն պայծառ ժամանակը հոս գտնուեցան, որոնց մէջ Արարատեան մենաստանը կրցաւ ինք զինքը պահել: Գարձեալ սեպտեմբերը կարգալու բալլէքը, Ասիական ազգերու լեզուներն ու պատմութիւնները հոս կը փրնտուէին: Աշխարհագրաց թագաւոր Ռիդգեր կ'ըսէ որ «Արեւելեան ազգաց վրդովներուն ատենը՝ աս քրիստոնէական ուսմանց ապաստանարանին մէջ գիտութիւնները շարունակ մշակուելով՝ բոլոր տիեզերական պատմութեան տարեգրութիւնները ուրիշ ամէն տեղերէ աւելի դիւրութեամբ հոս կրնային ժողվուիլ»: Յառաջուան ճամբորդները հոստեղաց գրքերուն թիւը 30,000 դրին. Պր. Եւզինէոս Պոսէ՝ 5—6000: Գրատան ցանկը 1840ին ռուսերէն լեզուաւ առնուեցաւ. ասոր մէջ կայ 635 դիրք, 462 հատը հայերէն, մէկալնները օտար լեզուաւ: Ռուսերուն առած ցանկը 11 դաս բաժնուած է. Ա. Ս. Գիրք եւ մեկնութիւնք՝ 83 հատ: Բ. Աստուածաբանական գրուածք՝ 20: Գ. Բանաստեղծական՝ 8: Դ. Արարողութեանց գրքեր՝ 33:

Ե. Պատմութիւն ու աշխարհագրութիւն՝ 86: Զ. Հայերէն լեզուի դասական (classique) հեղինակներ՝ 34: Է. Քարոզք եւ ճառք՝ 53: Ը. Եկեղեցւոյ Հարք՝ 105: Թ. Վանական գրքեր՝ 4: Ժ. Հաւատոյ մասանց վրայ՝ 14: ԺԱ. Աղօթագիրք՝ 22: Ամենէն աւելի անձանօթ գրքերը հինգերորդ դասին մէջն են, ինչպէս Աւզաններուն սկզբանը պատմութիւն՝ Թ. դարէն, Պաղեստինի պատմութիւն. Մաթուսաղա Եպիսկոպոսին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը՝ Եօթներորդ դարէն եւայլն: Հոստեղաց գրասենէն չէ թէ միայն Հայոց, հապա նաեւ անոնց հետ կապակցութիւն ունեցող մերձուոր աղգերուն վրայ շատ աեղեկութիւններ կրնան ելլել: Ինծի կ'երեւայ որ Ռուսաց առած ցանկին մէջ գրատան շատ գրքերը չկան, ուստի եւ բոլորին դումարը 2000 կը սեպեմ. աւելի ալ կրնայ ըլլալ, բայց ստուգիւ ասկից պակաս չէ:

Մեր հասնելէն քիչ մը յառաջ նոր կաթուղիկոսին ընտրութիւնն եզած ըմնցած էր: Ասոյսեր կողմանէ աէրութեան խորհրդական Պ. Հէլաուքին խաւրուած էր որ կաթուղիկոսը ընտրող ժողովքին գահերէց նստի: Ռուսաստան Պարսից ձեռքէն Հայաստանի քանի մը գաւառներն առած ատեն բարակ գիտաւորութիւն մ'ունէր: Ոմանք գուցէ զարմացան որ Բասպէիչ նոյն ժամանակը շատ զիջողութիւն ցուցընելով Պարսկաստանի Ատրպատական, Աիլան ու Մազանդարան բերրի նահանգներն ալ չպահանջեց, բայց Ռուսաստանի բուն գիտումն էր Էջմիածին առնել, որպէս զի ինչպէս հոնտեղաց երկրին վրայ մարմնաւորապէս կը տիրէ նէ, նոյնպէս կաթուղիկոսին հոգեւոր զէնքին վրայ ալ վարպետութեամբ ուզած կարգադրութիւններն ընելով՝ ամէն աեղերուն եւ մանաւանդ Ասիայի Հայոց մէջ կամաց կամաց իր աղղեցութիւնը հաստատէ եւ անոնց վրայ բարոյապէս տիրէ: Հայերն ի սկզբան Մոսկովին վրայ քիչ մը ան-

վստահութիւն ունեցան կասկածելով որ զերենք ուս-
սական դաւանանք ընդունելու կը ստիպէ, բայց Ռու-
սաստան՝ որ իր եկեղեցիէն տարբեր եղած կրօններուն
հետ այնչափ խնայելով չի վարուիր, Հայոց նկատմամբ
մեծ խոհեմութիւն ու թոյլտուութիւն բանեցուց եւ
ամէն կերպով անոնց սիրտը վաստակելու ջանաց,
միտքը գնելով որ ինք Եջմիածնի ձեռքով շատ բան
կրնայ շահիլ: Աս վախճանաւ Ռուսաստան նայեցաւ
որ կաթողիկոսի ընտրութեան ատեն բոլոր Տաճ-
կաստանի եւ Պարսկաստանի Հայերն ալ երեսփոխան
խաւրեն ու անոր իշխանութիւնը ճանչնան, թէպէտ
ինք իր կաթողիկոսին այսինքն Աստանդուուպոլսի Յոյն
պատրիարքին չի՛ճնազանդիր, ան պատճառաւ որ ու-
րիշ տէրութեան հպատակ է:

Ընտրութեան ժողովը 3 օր տեւեց, եւ ամենուն
միաբան հաւանութեամբը Ներսէս արքեպիսկոպոսն
ընտրուեցաւ, որն որ 16 տարի Գիշնով քաղքին արք-
եպիսկոպոսն եղած էր: Ինք զրեթէ Եփրեմ կա-
թողիկոսէն ետքը կ'ընտրուէր, բայց դէպք մը պա-
տահելով՝ Ռուսի կառավարութիւնը զինքը հոնկից
հեռացուց: Բասգեւիշ Պարսից հետ պատերազմած
ժամանակները կարճ զինագուլ մը գրաւ. ու կը սպա-
սէր որ Ռուսաստանի ներքին կողմերէն իրեն օգնա-
կան զօրք գայ, որովհետեւ ունեցած զնդերովը Գա-
վէթին վրայ երթալու չէր յանդգներ: Պարսիկ զօ-
րաց մէկ մասը եւ գլխաւորաբար թաթարներու եւ
Քիւրտերու խուժան մը ուրիշ կողմանէ գալով՝ կը ջա-
նային որ վանք մանելու միջոց մը գտնեն: Աս վայրե-
նիներէն պաշարուելով եւ վերջի աստիճանի նեղու-
թեան մէջ ըլլալով՝ Ներսէս արքեպիսկոպոսը Ռուս
զօրաց զնդապետի մը ծածուկ մարդ խաւրեց, վան-
քին վիճակը հասկըցուց եւ օգնութիւն խնդրեց: Աս
զնդապետը՝ որ քանի մը հազար զօրքով Եջմիածնէ
օր մը հեռու կը կենար՝ Հայ էր, եւ Ներսէս արքեպիս-

կոպտոսին վրայ որդիական յարգութիւն ունէր, անոր
 համար ալ ասանկ տառապանքի մէջ անոր յորդորան-
 քին դէժ շկրցաւ դնել, եւ աճապարելով օգնու-
 թեան եկաւ, թէպէտ Բասգեւիշ սաստիկ խիստ
 հրաման տուած էր որ տեղէն չշարժի: Անոր զարու-
 ատեն Էջմիածին պաշարող Պարսից նորէն օգնական
 զնգեր հասան, այնպէս որ Հայ զնդապետին հետ ե-
 կող Ռուս զօրքին հնգապատիկն էին Պարսիկները:
 Երբոր երկու կողմերը դիմացէ դիմաց եկան զարնուե-
 ցան, Ռուսերը յաղթուեցան, որուն յանցանքը
 ներսէս արքեպիսկոպոսին վրայ դրուեցաւ, իբր թէ
 իր ազդեցութեամբը Հայ զնդապետին անհնազանդու-
 թիւն ընել տուած ըլլայ, ասոր համար կայսրը հրա-
 ման խաւրեց որ Էջմիածնէն ելլէ ու Պուճագ թաթա-
 րի Գիշնով քաղաքն երթայ իբրեւ հոնտեղաց արք-
 եպիսկոպոս: Հոս 16 տարի կեցաւ. բայց ընտրութեան
 ատեն ժողովականք կայսեր ահաճութեան միա չդնե-
 լով՝ աղէկ տեսածնին ընտրեցին: Կայսրը զիջաւ, ըն-
 տրութիւնը հաստատեց, իրեն բարեկամութիւն ալ
 ցուցուց եւ Ս. Աննայի նշան տալով՝ Էջմիածին խաւրեց:
 Թէպէտ Էջմիածին շատ դարերէ ի վեր զանա-
 զան նեղութիւններ կրած էր, բայց կ'երեւայ որ ա-
 մենէն աւելի վշտալից ժամանակը անցեալ դարուն
 վերջերն եղան, երբ որ Ռուսերը Արաստան մտնելէն
 ետքը՝ սկսան կամաց կամաց Երասխայ գաշտերուն
 մօտիկնալ: Պարսիկները տեսնելով որ քրիստոնեայ
 զօրաւոր տերութիւն մը երթալով ան կողմերը կը
 տարածուի, սաստիկ կը տաքնային ու կը կատղէին,
 եւ այնպէս կը սեպէին որ Պարսկաստանի հպատակ
 Հայերը մատնութիւն ու ապստամբութիւն կ'ընեն:
 Աս կասկածը գլխաւորաբար Էջմիածնայ քահանայից
 վրայ էր, եւ նոյն պատճառաւ անոնց աւելի տառա-
 պանք կը հասցընէին: Ռուսաց եւ Պարսից մէջ ե-
 ղած գժտութեան ատեն քանի մը անգամ բանն

այնչափի հասաւ որ կաթուղիկոսը մէկքանի քահա-
նաներով Ռուսաց երկիրը փախչելու ստիպուեցաւ :
Ապագա Միրզա թէպէտ միշտ շողքորթեալով կը ջա-
նար որ Էջմիածնայ եկեղեցականները Պարսկաստանի
հետ սիրով կապէ ու սնով Հայոց սիրաբը շահի, այ-
սու ամենայնիւ Պարսիկ նախարարները մելեռանդ¹
ու յափշտակասէր բլբալով՝ Էջմիածնայ դէմ կա-
տաղութեամբ աղբայ² կը կրճտէին : Արջապէս
սկսան գուշակել որ Արիւանը շուտ կամ ուշ պիտի
կորսընցընեն, անոր համար կը մտածէին որ վանքին
դանձերը Ռուսաց թող տարու տեղ իրենք ափ ձգեն,
եւ իրենց տէրութիւնը չվերջացած՝ ժողովուրդն ու
եկեղեցականներն ըստ կարի կապտեն ու կողպտեն :

Արիւանի վերջին Պարսիկ կուսակալը թէպէտ շա-
փազանց արծաթասէր էր, սակայն շատ չափաւորու-
թեամբ ալ վարուելու կը ջանար : Ասիկա տարին մէյ
մը կաթուղիկոսարանին այցելութեան կ'ելէր : Էջ-
միածնայ եկեղեցականաց համար աս ժամանակը զար-
հուրանաց ու արտմութեան ժամանակ էր, բայց
ստիպուած էին Պէշ խաղին լուրջ երես ընել, եւ
նոյն այցելութիւնը իրենց մեծ պատիւ եղածի պէս
ցուցընել : Արբ որ կուսակալը խումբ խումբ բազմու-
թեամբ Արիւանէն ճամբայ կ'ելէր որ Էջմիածին եր-
թայ, բերդէն ուրախութեան թնդանօթներ կը նե-
տուէին ու ձիաւորներն արշաւելով կու գային որ
աւետիս տան, թէպէտ բերած լուրերնին գոյժ էր :
Անմիջապէս բոլոր կղերականք իրենց հանդիսական
զգեստները հագած՝ կուսակալը գիմաւորելու կ'եր-
թային, ճամբաներուն վրայ ամենէն ալուոր օթոց-
ները կը փռուէին որ Պարսիկ կուսակալը վրայէն
քալէ, ու զանգակները մէկանց հնչելով՝ զանիկա
կը բարեւէին : Կաթուղիկոսը վար կ'իջնար ու մենաս-

¹ Fanatique. ² Աշայ բառը Աջրի+ անունէն ելած է-
րեւալով՝ աս ուղղագրութիւնն աւելի յարմար կը կարծենք :

տանին դրան մէջ հիւրը կ'ընդունէր, եւ բոլոր բազմութեամբ ամենէն լաւ սենեակները կը տանէր, ուր պատրաստ կ'ըլլար համազամ խորտիկներով զարդարուած սեղան մը: Հասարակօրէն Պարսիկ կուսակալը իր հացկատակներուն (արւիւսներն) զնդին հետ օրերով վանքը կը կենար, առատութեամբ կ'ուտէր կը խմէր, իրեն ու իրեններուն թանկագին ընծաներ կ'առնէր, եւ ան ատեն կ'ըլլէր կ'երթար, երբ որ մտանն ու սնդուկները կը պարպուէին: Պարսիկ տղուկներուն մէկդի քաշուէլէն ետքը՝ վանքցիք կը ջանային որ կրած վնասներնուն տեղը լեցընեն, որուն յօժարակամ զործակից կ'ըլլային ուխտաւորներն ու աղքատ զեղացիները: Բայց մտադրութեան արժանի բանն աս է որ այնպիսի հարստահարութեանց ատեն՝ վանքին աւելի նպաստ ընող կար, քան թէ հիմակ որ խաղաղութեան մէջ են: Եջմիածնայ տարեկան մուտքը գրեթէ 16,000 արծաթ ուսպի է, որն որ գլխաւորաբար Տփղիս ու Երիւան ունեցած խանութներուն վարձքէն կու գայ: Թէպէտ ուխտաւորաց բազմութիւնը տարւէ տարիկը քիչնայ, սակայն դեռ երեւելի է: Մասիսէն Եջմիածին դառնալու ատենս մէկ խումբ ուխտաւոր տեսայ, որոնցմէ ոմանք Խաղախի զգեստ հագած էին ոմանք ալ Չերքէզի: Ամէն ուխտաւորները ճամբուն այլեւայլ նեղութիւններէն զատ՝ յաճախ աւազակ քիւրտերու կը հանդիպին, եւ աս բարբարոսաց ձեռքովը կը կողպտուին ու շատ անգամ նաեւ կեանքերնին ալ կը կորսնցընեն:

Վանի որ Եւրոպացւոց ազդեցութիւնն արեւելեան կողմերը կը զօրանայ, Ասիայի քրիստոնէից աւելի միտ զնելու ենք, որոնց մէջ Հայազգիներն ամենէն բազմաթիւ ու ամենէն նշանաւոր կը զանենք: Ասոր համար անոնց վրայ եղած փոքր ու հատակոտոր ծանօթութիւններն ալ Եւրոպացւոց շատ սիրելի կ'ըլլան:

Հայկական ազգայնութիւնը պահպանելու միայն եկեղեցականներն էին: Հայերը թէպէտ իրենց հայրենական երկիրը կը սիրեն ու կը պատուեն, բայց շատ անգամ հոնկից ելլելու ստիպուելով՝ միայն անիկա շէր կրնար իրենց ազգայնութիւնը պահել, նոյնպէս իրենց լեզուն ուրիշ երկիրներու մէջ օտար լեզուներու հետ խառնուելով եւ երբեմն բոլորովին մոռցուելով՝ մինակ բաւական շէր բլար Հայոց ազգայնութիւնը պահել: Աստի միայն վանական եկեղեցականներն էին որ ազգայնութիւնը բանեցին ու կենդանի պահեցին եւ հայերէն գրուածներ հրատարակելով՝ Հայոց հին ու նոր մայրենի լեզուն դարձեալ ծաղկեցուցին:

Հայոց կրօնական միութիւնը մինչեւ հիմա չէ թէ միայն շաջողեցաւ, հապա նաեւ շատ տեղեր իրարու հետ եւ ոչ քիչ մը հաշտուեցան: Ասիայի ներքին գիւրդը, ուր որ դիտութեան բարերար ճառագայթները դեռ չեն թափանցեր, երկու կողման մէջ անհաշտ թշնամութիւն մը կը տեսնուի: Երկու կողմն ալ հաւասարապէս Հայազգի է, երկուքն ալ մի եւ նոյն արիւնը, մի եւ նոյն պատմութիւնը, մի եւ նոյն լեզուն ունին: Ի վերայ այս ամենայնի մէկ կողմը կաթուղիկէ եկեղեցւոյն հետ միաբանեալ ու մէկալ կողմը դեռ շմիաբանեալ բլալուն համար միայն՝ Ասիայի քանի մը ներքին տեղուանքը իրար կ'ատեն, ու իրարու հետ առուտուր եւ բան գործ ունենալ չեն ուզեր, թէպէտեւ ուրիշ ամենայն ազգաց հետ յաջողութեամբ ու խաղաղութեամբ կ'ապրին ու կը գործեն: Ասիկա սաստիկ ողբալի բան է: Պր. Վահնէր Հայաստանի մէկքանի կողմերը կիրքէ ու տգիտութենէ յառաջ եկած ասանկ դժբախտ տեսարաններու հանդիպելով՝ աս գլխուն մէջ շատ ախուր ու քանի մը ցաւալի ստորագրութիւններ կ'ընէ: Մենք ասոնք հոստեղս չենք ուզեր թարգմանել

գիտնալով որ աս խեղճութիւնները գիտութեան
տարածման հետ օրէ օր նուազած են ու կը նուա-
զին, եւ հաստատ յուսալով որ ազգին հոգեւոր ու
մարմնաւոր բարիքն աղէկ մտածող մարդիկներուն
գովելի ջանքը օր մը պատշաճ եղանակաւ կը կա-
տարուի ու կը պսակուի:

ԵՕԹՆ ԵՐՈՐԿ ԳԼՈՒԽ

Գիտութիւն ու ազգային գաղափար: Բողոքականներուն Հոյոց
համար բրած ջանքը: Ռուս պաշտօնատեսարց կեանքը: Կեղե-
քելու հնարք: Հայաստանի ձիերուն ազնուութիւնը: Երաս-
խայ հովանի բերքը: Գիշեր մը Թաթարներու մէջ: Երասի
գետին ստորագրութիւնը:

ՊԵՐՈՍ Վաղնէր Կաւկասի ու Պոնտոսի կողմերը
բնակող Հայոց կրօնական վիճակը գիտելով՝ ամենեւին
գիտութեան նշմարանք մը չգաննելուն վրայ շատ կը
ցաւի, եւ միայն՝ գերապատիւ Յովհաննէս Սէլվիեան
վարդապետը յիշելու ատեն՝ զանիկա գիտուն եւ
բարեկիրթ կ'անուանէ ու մեծ հաճութիւն կը ցու-
ցնէ: Գարձեալ՝ շատ կը տհաճի որ ան կողմերուն
Հայազգիները Հայրենիք, Ազգային պատիւ, Ազգային
լէզու, Ազգասիրութիւն բառերուն վրայ աղէկ ու
պայծառ գաղափար չունին, ու աս բաներուն նկատ-
մամբ պատշաճ փոյթը չեն ցուցնէր, ուր որ բոլոր
Եւրոպայի ազգերը շարժող, իրենց ազգայնութիւնը
կենդանի պահող եւ ամէն յառաջագիմութեան
յորդորողը միայն աս վսեմ գաղափարներն են: Բայց,
ինչպէս քիչ մը յառաջ ակնարկեցինք, նոյն բաներն
ազգերնուս մէջ օրէ օր շտկուելու վրայ են:

Ասանկ ժամանակ մը, կ'ըսէ Պր. Վաղնէր, բողո-
քականներն (Եր-դէ-տ-ն-դ-ն-ն) ալ մտադրութիւննին
Հայոց վրայ դարձնելով շատ քարոզիչներ խաւրե-
ցին: Ամերիկացի ու Անգղիացի բողոքականները՝ զա-

¹ Պր. Ե. Գիւնէոս Պոսէ (Arménie, երես 52) աս բողոքա-
կան քարոզիչներուն բռնած ճամբուն վրայ հետեւեալ
ծանօթութիւնները կու տայ: Ամերիկայի Մէթ-տէ-տ
5 *

աշխարհաբար թէ զբարբար աղէկ հայերէն սորված էր, ու աւետարանը նոյն տեղաց աշխարհաբար լեզուին թարգմանեց ու Էջմիածնի դատաստանին տակ ձգեց, բայց չկրցաւ տպել տալ: Աս երեք քարոզիչներուն խօսքերէն սկսան մէկերկու անփորձ մարդիկ շարժիլ ու Հայաստանեայց եկեղեցւոյն բողոքականութեան կերպարանք տալու ջանք ցուցնել, բայց բանը կանուխ իմացուեցաւ ու Ասկասի ընդհանուր կուսակալ Ռոզէն սեպուհը հրամայեց որ աս բողոքակրօն քարոզիչները անյապաղ նոյն երկրէն ելլեն երթան:

Ասկից ետքը Պր. Աակնէր Ռուս պաշտօնատէրներուն Հայաստանի մէջ անցուցած կեանքը ստորագրելու կը սկսի: Էջմիածնի Ռուս կուսակալը Պր. Իւանով մետաքսեայ զգեստներ հագած, իր բաղմոյին վրայ հանգչած ու սրտադիւր՝ սեւջուր խմած ատենը Պր. Աակնէրին ըսաւ. «Հոս մարդ շատ սքանչելի կ'ապրի, այսու ամենայնիւ մեր (Ռուսաց) մէջ անմիտ ու ապուշ մարդիկ Ասկասեան նահանգները աւազակներու բոյն կը կարծեն, եւ ան կողմերը դացող կուսակալին վրայ կը ցախն, իբր թէ լեռնէն անդին երթալով՝ քաւարան կամ դժոխք կ'երթայ: Ինձի կ'երեւայ որ մարդ հոս տեղս շատ պատուական կեանք կ'անցընէ, եւ ո՛վ որ կը արտնջէ, էշ է, եւ կամ ապիրատ ու սուտզրոյց: Ար տեսնէք որ իմ անակս ամէն դիւրութիւնն ունի, սեղանս աղէկ զարգարուած է, ախոռին մէջ ՉԿ հեծնելու ձի ունիմ, որոնց ամէնն ալ դեղեցիկ, պերճ ու արքունական ասպաստանի մը արժանի կենդանիներ են. ասկից զատ 20,000 հոգի զիս կը պատուեն ու կը սիրեն»:

Պր. Իւանովին ամէն մէկ խօսքը մէյ մէկ ճշմարտութիւն էր, եւ իր աս անկեղծութիւնն ինձի շատ աւելի հաճոյական եղաւ, քան թէ իր պաշտօնակիցներուն կեղծաւորական արտունջները, թէպէտեւ

անոնք ալ նոյնպէս փափկութեամբ կ'ապրին ու աւելի առատ մուտք ունին, եւ օտարականաց հաւատացրնել կ'ուզեն որ կաւկասեան գաւառներու մէջ կեանք անցընելը իրենց ծանր զոհ մըն է: Ստուգիւ Պր. Իւանովին ասնը մէջ բարեկեցիկ ապրուստի մը հարկաւոր եղածներէն բան մը պակաս չէր. մաքուր կահ կարասի, ազնիւ ու համադամ կերակուրներ, Գաղղիայէն զինի, Հաւանայէն զլանիկ (սէկօր), Արարիայէ, Պարսկաստանէ ու Թուրքաստանէ նժոյգ ձիեր, եւ ի վերայ այսր ամենայնի իր թոշակը 600 թղթեայ ուսպի կամ 3000 զուրուշ էր: Իր պզտիկ տղան Վրացոց իշխանիկներուն պէս հագուած էր: Երբ որ Պր. Իւանով իր գաւառակին տուրքը ժողվելու համար դուրս կ'ելլէր, 20 ձիաւոր քովէն կ'երթային, որոնց ամէնն ալ իր ասն ծառաներն էին: Ինչպիսի կեանք զրօտանք, զիրակեցութիւն, հարստութիւն, պարսկական պերճութիւն ու ճոխապետական (despotique) իշխանութիւն, եւ աս ամէն բաները 600 թղթեայ ուսպիով կ'ըլլային (°): Հայաստանի մէջ Ուրալեան լեռներ չկան. եւ եթէ գեանի տակ Պարսիցմէ թաղուած գանձեր ալ կան նէ, այնպէս պահուած են որ Ռուս կուսակալ մը Արդասի աշուրներով ալ չի կրնար գտնել: Ուրեմն այսչափ ծախքերը ուսկից կ'ըլլան. մէկ քանի որ ետքը գաղանձքն իմացայ, որովհետեւ ուրիշ պաշտօնատէրի մը ասնը տեսայ որ Հայ ու Թաթար գեղայիները գունդագունդ կու գային, մէկը ձի կը բերէր, մէկը ոշխար, մէկալը քօշ, հակթով լեցուն կողովներ (սէկօրներ), կաթ, ճարպ, նաեւ ստակ եւ այլն: Պաշտօնատէրին կնիկը աս ամէն բնձաները կ'ընդունէր արհամարհոտ կերպարանքով մը, եւ միայն բերնէն աս խօսքերը հանեց. «Գոհ եղէք որ ասանկ աժան պրծաք. եթէ զիտցուի որ մէջերնիդ ժանտախտ կայ. . .»: Ասիկա բնձայաբերներուն վրայ շանթի պէս տպաւորութիւն բրաւ:

Աս գէպքին ես տկանատես էի ու նոյն սպառնալից խօսքին իմաստը քիչ մը ետքը տեղեկացայ: Բեզբողութիւն սաստիկ հրաման է եկեր որ ամէն ջանքն ըլլայ կաւկասէն ժանտախտը ջնջելու. ուստի երբ որ ուսս գործակալ մը կ'իմանայ որ գեղի մը մէջ ժանտախտի նշան կամ կասկած կայ, եւ երբեմն ալ միայն աս բաղբաղայով՝ գեղը ժանտախտէ մալակոնած կը հրատարակէ եւ իսկոյն պզտի գունդ մը խազախ կը խաւրէ ու նոյն գեղին բոլորախոր մէկ երկու ամիս պաշարուած կը մնայ: Իսեղճ՝ բնակիչք նոյն ժամանակուան մէջ շէն կրնար դուրս ելլել ու իրենց երկրագործութեանը զբաղիլ, հասուն հունձքին մէկ մասը կը փտտի կը փճանայ ու գեղին ամէն ուտեստը կը հատնի: Բաց ասկից՝ կը պարտաւորին իրենց ամէն զգեստները, անկողիններն ու վերմակները եւ ուրիշ ամէն ժանտընկալ (ժանտախտի բնագունակ) կահերը կրակի մէջ ձգել եւ հազիւ թէ տասնին մէկ հատուցու՛մ կ'առնուն: Ասանկով ստորին ուսս գեղապետները սոսկալի մեծ զօրութիւն մ'ունին աս սպառնալիքով որ Գեղը ժանտախտէ վարակած կը հրատարակեմ: Գեղի մէջ ըստ պատահման կամ տենդով կամ ուրիշ մէկ հիւանդութեամբ մահ մը տեսնուի նէ, գեղապետը գէպքն իր շահին գործածելով՝ կը սկսի ժանտախտի հրատարակութիւն սպառնալ. նոյն ատեն թշուառ գեղացիք տեսնելով որ աներնին քանդուելու վիճակի մէջ են, անմիջապէս գեղապետին տունը պարգեւներ կը վաղցրենն որ անոր սիրտը շահին: Պր. Իւանով մեկաշներէն ասով կը զանազանուէր որ աւելի մարդասիրութեամբ կը վարուէր ու աւելի առատածեռն էր, անոր համար ժողովրդեան ալ սիրելի կրնար ըլլալ:

Աս մարդու ձիերուն ալ այցելութիւն մ'ըրի, որոնց ամէնն ալ արաբացի ձիէ մը զատ՝ Ռուսի Հայաստանին Գարապաղ դաւառէն էին: Բոլոր Հայ-

աստանի մէջ Գարապաղ դաւառին¹ արօտը (չայը
 չէ՛հէն) շատ լաւ բլլալով՝ տեղւոյն ձիերն ալ շատ
 աղւոր եւ ուժեղ կ'ըլլան: Բայց Եջմիածնայ մօ-
 տերն ալ յառաջ եկած ձիերուն ցեղը գերազանց է:
 Ես հաստեղաց Լայերէն շորս ձի վարձեցի որ կառքին
 լծելով՝ Երասխէն անդին անցնիմ, սակայն ասանկ
 ձիերն Երասխա որ բլլային, բեռնաձիգ դրաստի պէս
 գործածուելու տեղ՝ դքսի կամ իշխանի մը ասպաս-
 տանը կը զարգարէին: Տեղւոյն ձիերուն գինը շատ
 աժան է. 50 արծաթի ուռպլիով աղւոր ձի մը
 կրնայ գնուիլ: Թուրքաստանի ու Արարիայի ձիերը
 սուղ են իրենց մէկ քանի յասկութիւններուն եւ
 քիչ գանուելուն համար: Պր. Իւանով ըսաւ որ իր
 արաբացի ձիուն 200 մաճառի սսկի տուող եղեր է.
 բայց ես այսչափ ծախքի յօժար չեմ. իմ Լայու
 ձիուս վրայ շատ գոհ էի, որն որ թէպէտ այնպէս
 թռչնոյ նման չէր սլանար, բայց շուտ, թեթեւ ու
 հաճոյական բնթացք մ'ունէր: Իմ վեհ հիւրընկա-
 լեւ շնորհակալ եղայ ու սիրուն գեղին ալ վերջին
 բարեւս տուի. եւ երբ որ ծառերուն վրայ տարմա-
 հաները, ճնճղուկները, մեղուաքաղները կամ երաշ-
 տահաններն ու ծիծառները ճնճուելով ու կանչե-
 լով արշաղոյսը կ'ողջունէին, ես իմ Խաղախներովս
 գեպ Արարատ ճամբայ ելայ:

Երասխայ մեծ դաշտին ան ամէն կողմերը, ուր
 տեղացիք երկիրը ջրելու համար կրնան առուակներով
 գետերէն ջուր առնել, շատ արգաւանդ ու պտղա-
 բեր են: Ամէն տեսակ ցորեն, բամբակ եւ մանաւանդ
 բրինձ գերազանց եղանակաւ մը յառաջ կու գան
 աս հրաբխական գետնին վրայ՝ որ արուեստով կ'ո-

¹ Ամէն հին (Երողոտոս, Սարաբոն եւ այլն) ու նոր պատ-
 մագիրներն ու ճամբորդները Լայաստանի ձիերը շատ կը
 գովեն, եւ Լայոց ձիարուծութեան արուեստն ու մէկ-
 քանի տեղերուն արօտը ուրիշ շատ ազցերուն ունե-
 ցածէն խիստ վեր կը գասեն:

առգուի: Բայց ուր որ հողը խոնաւութիւն չունի, եւ ջրէջ փորելը կարելի չէ, երկիրն անշէն անապատի պէս մնացեր է: Մասիսի լեռան քարը շատ ծակտիք ունենալով՝ հալած ձիւներուն վար վազած ջուրը կը ծծէ ու թող չիտար որ ուխ մը ձեւանայ, ապա թէ սչ լեռան անապառ ձիւնը քովի արտերուն անգին բարիք կ'ընէր, որոնք հիմակ արեւակէզ եւ լերկ ու մերկ տեսարան մը մարդու աչքին առջեւը կը բերեն:

Մենք իրիկուան դէմ Երասխ գետին եզերքը հասանք. բայց ջուրը խիստ շատցած ըլլալով մութ ատեն վրայէն անցնիլը խոհեմութիւն չսեպեցինք եւ նոյն գիշեր Թաթարներու գեղի մը մէջ պառկեցանք: Թաթարները մեզ շատ սիրով ընդունեցան ու մեծ հիւրասիրութիւն ցուցուցին. ասիկա նշան մըն է որ Թաթար Մահմետականները քրիստոնէից հետ աւելի հաշտուեր են: Բարրոգին ատենը բոլորովին տարբեր էր, ինք հազիւ թէ հարկաւոր եղած ուտելիքը կրօցաւ գտնել. իսկ մեր հիւրընկալ Թաթարն ինչ որ ունէր՝ մեր առջեւը դրաւ, եւ պարգեւ մ'ալ շառաւ: Մինչեւ կէս գիշեր իր մէկքանի Թաթար դրացիներով մեզի հետ նստաւ, որոնք շարունակ Պր. Աբովեանին կ'աղաչէին որ պատմութիւններ պատմէ, բայց զարմանալին ան էր որ բուն նուրբ ու զուեշտ պատմութիւններէն համ մը չէին առներ, եւ հասարակ պատմութիւններով աւելի կը զուարճանային: Ասոնք շատ զարմացան, երբոր լսեցին որ ես ոչ Մոսկով, ոչ ալ Անգղիացի եմ, վասն զի չէին գիտեր որ աշխարհքիս մէջ Գերմանացի ալ կայ, նաեւ ոչ Մալթան Պոնտոսի անունն իրենց ականջը հասած էր, թէպէտ արեւելքին մէկալ կողմերը թնդացուցած էր: Հոս ազգապանծ Գաղղիացի մ'ըլլար նէ, շատ կը տաքնար տեսնելով որ ան մեծ ազգին ու իր դիւցազնական քաջին շահատակութիւնները Երասխայ հովիտներուն վրայ դեռ չեն գիտեր:

Յունիսի գեղեցիկ օրումն մը պայծառութիւնը մեզ կանուխ արթընցուց: Քիչ մը ձիա վարելէն ետքը Երասխայ գետափը հասանք, որն որ հոս այնչափ լայնութիւն ունի, որչափ Աուր Տփղիսի մօտ, եւ նոյնպէս վայրենի ու սրբնթաց է: Ասոր փոսը գալարուն կայծքարներով լեցուն է, եզերքը շատ տեղեր բարձր ու ցից: Իր վազած տեղը շատ խորուկ ըլլալով ջուրը դաշտերու վրայ բերելը կարելի չէ, որն որ մեծ վնաս կը պատճառէ: Իր եզերքը Եփրատինին պէս տափարակ ու առուակ բանալու յարմար ըլլային նէ, բոլոր երկիրն ասանկ ժրաջան ու յաջողակ ժողովրդեան մը ձեռքով դրախտի նման կ'ըլլար: Արագած եւ ուրիշ հիւսիսային լեռներէն դէպ ի Երասխ վազող վտակներն ու աղբիւրներն ամառուան ատեն Երասխայ խիտ քիչ ջուր կը վճարեն, որովհետեւ մինչեւ որ Երասխ հասնին նէ, պարտէզներու եւ ագարակներու կ'առնուին: Գրեթէ իր բոլոր փրփրագէզ ջուրը Յունիսի մէջ Օսմանեան Հայաստանի լեռներուն հալած ձիւներէն կը վազէ: Մեզ դիմաց անցընելու համար պարսկական ապրանքներով լեցուն նաւակ մը կու գար, որուն Երասխայ արշաւադր կոհակները պատուելով մօտիկնալու ատենը՝ ես մտօք վերացայ, ինչպէս որ հռչակաւոր գետ մը առաջին անգամ տեսնելուն՝ բնականապէս կը պատահի, եւ ան հին ատենները յիշեցի, երբօր Հռոմայեցւոց արծուէնչան գրօշները մինչեւ աս «կամբընկէց Երասխին»,¹ արժանքը հասան: Բայց հիմա նոյն գրօշին տեղ՝ Ռուս կողմնապետի մը վառը (պայրուր) կը ծփար. Հռոմայեցի զրահապատ զիցազներու տեղ՝ քանի մը լայներես ու տափաքիթ Ալաներ կային, եւ փոխանակ լատիներէն հնչական լեզուին՝ մասկովական բաղաձայններու լեզուն երկայնատարած բառերով:

¹ Հռոմայեցւոց բանաստեղծները Երասխ գետին սրբնթացութիւնը նշանակելու համար կ'ըսեն Araxes pontem

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արսէն Սուլթան-Գեղամեան Հայ իշխան: Պարսիկ խանի վար-
դենոց ու ամարանոց: Վեղէքէլու գէմ ամբաստանութիւն:
Սեւաջուր գետ: Ռուսաց աստիճանի բարձրութեան նշաննե-
րը: Ալի Բէկին զուարճալի պատմութիւնն ու քիւրտերը:
Ճանտախաի վիճակ: Մարտանենդութիւն: Բազէոճ որսոր-
դութիւնն ու բազէի կրթութիւն: Գիւակերպ որսորդ:
Գուռնըֆոր: Արարատայ բուսարանական եւ կենդանարանա-
կան վիճակը: Սեւաջուր գետակին ակունքը: Հրաբխային լեռ
ու նիւթ: Արսական թռչուններ:

Արիւանի կողմնապետը Պ. Գոլովին բոլոր իր
ստորին պաշտօնատէրներուն յառաջունէ ինացուցած
էր որ մեր հանգիստ ճամբորդութեանը համար ամէն
բան հոգան պատրաստեն. ան պատճառաւ Երաս-
խէն անդին անցնելուս պէս՝ տեղւոյն Ռուս պաշտօ-
նատէրն ինձի հասկըցուց որ մինչեւ Մասիս ապա-
հով երթալու համար ամենայն ինչ կարգի գրուած
է: Քիչ մը հեռու Պարսիկ իշխանի մը ամարանոցին
առջեւ մարտը հազուած ձիաւորաց խումբ մը կար,
որ մեզի ուղեկից պիտի ըլլար: Ասոր գլուխը կեցած
էր իշխանազգի Հայ մը Արսէն Սուլթան-Գեղամեան:¹
անունով, իր քովն ալ քիւրտերու մեծ մը Ալի Բէկ
անուն. աս քաջազէն ձիաւորներն էին Հայ, թաթար
քիւրտ: Պարսիկ իշխանը պարտեղին դրան առջին

indignans, իբր թէ Երասխ զայրանալով թող չէր տար
որ զբան կամուրջ ձգուի: Պր. Վակնէր ասիկայ ակնար-
կելու համար՝ գերմաներէն բառով Brückenzürnender
Araxes կ'ըսէ, սյսինքն է Կամրջասասա կամ Կամրջ-
ընկէց Երասխ:

¹ Պր. Վակնէր աս Գեղամեան անունը կը գրէ Gehamoff,
որուն բուն հայերէնը մենք Գեղամեան կը կարծենք,
որովհետեւ Պր. Վակնէր միշտ մեր ք գրին տեղ
ուղղութեամբ ց կը գնէ. փոխանակ մեր շ գրին՝ շատ
անգամ ի կը գնէ. իսկ օմ աուսերէն հայրանունական
մասնիկ է, որուն հայերէնն է Խան. սակայն հիմա տհա-
ճութեամբ կը տեսնենք որ Ռուսաստանի Հայոցմէ շա-
տերը կամ երեւելիներն իրենց անունոց հայերէն Խան
վերջաւորութիւնը աուսերէն օմ կամ օմ մասնիկներուն
կը փոխեն, որն որ ազգայնութեան նշանները կամաց
կամաց բնաջինջ կ'ընէ, եւ շատ դժբախտ հետեւանք
կրնայ ունենալ, ինչպէս ուրիշ տեղեր պատահած է:

ճառայից բազմութեամբ ու գոյնգոյն զգեստներ հագած՝ մեզ բարեւելով ընդունեցաւ, վարդերով զարդարուած դաւազան մ'ընծայեց, եւ բաց ասկից՝ թաթարերէն լեզուաւ երկայն ծաղկալից ճառ մը խօսեցաւ, որն որ Պր. Աբովեան ինծի թարգմանեց. ես ալ իրեն յանձնեցի որ իմ կողմանէս նոյն քաղաքավար Պարսիկ իշխանին կարելի եղածին չափ ծաղկաւէտ խօսքերով շնորհակալ ըլլայ: Ետքէն վար իջանք ու վարդենոցը մտանք, ուր զարդարուն սրահի մը մէջ մեզի քանի մը զովորար անուշեղէններ հրամարտեցին: Իսկ Պր. Աբովեան երկայն բարակ խօսակցութեամբ նոյն Պարսիկ իշխանին հասկըցընելու կ'աշխատէր որ իմ ճամբորդութեանս վախճանն ինչ է, բաց ասիկա շատ դժուարին բան էր, որովհետեւ զբօսանայ ու վայելից մէջ ընկղմած Պարսիկը շէր կրնար ըմբռնել որ ինչպէս մարդ Եւրոպայի հանդիստ կեանքը թող տալով՝ քիչ մը հող կամ երկիր քննելու համար այնչափ երկայն ճամբորդութիւն ու աշխատանք կրնայ յանձն առնել: Մեր վարդուշաքար (կէ-լոէշէ+էր) ու օշարակ (շէր-դէն) վայելելու ատենը՝ բոլոր ճառաները աշտարակածեւ գլխարկներով բարեւ բռնած կարգաւ կը կենային, ինչու որ Պարսից մէջ հիւրի մը գիմացը շարուած ճառաներուն բազմութենէն կ'իմացուի ասանտիրոջ աստիճանն ու հարստութիւնը: Ասոնց ամենէն աւելի հաճոյ եղաւ ինծի մէկ աղնիւ բազէ մը, որն որ արծաթի դաւազանի վրայ կեցած՝ սուր ու գիտող աշտրներով մը մեզի կը նայէր: Ասիկայ իր որսորդութեամբը իշխանին զուարճութիւններէն մէկն էր: Իմ Պարսիկ ասպնջականիս շաքարեղէններէն ու անոյշ խօսքերէն չափէն աւելի կ'աշտանալով՝ աս վարդաբոյր ամարանոցը թողուցի ու նորէն ճամբայ ելայ:

Ուստ պաշտօնատէրներուն խիստ հրամանաւն ամէն աեղ մեզի համար պատրաստութիւններ տես-

նուած էին, որոնց համար Հայ տանտէրները ստակ ալ չընդունեցան. բայց տեսնելով որ ես այսչափ ձիաւորաց բաղմութեամբ ճամբայ կ'ընեմ, ինծի պէս ողորմելի բնախոյզը՝ մեծ ու խօսքն անցնող մարդու մը տեղ դրին եւ Ռուս պաշտօնատէրներու վրայ ինծի ամբաստանութիւններ բրին, երբոր տեսան որ ես ալ իրենց հետ սիրով կը վարուիմ: Իրենց զլխաւոր ամբաստանութիւնն աս էր որ տեղւոյն Ռուս կողմնապետն ու իր կնիկը միօրինակ զանոնք կը կեղեքեն ու կողոպտեն: Երիւանին վերակացուն նոյն օրերը փոխուած էր, եւ Պաւկասի ընդհանուր կուսակալն ալ աս կողմերուն այցելութեան պիտի ելլէր, ուստի Ռուս կողմնապետը կը վախնար որ պաշտօնէն վար կ'առնուի ու բռնաւորութենէն կ'իյնայ. անոր համար ձեռքէն եկածին չափ յափշտակութիւն կ'ընէր:

Իրիկուան դէմ թաթարներու Արալիս գեղը հասանք, ուր Խազախները Ռուսի արարատեան սահմանագլուխը կը պահէն: Արսէն Սուլթան - Գեղամեան Հայ իշխանը մեզ անանկ աղէկ հոգաց որ բան մ'ալ չպակսեցաւ: Հոս Սեւջուր (Գորս սոս) ըսուած գետին քով հանգիստ վրաններու տակ բանակեցանք, եւ մօտաւոր գեղերէն մեզի առատութեամբ կաթ, հաց, բրինձ ու հաւեղէն բերին. մեր ձիերուն ալ շատ լաւ դարի: Աս պզտի գետին մերձակայ տեղերն անբնակ ու մենակերպ են: Սեւջուրը Մասիս լեռան տակ դաշտի վրայ շամբի (խմբուի) մը մէջ կը բխէ, ու իրաւամբ Սեւջուր կ'անուանուի, որովհետեւ իր ակունքէն քիչ մը հեռու ջուրը սեւ գոյն մը կ'առնու, կը մօրստի եւ գէշ համ մը կը ստանայ: Իր ընթացքն այնպէս կամայ կ'երևայ որ մարդ շարժում մը չիտեսներ, բայց շատ խորուկ է: Քիչ տեղ քալելէն ետքը՝ կ'երթայ Երասխին հետ կը միանայ, այնպէս որ աւելի ջրանցքի մը քան թէ գետի կը նմանի: Ասոր եղերքը ճախճախուտ եւ վատառողջ են,

ուստի եւ հոստեղաց սահմանապահ խազախներու մէջ ալ շարունակ տենդ (սքլիմ) կ'իյնայ :

Աս շրջակայ տեղուանքը քանի մը անգամ պտրտեցայ, բոյսերը զննեցի, եւ մէկ քանի տեսակ դոյդունազիւտ երկակենցաղ անասնիկներ ու ճճիներ գտայ : Հայք ու Թաթարք իմ աս զբաղմանս վրայ զարմացած էին, եւ զլիսաւորաբար անոր համար որ ստորին աշխատանքներն ալ ես անձամբ կ'ընէի, ու մուրճս, տնկացոյց պատկերներն ու միջատներու ցանցը ծառայիս ձեռքը տալու տեղ՝ ես կը կրէի. ասով իրենց սաստիկ յարգութիւնն ու վրաս ունեցած մեծ համարումին խախտեցաւ, եւ անդադար Պր. Աբովեանին կը հարցընէին որ ինչն աշխարհ պատիւ կ'ըլլայ անանկ օտարականի մը, որուն զգեստն ու զբաղումն ամենեւին բարձր աստիճան մը շէն ցուցընէր, որն որ ոչ ոսկեղէն ուսադիր (épaulette), ոչ ալ պաստոց նշան մ'ունի եւ իր խազախ ծառային հետ իբրեւ իրեն հաւասար մարդու պէս ընտանեբար կը խօսի : Աս ամէն բաները, մանաւանդ վերջի պարագան՝ Ռուսաց սովորութեանը բոլորովին հակառակ էր, որոնք վերջին ճիգը կը թափեն՝ զգեստով ու արտաքին ճոխական վարմունքով իրենց հպատակներուն աչքին ուհեղ ու պատկառելի կերպարանք մը ցուցընել, եւ ժողովուրդն ալ ասանկ վարժած է, այնպէս որ մարդու մը աստիճանին բարձրութիւնն այսպիսի նշաններէն կը շփի :

Ուղեկիցներուն մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնող սարգս էր Ալի Բէկ Քիւրար : Հասակը ծառաբերձ, ուսերն ու լանջքը սաստիկ լայն, փորը դուրս ինկած, եւ իր ոսկրներուն ու մարմնայն տիտանեան զանգուածին վրայ արտաբոյ կարգի մեծ գլուխ մը : Արարատի Քիւրա ցեղերուն մէջ ասոր նման կերպարանք մը չտեսայ : Քիւրաբու մէջ՝ Ճեզայիրի կողմերը բնակող Պատիւներուն պէս՝ իրարմէ վերջին աստիճանի

տարբեր մարմնոյ ձևեր ու դիմաց զծագրութիւններ
կան, անանկ որ իրենց բնիկ կերպարանքն որոշելը
շատ դժուար է. ամէն բան կը ցուցնէ որ թէ ա-
սոնք թէ անոնք խառնուրդ՝ մըն են: Ալի Բէկին
յաղթանդամ տեղքին աւելի շքեղութիւն մը կու-
տար իր շառագոյն (կասկարմիր) հագուստը: Իր հըս-
կայական խերսպատակը շրջապատած էր լայնածիր
փաթթոց մը: Ինք յառաջագոյն Քիւրտերու մէջ շատ
մեծարոյ է եղեր, բայց հիմա Սուլթան-Վեղամեանին
իր օգնականն էր: Աս շայ իշխանն անոր՝ բարեկամի
եւ ոչ թէ հպատակի պէս կը նայէր. եւ «Գեռ խօսքը
Քիւրտերուն անցնելուն ու իր այլանդակ կերպարան-
քին համար հետս կը պարտցընեմ», կ'ըսէր: Իրեն հի-
մակուան ինկած վիճակին պատճառն աս կը կարծուէր
որ ինք Տփղիս երթալով՝ Կաւկասի Ռուս ընդհանուր
կուսակալ Պր. Գոլովինին հպատակութիւն է ցու-
ցրցեր, ասով մէկալ Քիւրտերուն աչքէն ելեր է:
Պր. Գոլովին զինքը շատ սիրով ընդունելով՝ նաեւ
խրախճանի մը հրաւիրեր է, ուր ամէն կոչնականներն
անոր անկիր ախորժակին վրայ ապշեր մնացեր են:
Ինչպէս ականատես մարդ մը ինծի պատմեց, կատա-
րեալ արջու անյազութեամբ կերեր է. իր ծարաւը
Սահարա անապատէն անցնող Տաճիկ ուղտի (չէճէն
թէճէն) ծարաւին կը հաւասարէր: Երբ որ իր առ-
ջերը Շամբանեան զինի գրին, ըսաւ ականատես
վկան, ինք պղտիկ զաւաթն արհամարհելով՝ բուն

¹ Եւրոպացիք Քիւրտերուն սկիզբը գտնելու համար շատ
աշխատած են ու կ'աշխատին: Մեր ազգային պատմու-
թիւնը քննելով՝ կը կարծենք որ ասոնք հին Մ-բ-շէ,
Պ-բ-իշէ ու Հ-շ-շէ խառնուած ազգ մըն են, բայց՝
ինչպէս խորենացոյն պատմութեան զանազան աղե-
րէն (Գիրք Ա. ԳԼ. Լ. եւ Գիրք Բ. ԳԼ. ԾԳ.) կը
տեսնուի, թէ Հայաստանին հիմա Քիւրտիսթան ըսուած
շատուոր մասը կամ բուն իսորը Մ-բ է: Աս կարծեաց
կը նպաստէ նաեւ ան որ Հայաստանի այլեւայլ կող-
մերը մինչեւ ցոյսօր Քիւրտերը Մ-բ կը կոչուին:

չիչն առաւ ու մէկ անգամուն ամբողջ խմեց լմբնցուց : Պր. Գողովին ասոր ոսկի ժամացոյց մը պարզեւ տուած էր, ինք ասիկայ Երիւան ծախեց ու կերուխումի գործածեց : Ես աս բանս չգիտնալու զարնելով՝ իրեն ըսի որ պարզեւ առած ժամացոյցդ մէյ մը տեսնեմ. աս որ լսեց, սկսաւ ուսերը վեր վեր նետել ու ըսաւ. «Անիկա շատոնց գնաց. մարդս պիտ'որ ապրի եւ ուտէ», : Ասանկ կեանքի մը վարժելէն ետքը՝ ալ Քիւրտերուն անհանգիստ թափառականութենէն համ չէր առներ : Ինք ազէկ զուարթաբարոյ ու զուարճախօս մարդ մըն էր, եւ կատակ կը վերցընէր : Երբ որ ուսերէն խօսելու կը սկսէր, մարդ չէր կրնար ծիծաղը բռնել :

Ան Քիւրտ ցեղերն որոնցմէ Ալի Բէկն էր, Մասիսի չորս կողմը թափառական կ'ապրին, եւ երբեմն Պարսից, երբեմն Տաճկաց, երբեմն ալ Ռուսաց կողմերը կը կենան, ինչպէս որ արօտն ու աւազակութիւնը կ'որոշէ : Չմեռը Ռուսաց կողմը կ'անցնին, ինչու որ փայտ եւ ուրիշ պիտոյք գանելը զիւրին է, ամառը սիրով Տաճկի երկիր կ'երթան, որովհետեւ հոն իրենց պաճարներուն համար առատ դալար խոտ կը գտնեն : Շատ անգամ ատոնք յափշտակութիւն մ'ընելէն ետքը բնակութիւննին շուտով կը փոխեն, որպէս զի ձեռք չիյնան : Ռուսերը շատ Զանացին որ աս Արարատայ Քիւրտերը հաստատուն բնակութեան մը վարժեցընեն, բայց ամէն աշխատանքը պարապի գնաց :

Սեւջուր գետին քով նաեւ Ռուս բժիշկ մը կար, որն որ ժանտախտին ընթացքը զիտելու համար հոս խաւրուած էր : Մինչեւ մեր գալտեան օրը միայն Թաթարներու երեք գեղ մարդամահ ինկած էր, զորոնք խաղախները սաստիկ խիստ պաշարած կը պահէին. իսկ Ռուս բժիշկը ոչ հիւանդներուն, ոչ ալ զեղերուն կը մօտիկնար, հապա երկու ժամ հե-

ուս տեղ մը կը նստէր, եւ միայն խաղախ պաշտօնակալին ձեռքով՝ հիւանդաց թուոյն վրայ ծանօթութիւն կ'առնէր: Աս հիւանդութեան ստուգիւ ժանտախա բլբլը կատարեալ չցուցուեցաւ: Տեղացիք կ'ապահովեցնէին որ ճախճախուս տեղերէ պատճառած ստիւրական տենդն է: Ռուսերը միշտ կ'ըսեն որ ժանտախաը Տաճկի Հայաստանին Պայազխա¹ քաղքէն Ռուսի Հայաստան կու գայ, ուր որ Պայազխաի մէջ շատ տարիներէ ի վեր ժանտախա տեսնուած չէ, ինչպէս որ տեղւոյն փաշան ու Պր. Պուքստորֆ բժիշկը հաստատեցին: Նոյնպէս Պարսից սահմանակից Մակու քաղաքը խիստ երկայն ատենէ ի վեր ժանտախա պատահած չէ: Ուստի այնչափ հաւանական չ'երեւար որ Տաճկաստանէն ու Պարսկաստանէն եկող ապրանքներուն ձեռքովը Ռուսի Հայաստանին մէջ ժանտախա տարածի, վասն զի ապրանքները ժանտախաով բլբլին նէ, նաեւ ան երկիրներուն մէջ ժանտախա պիտ'որ ծագէր, ուսկից որ կու գան. եւ ոչ ալ կրնայ բսուիլ որ նոյն ապրանքները Ռուսի Հայաստան մտնելէն ետքը՝ վրանին ժանտախաի նիւթ գոյանալու կը սկսի. ուրեմն աւելի հաւանական է ըսելը որ Ռուսի Հայաստանին մէջ ատեն ատեն պատահած մարգամահը բուն ժանտախա չէ. գէթ մինչեւ հիմակ աս բանս բժշկական զննութեամբ ստոյգ ցուցուած չէ: Կարելի է որ նոյն երեք զեզերուն թափարները Ռուս տեղապետին ընչասիրութիւնն յագեցուցած չըլան, ան ալ վրէժն առնելու համար՝ զանոնք այնպէս խիստ պաշարել տուած ըլլայ: Ստորին Ռուս պաշտօնատէրներուն բռնած ճամբուն նայելով՝ անկարելի չէ որ նաեւ ամէն որ Երիւան խրկուած հիւանդներուն ու մեռելներուն

¹ Պայազխա Ռուսաց սահմանէն քիչ մը հեռու է եւ Մասիսու հարաւային կողմը կ'իյնայ. ասիկայ Ռուսի սահմանակից երկիրներուն հետ աղէկ առուտուր կ'ընէ:

ցանկը բողբոջովին սուտ ըլլայ, որպէս զի՝ ինչպէս Հայ ու Թաթար բնակիչներն անկեղծութեամբ ըսին, աս ժանտախտի լուրերով Երիւանի գաւառապետն ու Աւակասի ընդհանուր կուսակալը խաբուին, վախնան, աս կողմերուն անձամբ այցելութիւն ընելու շհամարձակին եւ կարող չըլլան եղած հարստահարութիւնները քննել, իրենց աչքովը տեսնել ու յանցաւոր պաշտօնատէրները պատժել:

Հոստեղաց սահմանապահ խազախները զուարթ ընկերակցութիւն մը շունենալով՝ շատ տխուր կ'ապրին, բայց ասոր վնասը կը հանեն՝ մաքսէ ապրանք փախցընողներուն հետ շահաւէտ առուտուր մ'ընելով: Պարսկաստանի մաքսանենդները՝ որ անդղիական ապրանքները հակերով (տէնկերով) Գավրէժէն Երասխ գետին վրայ կը դնեն եւ Ռուսի Հայաստան կ'անցընեն, սովորաբար խազախներու եւ մաքսաւորներու հետ բանը նախ կը յարմարցընեն, եւ վաճառներն անխափան իրենց Աուկասեան վաճառակիցներուն ձեռքը կը հասցընեն: Աս սահմաններուն վրայ փախցուած ապրանք բռնելը քիչ տեսնուած է. իսկ մաքսանենդ մը բռնել ու դատաստանի մատնելը լսուած բան չէ: Խազախը միշտ կարեկից կ'ըլլայ ու կը դիթայ, երբոր փայլուն ուռպլիին ձայնը լսէ: Եթէ մաքսանենդ մը յառաջագոյն խազախն ու անոր պաշտօնակալը դո՛հ չըրած՝ ձեռք կ'իյնայ, անվնաս պրծելու համար՝ քանի մը արծաթ ուռպլի հերիք է: Ուստի թէպէտ հոս խազախներուն կեանքը տխուր կ'երեւայ, բայց անոնցմէ ամէն մէկը հոսկից իր հայրենիքը դառնալու ատեն՝ իր կաշէ քսակը փայլուն դրամով լեցուցած կ'ըլլայ:

Մըսէն Գեղամեան իշխանն ու Ալի Բէկ իմ երկրաբանական ու տնկաբանական զննութիւններուս վրայ այնչափ հոգ մը չէին ցուցըներ, իրենք աղուոր բազէով մը որսորդութիւն կ'ընէին ու անով կը զը-

ւարձանային: Օր մը եւս ալ աս տեսարանին ներկայ գտնուեցայ, [Թէպէտ նոյն անգամուն բազէն այնչափ քաջութիւններ չբաւ, ինչու որ աս [Թռչուններն ալ որ ու ժամ ունին, երբեմն անխոնջ կ'ըլլան ու որսին վրայ մոլեգին կը խոյանան, երբեմն ալ [Թոյլ ծոյլ ու անյօժար կը կենան, եւ նոյն իսկ պարարտ լորամարգի (պլուշերճնէ) մը տեսքը իրենց արիւնոռչտ բարբը շիղար[թուցաններ. երբեմն ալ ազատութիւննին մտքերնին գալով՝ կը [Թռչին ու կը վախչին, բայց շատ հեղ նորէն կը բռնուին, ինչպէս Գեղամեան իշխանին բազէին ալ դիպեցաւ. իշխանը բազէն կաքաւի (+կէկէ) մը վրայ արձակեց. խեղճ կաքաւը տեսնելով որ [Թռչելու մէջ իր սոսկալի [Թշնամւոյն հետ գլուխ պիտի չկրնայ ելլել, յանկարծակի ինք զինքը վար [Թողուց որ [Թփերու մէջ պահուբաւի. բայց բազէական աշուրներէն չկրցաւ փախչել. քիչ մը ետքը անոր սուր մագիլներուն (վէշկէնէրոն) ու կտուցին տակ արիւնլուայ եղած մեռած էր: Տէրը երկրորդ անգամ ուրիշ [Թռչուններու տարմին (+կէկէ) վրայ խաւրեց, բայց անիկա նախ դէպ ի փոքր Մասիս փախաւ, ետքէն վար իջաւ կեցաւ, եւ մօտ կայնող ձիաւորները ձիերնին բոլոր ուժով վազցուցին ու հասան եւ նորէն բռնեցին զբազէն:

[Թէպէտ արեւելքի աս մասին մէջ բազէով որսորդութիւնը յառաջուան չափ շատ ծախքով չ'ըլլար, այսու ամենայնիւ դեռ մեծին ու պզտիկին գլխաւոր զբօսանքներէն մէկն է: Պր. Գոլենազի՝ որն որ իմ աս կողմերը պտըտած ժամանակս Ռուսի Հայաստանը պտըտեցաւ ու աս որսորդութիւնը տեսնելու շատ անգամ առիթ ունեցաւ, անոր վրայ ազէկ ծանօթութիւններ կու տայ, զորոնք հոս դնելը հարկաւոր կը սեպեմ: Աշնան ու գարնան երբոր բազէները ճամբորդ [Թռչուններուն ետեւէն կ'իյնան, Ասիկաոի բնակիչները վարժ (ալ) կը ձգեն, մէջը կը

կապեն լորամարդ կամ սալամբ¹ եւ կամ ուրիշ անանկ թռչուն մը, որուն վրայ բազէները յօժարութեամբ կը յարձակին. իրենք շուանը բռնած կը պահուին, ու բազէն վարմին մէջ դալուն մտնելուն պէս՝ շուանը կը քաշեն ու բազէն վարմի մէջ կը մնայ: Ասկից ետքը կըրթելու կը սկսին. նախ կը քննեն կը նային որ բազէն սեւաշեւայ (շօրօ փեշ) չըլլայ, վասն զի՝ ինչպէս տեղացիք կ'ըսեն, սեւաշուի բազէներն այնպէս սրատես չեն, ուստի եւ միայն խարտէշաշուիները (եւ փեշփեշը) աս որսորդութեան յարմար կը դատին: Աս ընարութիւնն որ կ'ըլլայ, բազէին աշուրներուն կոպերը (խփփեշփեշը) մածուցիկ նիւթով մը իրարու կը կպցնեն, եւ կամ աւելի յաճախ՝ մէկ երկու անգամ ասեղ անցընելով՝ իրարու հետ կը կարեն, եւ երեք օր անանկ կը թողուն ու կ'ըսեն որ աս կերպով բազէն կ'ընտանենայ կամ իր վայրենութիւնը կը մոռնայ. ասկից զատ՝ սղանդ² ըսուած խօտին եփաջրովը կը լուան, որպէս զի վրայի տիղերն ու ոջիլները սասկին: Բայց բազէն պիտանի ընելու համար գլխաւոր պայմաններուն մէկն ալ աս է որ իրեն քիչ ուտելէք տալու է: Գարձեալ ոտուրներուն շղթայ՝ այսինքն երկրթէ օղակներ կ'անցընեն, եւ կաշիով մը զաննը իրարու կը կապեն, վրան ալ զլան մը կը հաստատեն: Ասոնք ըլլալէն ետքը բազէավարժը կենդա-

¹ Սալամբ բուն հայերէն բառ է, եւ սալ (քար) բառէն ելած կ'երեւայ, ինչպէս որ Փարպեցւոյն աս թռչնոյն տուած մակդիրներն ալ ըստ մասին կը ցուցնեն, «Առապարասէր, վիմասոյզ, սորամուտ երամս կարաւացն եւ սալամբացն», : Իսկ ըստ նշանակութեան տեսակ մը կաքաւ (+խիլ) է, ասոր տառերէն Ձի կ'ըսեն պրս. Թիհաւ. որոնց հետ նոյն կը համարուի լա. Tetrao Francolinus, եւ արաբ. Տիհիհ (Թիհիհ) ըսուած թռչունը. մեր հայերէն Սալամբ բառը վերջինին տեղ գրած ենք: Մագիստրոսն ու Երզնկացին աս բուն պարսկերէն Թիհաւ եւ բուն արաբերէն Տիհիհ բառերը իրեւ արեւելեանց հասարակ բառ ենթագրելով՝ հայերէնի պէս կը բանեցընեն ու կ'ըսեն Գիհիհ եւ Գիհիհ:

² Լա. Aristolochia, պրս. Ձիհիլիհի:

նւոյն աշուրները կը բանայ, եւ գլանին վրայ երկայն առասան (սիճիճ) կապելով բազէն ծառի մը վրայ կը թռցընէ, ու զայ-ի- զայ-ի- պոռալով՝ զանիկայ իր քսիլն ունեցած հաւին վրայ կը կանչէ կ'իջեցընէ: Վերջէն ձեռքը մտի կտոր մը կ'առնէ, ու զանիկա շարժելով՝ բազէն կը հրաւիրէ, որն որ բազէակալին ձեռքին վրայ գալու նստելու վարժելուն պէս՝ անիկայ կը սկսի առանց մտի փորձել ու վարժեցընել:

Արբոր կատարեալ կը կրթուի, կը սկսին որսորդութեան գործածել. բայց որսէն յառաջ պէտք է որ բազէն անօթի մնայ: Բազէակիրը մաշկեղէն հաստ ձեռնոց մը կը հագնի ու բազէն ձեռքին վրայ կ'առնէ: Բազէով որսորդութիւն ընողները հասարակօրէն ձիով՝ թփուտ ու մացառուտ տեղեր կ'երթան, հետերնին ալ խումբ մը թաւամաղ քերձէ (որսի շուն, իւղը) կ'առնեն. ամէն մէկ շան վրան թաղիք (+եւէ) կապուած է որ փշերու մէջէն անցնելու ատեն չիսասի: Որսորդները շարունակ քերձէները կը գրգռեն որ թռչուններու տեղը գանեն, եւ անօթի բազէն միօրինակ չորս դին կը նայի: Թռչուն մը երեւան ելլելուն պէս՝ որսորդը կ'արձակէ բազէն, որն որ կամ անմիջապէս թռչունը կը բռնէ, եւ կամ անգուլ անգաղար անոր ետեւէն կ'իյնայ, մինչեւ որ խեղճ թռչունը թփի մը մէջ կ'երթայ կը պահուրտի, բազէն ալ կ'իջնայ նոյն թփին վրայ կը նստի: Շները կը ցատքեն ու թռչունը նորէն գուրս կը հանեն, բազէն կը յարձակի կը բռնէ նէ, զինքը վարձատրելու համար՝ որսին ըղեղն ու աշուրներն անոր կու տան: Բայց բազէին բռնած թռչունները թանգարաններու ամենեւին չեն յարմարիր, վասն զի երբեք թռչունն ամբողջ ու անարատ չիմնար: Թռչունը բռնուելէն ետքը միշտ բազէին ու որսական շներուն մէջ սաստիկ կռիւ մը կը բացուի. երբեմն բազէն շատ կը կատաղի, ան ատեն բազէակիրը մտի կտոր մը շարժե-

լով՝ կը սկսի զայն-էն պոռալ ու զանիկա կանչել. բազէն թէ քաջակիրթ է, նաեւ (ուստի) մընն մը հեռու տեղէն կը դառնայ ու բազէակալին ձեռքին վրայ կու գայ կը կենայ: Շատ անգամ բազէին յառաջուան ազատութիւնը միտքը կու գայ ու կը փախչի, բայց սովորաբար գէշ վախճան մը կ'ունենայ, վասն զի կամ ոտուքներուն կաշիները տեղ մը փաթթուելով կը մնայ ու սովատանջ կը մեռնի, եւ կամ մերձաւոր գեղորեկից հաւերուն մէջ մանելով՝ կը սկսի զանոնք գիշատել, ուստի եւ հրացանով կը սպաննուի: Թաթարները կորսուած բազէն շատ հեղ օրերով կը փնտռեն, վասն զի երբեմն բազէն ամենալաւ ձիէ մ'ալ յարգի է իրենց. թէպէտեւ շատ կը յարգեն շոյտ ու տոկուն ձին ալ, որովհետեւ «Մեզի հաց կը բերէ, կ'ըսեն, այսինքն աւազակութիւն ընելէն ետքը փախչելու տանն իրենց աղէկ կը ծառայէ: Իսկ բազէն անոր համար յարգի է, վասն զի իրենց փէլ-ն պարարտ ու աղնիւ թռչուններ, ինչպէս փասեան, կաքաւ ու սալամբ կը բերէ: Քաջավարժ բազէ մը 25 մինչեւ 50 արծաթ ուսպլի կ'արժէ:

Պր. Գոլենաղի շատ ծիծաղելի եղանակ մ'ալ կը յիշէ, որով Հայաստանի Թաթարները սովորաբար կաքաւ կը բռնեն: Երբ որ, կ'ըսէ, Գերմանացի գաղթականի մը տունն էի, կին մը այլայլած ու շուարած վաղեց եկաւ ըսելով որ անապատի մէջ մարմնացած սատանայ մը տեսայ: Աս որ լսեցի, աճապարելով դուրս ելայ որ ես ալ անձամբ նոյնը դիտեմ, եւ հեռուանց տեսայ հրէշային կենդանի մը, որն որ երկու կանգուն ահանջներ, եղան եղջիւր եւ երկայն պոչ մ'ունէր, ու երկու ոտքի վրայ՝ դէպ ի լարուած ցանց մը մեղմաբայլ կու գար, եւ առջեւը երամ մը կաքաւ առած՝ մէյ մը մէկ ահանջով, մէյ մ'ալ մէկալով զանոնք դէպ ի ցանց կը քշէր: Ասոր մեկնութիւնն աս է: Թաթար հովիւներն իրենց վերարկուին երկայն

Թեւեւրուն մէջ գաւազաններ կը դնեն, զանոնք ա-
կանջի պէս վեր կը անկեն, զորոնք ձեռքով՝ ուղած-
ներնուն պէս կրնան շարժել. նաեւ իրենց վրայ եզան
մորթ մը կ'առնուն: Աս ընելէն ետքը վարմը (ալլը)
կը լարեն, ու մէջը ձաղարածեւ (խոնկի ձեւով) առ-
պրակ մը կը դնեն. իրենք կը հեռանան կերթան
Թփուաներու (չլլը չլրժլթ) մէջ, եւ կարաները
տեղերնէն հանելով՝ կը քշեն ու ցանցին կը բերեն:
Ասիկա կ'ընեն, վասն զի փորձիւ գիտեն թէ կարա-
ներն եզան տեսակ եղջիւրաւոր կենդանիներէն չվախ-
նալով՝ չեն թռչիր ու փախչիր, հապա շարունակ ե-
տեւնին կը նային, ու քանի որ եղջիւրաւոր կենդա-
նին կը մօտիկնայ, իրենք ալ նոյն շտկութեամբ յա-
ռաջ կ'երթան, եւ այսպէս կոյր զկուրայն կու գան
Թակարդի մէջ կը մանեն, եւ կը կարծեն որ հոն
իրբեւ ապահով տեղ մը պահուած են:

Աս կողմերն եկող յառաջուան ճամբորդներուն
գրուածոցը մէջ ամենեւին մեկունը այնչափ յօժա-
րութեամբ չեմ կարդար, ինչպէս ձերունի բուսա-
քաղ Պուռնըֆորին: Թեպէտ զանիկայ շատ անձիշդ
ու վեր ի վերայ գրող մը կը սեպեմ, այսու ամենայնիւ
իր պատմելու կերպն այնպէս սիրուն ու ախորժ է,
ինչպէս հին ժամանակները Վաղղիացի ազնուականի
մը խօսակցութիւնը: Բայ ասկից՝ իր շափազանց ու
անստոյգ մասերուն քով՝ նաեւ շատ շիտակ գիտո-
ղութիւններ ու սքանչելի ծանօթութիւններ ունի:
Մասնաւորապէս զուարճալի է Արարատ կենալուն
պատմութիւնը, որ լեռան վրայ՝ ինչպէս կարծեմ՝
իրմէ յառաջ ուրիշ Եւրոպացի մը սօք կոխած չէր:
Թեւեւ ինք Արարատայ վրայի ձիւներուն սկիզբը հա-
զիւ թէ հասած է, ի վերայ այսր ամենայնի կրած
նկղութիւնները զարհուրելի կերպով մը կը նկարա-
զրէ, եւ կ'ըսէ որ «Տնկարանութեան մարտիրոս»,
ըսուելու արժանի եղայ: Ինք բոլոր բոլոր երկու նոր տե-

ասկ բոյս գտեր է, այս ինքն Արեւելեան գէտն¹ եւ Արեւելեան շողալարդ², բայց բարի ծերր զեռ քանի մը տեսակ բոյսեր աս ջրհեղեղեան լեռան վրայ ինծի թողուցած էր, թէպէտ իմ հոս կենալուս գլխաւոր նպատակը՝ Արարատայ 1840ին հրաշնչութենէն ծածկուած տեղերուն վրայ երկրաբանական զննութիւն ընել ըլլալով՝ հոստեղաց բոյսերը քննելու երկայն ժամանակ չունեցայ: Իմ գտած նոր տեսակներս էին Ոսկեծիլ³, Խստոր կոծատերեւ⁴, եւ ուրիշ նոր տեսակ բոյս մը, զորն որ կոչուէնպախ տնկաբանը Արարատեան քարագեղ⁵ անուանեց: Արարատայ կողերն ու ստորոտն աւազով ծածկուած են, որուն մէջ յաճախ կը բուսնի զարմանագեղ Հիրիկ կամ Լուրջ շուշան⁶ որն որ հայկեան լեռնազաւառաց ամենաշուք զարդատունկն է, եւ գուցէ հիրիկին մինչեւ հիմա ծանուցեալ տեսակներուն ամենէն զեղեցիկը: Կ'երեւայ որ Գուռնըֆոր աս շքնաղ ծաղկէն ամենեւին ժողոված չէ: Ինք կ'ըսէ որ Արարատայ կողմերը նաեւ վազր ու յովազ դազաններն ըլլան, բայց աս կողմերն անանկ կենդանիներու յարմար չէ, եւ ոչ ալ անոնց հետքը տեսնուած է: Հոս գլխաւորաբար կան ջրային թռչուններ: Մասիս լեռը հիմակ ամայի է եւ ան ամէն կենդանիներէն զրկեալ, որոնք երբեմն Նոյեան տապանէն ելլելով՝ ասկից վար իջան:

Ուստաց հարիւրապետ մը բարեկամութեամբ զիս Սեւջուր գետակին մօրուտ ակունքը տարաւ: Սեւջուրը խորուկ տեղէ մը մեղմով կը բխէ, եւ ամենեւին եռացում մը չիցուցրներ. ասով կը խախտի

¹ Լատ. *Geum orientale*, Բժշկական օգտակար տունկ մըն է: ² Լատ. *Lychnis orientalis*, Շատ սիրուն ծաղիկ մըն է, ու պարտէզներու զարդերէն մէկը կը համարուի:

³ Լատ. *Alchimilla*, Յառաջուան ոսկեփոխները կամ ստորին մետաղներն ոսկի ընելու ջանացողները կը կարծէին որ աս խոտին վրայ նոյն զօրութիւնը կայ: ⁴ Լատ. *Allium veratrifolium*. ⁵ Լատ. *Petrocallis araratica*.

⁶ Լատ. *Iris*, ամկ. *հուլի զտուր*:

Բառողին ենթադրութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Սեւջուր
 գետակը ան հալած ձիւներուն ջրերէն կը գոյանայ,
 որոնք Մասիսու պատառուածներէն վար կը վազեն:
 Աս աղբերականց շրջակայ տեղուանքը երկրաբա-
 նական հայեցումով մտադրութեան արժանի շատ
 բաներ ունին: Հոս ամենէն ահագին հրաբխային նի-
 թերու հեղեղները կը տեսնուին, որոնք ատեն մը
 Մասիսու հիւսիսային կողմէն դէպ ի դաշտ վազեցին:
 Արարատայ աս կողման լճան ծակոտկէն ու աղտոտ
 է, եւ իր մութ գունովը շատ կը զանազանի ան լճ-
 այէն, որն որ լեբան հարաւային, ու հարաւային ա-
 բեւեւեան դին դէպ ի Պայազիտ ժամանակու վա-
 զած է:

Հաստեղաց սեւ լճան Եսնա հրաբուխ լեբան նոր
 լճային կը նմանի: Չորս կողմը կանաչութենէ բոլո-
 րովին մերկ է, վասն զի ժամանակ մը հոս հրեղէն
 հեղեղներ վազելով՝ ամենայն ինչ այրած սոչորած
 ու ապառաժ կտրած է: Բայց լճայն բլուրներուն
 մեծութիւնն ու ընդարձակութիւնը աս լեբկ լեռնա-
 դաշտին ահեղ ու մեծվայելուչ կերպարանք մը կու
 տան: Հին ու նոր աշխարհքին բոլոր հրաշունչ լեռ-
 ներուն մէջ խիստ քիչերը կան, որոնք իրենց
 վառարանէն աս աստիճանի ամբաւ քարի զանգուած-
 ներ գուրս նետած բլբան, ինչպէս աս Հայ հսկայ լե-
 ուր: Ամէն մէկ երկրաբան Սեւջուր գետակին բոլորախ-
 քը միանգամ միայն նայելով՝ անմիջապէս կը տես-
 նէ, որ ինչպիսի հրային զօրութեամբ գուրս ելած է
 Արարատն ու ինչչափ երկայն ատեն իր հրաբխական
 գործողութիւնը շարունակած է:

Վաջ որսորդ մը հոս ջրային թռչուններէն հա-
 բուստ աւար մը կը գտնէ: Ասոնց տեսակները թէ-
 պէտ շատ չեն, բայց բազմութիւնն ահագին է: Ես
 քիչ ատենուան մէջ աղբերականց քովերը խել մը
 բարձրաքեաց (երկայնուտուի, երկայնասրուն) ջրային

Թռչուններ զարկի, որոնք հոս այնչափ խրչան (Էւր-
չււ) չեն ու մարդու շատ մօտ կու գան: Գորչ ճայ
(Վարդի), Թուխ քաջահաւ, շատակեր ու մեծակտուց
հաւալուս¹, արծաթագոյն ճայ, ծաղկալից ճայ², հա-
սարակ կռունկ, փոր կամ կարաս (Բոյ քոչւ), շա-
տակալ բազ եւ ուրիշ ջրային Թռչուններ խիստ յա-
ճախ են: Նաեւ աբար³ բուռած զարմանատես Թռչ-
ունը իր երկայն սրունքներովը շատ մօտ կու գար,
զորն որ ես հիւսիսային Ափրիկէի մէջ կապարընկէցի
(Քոչւ-ն -Բւրի) մը շիրցայ բերել: Հրացանին շա-
չունը զասոնք քիչ մը վախցուց ու փախցուց, բայց
քանի մը րուպէն նորէն եկան ու մեր գլխուն վրայ
խեղճ ձայներով կոչելու եւ կարկաչելու սկսան:

Պր. Աւինէրին աս գլխոյս մէջ գրածները մեր
Փարպեցւոյն Արարատ գաւառին վրայ տուած ստու-
րագրութեանը հետ այնպէս զարմանալի եղանակաւ
մը կը միաբանին որ կամ Փարպեցին՝ «Հայ Աւինէր»,

1 Ա'երեւոյ որ Փարպեցւոյն նոյն կողմերը գրած Ս-ք բա-
ռը աս Թռչունը նշանակէ, եւ տածկերէն անապատի մեծ
Ս-ք-ք-ք-ք-ք կամ Պոչ-ք-ք-ք-ք-ք բուռած Թռչնոյն հետ
նոյն ըլլայ:

2 Լ. Ardea stellaria, գղ. butor. Հայաստանի մէջ
ձ-ք-ք-ք-ք-ք բուռածը գուցէ աս Թռչունն է:

3 Եւրոպացի բնագատումներն աս Թռչունը յունարէն բա-
ռով կ'անուանեն Himantopus melanopterus, որն
որ կը նշանակէ Փոկոտն արջնաթեւ (Աշխոտուի եւ
սեւաթեւ Թռչուն մը): Մեզի շատ հաւանական երեւ-
ցաւ ասոր տեղ Փարպեցւոյն Ա-ք բառը գնել, որով-
հետեւ ինչպէս Եւրոպացիք գլխաւորաբար աս Թռչնոյն
այլանդակ ու երկայն բարակ կաշեայ ոտուրներուն միտ
գնելով՝ նոյն յատկութիւնը բացատրող անուն մը գրած
են, նմանապէս կ'երեւայ որ Թռչնոյն աս արտաբոյ
կարգի ձեւը Հայոց աչքին ալ ամենէն աւելի զարնելով՝
Ա-ք անուն գրած ըլլան, որն որ ուրիշ բան չէ, բայց
եթէ հայերէն Ա-ք (աք, ար-նք բառէն) եւ ք մասնը-
կէն անանցեալ բառ մը, այնպէս ինչպէս որ անանցեալ
են Մոլ-ք, Փայ-ք, Արդ-ք, Զարդ-ք-եւ Պա-
տահ-ք եւ ուրիշ բազմաթիւ բնիկ հայերէն խիստ հին
բառեր:

կամ Պր. Ալակնէրը՝ «Գերմանական Փարպեցի», պէտք է անուանել: Կարծենք թէ ընթերցողներուն հաճելի բան կ'ըլլայ հոս Փարպեցւոյն հատուածն ալ դնելը, որպէս զի ուղղը դիւրաւ կարող ըլլայ առ երկու՝ Հայ ու Գերմանիացի մատենագիրներն իրարու հետ բաղդատել ու անձամբ տեսնել թէ ինչպէս առ հեղինակներն առանց իրար տեսնելու՝ Արարատայ բերրի ու որսաշատ դաւառին վրայ առ աստիճանի միաբան գրեր են, եւ թէ Հայաստանի աստեղերն ինչչափ կրնան ծաղկիլ, եթէ աղէկ հոգացուին:

«Այլ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ թողոյր զբարի եւ զընիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց, զգաւառն Արարատու, զհոյակապն եւ զհոռակաւորն եւ զականաւորն, զամենաբոյսն, զամենալին, զամենագիւտն ի շահս եւ ի դարմանս մարգկային պիտոյիցս, կենաց, վայելչութեան եւ սթափութեան, զգաշտս մեծամեծս եւ որսալիցս, զերինս շուրջանակի գեղեցկանիտս եւ պարարտարօտս, զհոսձեալս երէովքն կճղակաբաժնիւք եւ որոճայնովքն եւ այլովք եւս բազմօք ընդ նոսին, յորոց ի վերուստ ի կատարածէն ջրոց հոսմունք՝ անկարօտ ոռոգման արբուցանելով զգաշտս՝ մատակարարէ անբաւ բազմութեամբ յոտանն կանամբք, արամբք եւ ընտանեօք զանուշահոտ, զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն, եւ զզանազանումն իւղաբուխ սերմանցն:

Իսկ ի լանջակողմանն կամ ի սարահարթ տեղիս գիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մարդոց՝ հանգերձս ինչ, եւ ոչ ծաղկաբոյս գոյնս կարծեցուցանեն սիռեալքս պարարտաբոյսք եւ պարարտարօտք պարարտահամք, որոց թանձրախիտ աճմունք խտտոցն՝ զանթիւ արօտականս ընտանի իշանց եւ զանհամբոյր բոյլս վայրենի երէոցն յաղեցուցեալ՝ թանձրաթաղանթս, առողազաւակս, սոնքացեալս գիրու-

Թեամբ զընաւ մարմինն ցուցանեն: Իսկ սաստկաբու-
րումն անուշահոտ ծաղկանցն՝ զարանցն քաջաց որ-
սասէր նետողացն եւ զՏօտարած բայօթեզացն ըն-
ձեռելով առողջութիւն, զօրացուցանեն զզգայու-
թիւն խելացն եւ նորօգեն: Անդ գօտանին եւ ազգի
ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան
դեղոց ընտ ճարտարագէտ ճանաչողութեան ստու-
գահմուտ բժշկացն յօրինուածոց, երագահաս ակ-
տահալած սպեղանիք, եւ կամ արբամբ՝ յերկարե-
լոցն ի ցաւս պատահացուցանեն առողջութիւն:

Իսկ դաշտացն ամենալրութիւն զկամս աշխա-
տասիրացն կորզելով յինքեանց իբրեւ բանիւ, եւ
առլցեալ որ զինչ է եւ բարով՝ եւս առաւել փու-
թանակի առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն, որք
ոչ միայն երեւելութեամբ ցուցանեն վերաբերեալ
զշահաւորութիւն օգտից մարդկան, այլ առաւել
յորդորախոյզ աշխատողացն զառնդերկրաւ ծած-
կեալ օգուտ ուսուցանեն՝ գանձել անձանց զշահս
այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց եւ ի
հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի եւ զպղինձ եւ
զերկաթ եւ զպատուական քարինս, ընկալեալ ա-
բուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծա-
տեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն եւ
ի թագսն եւ ի հանդերձսն ոսկեհուռս պաճուճեալս
ընդելուզանեն:

Այլ եւ մածմամբ ջրոց՝ համածին՝ անուշու-
թիւնս մատուցանեն զխորտկացն որոշութիւնս: Նա
եւ զարմատս եղեգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն
մնուցանէ յինքեան ամենարազձ դաշան Արարատոց,
այլ եւ ի նմանէ ծնեալ որդունս ի զարդ կարմրա-
տեսիլ դունոց ընծայէ օգտասիրացն շահս եւ շքե-

¹ Հ-ժ-նի բառը հոսչէ թէ Հ-ժ (կից, մկտեղ) մասնըկէն
կ'ելլէ, հապա Հ-ժ (ճաշակ, լեռնէն) բառէն բարդուած
է, ու Հ-ժ գոտող կը նշանակէ:

ղութիւնս. եւս եւ զետոցն գնացք բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօք եւ փոքումբք, զանազանեալ համովք եւ այլեւայլ անսովք ուրախացեալ լցուցանէ զնորհք ընչից եւ յազուրդ որովայնից ժրացելոցն եւ անվհճեր ջանացողացն:

Անուցանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք եւ զառաւելութիւն հաւուցն յուրախութիւն եւ ի սթափումն որսատենչ ազատացն. զկրկջաձայն, քաղցրաձայն, տապարասէր, վիմասոյղ, սորամուտ երամս կաքաւացն եւ սալամբացն, եւ կամ զեղեգնաբնակ թփամուտ, մացառազօղ, պարարտամարմին, զանուշահամ ազգ աքարացն վայրենեաց. այլ եւ զջրասուզակ մամուսինդիր . . . մեծանձունք եւ յաղթամարմինք հաւքն՝ փորն եւ թանձրն եւ սագն եւ կամ այլ բազում եւ անհամար ցամաքայնոցն եւ ջրայնոցն ջուկք թռչնոցն:

Իսկ թակարդացն շրջափակութեամբք, երազազիւքն եւ գահողովքն ելեալ ի յորս գունդք նախարարացն որդւովքն ազատացն, ուր ոմանք զհետցուցն եւ այժեմանցն արշաւելով՝ զխիզախական եւ զաղեղնային եւ թ բարբառեսցին, եւ այլք զհետբուլից եղջերուացն եւ եղանց ձիարձակ եղեալ՝ զգործկորովածիգ արանցն ցուցանեն, եւ կէսք սուսերօք իբրեւ զմենամարտիկս՝ զաստականդամ երամս վարազացն զլորեցուցեալ սպանանեն: Եւ շատք ի մանր մանկանց նախարարաց որդւոցն՝ դաստիարակօք եւ ծառայիւք զայլեւայլ սերս ի թռչնոցն որսացեալ բազայիւք զարձեալ բերիցեն ի յաճումն ընթրեացն ուրախութեան, եւ այսպէս առլցեալք իւրաքանչիւր որսով՝ գնան ուրախութեամբ: Արոց դէտ ակն կալեալ ըստ հանապազօրեայ սովորութեան ջրայոյղ ջրածուփ ձկնորսացն մանկունք ընթացեալք ի յառաջ նախարարագունդ որերոյն՝ ձկունս ի յորսոյ եւ բազմազան վայրենի հաւուց ձագս, եւ ձուս ի կղզեաց գետոյն

բերեալ՝ մատուցանեն ընծայս իշխանացն, յորոց ընկալեալ մասն ինչ նախարարացն ըստ կամի պարգևեն եւ նոցա յիւրեանց բերոցն ըստ առաւելապէս բաւականի՝ ընծայաւորաց, եւ հասեալք լի ամենայն բարութեամբ յիւրաքանչիւր յապարանս՝ շնորհեն եւ անպարապիցն մնացելոցն ի տան զամբիծսն, առաւելապէս եւ առ օտարսն. եւ տեսանել է յամենեցունցն ընթրիս որպէս շեղջակոյսս ինչ ի վերայ միմեանց զէրէոցն բազմութիւն» . . . :

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

Արարատայ վերջին բռնկելուն վրայ ռուսերէն աղբիւրներուն ձեռքով տարածուած լուրերուն անճշգումբիւնը: Ականատես Հայազգիներուն պատմութիւնը: Ակոռի գեղին յառաջուան ծաղկեալ վիճակն ու բնակչաց թիւը: Մասիսու ահագին հրաշնչութեան ստորագրութիւնն ու տուած քնասին հաշիւը: Երկրաշարժին տարածութեան սահմանն ու աղբիւրներու վրայ ըրած ազդեցութիւնը:

ԵՐՐ ՈՐ Մասիսու ստորտը բնապատմական պտոյտներս բրի լմննցուցի, միտքս դրի որ բնակութիւնս Արարատայ բարձր մէկ տեղը, այս ինքն Սուրբ Յակոբայ կիրճին (նեղ անցքին) վրայ հաստատեմ, որն որ դաշտէն 2500 սանաչափ բարձր է: Հոն վրանս (չորըս) կանգնել քուի ան քարակոյտներուն ու պնդացեալ մոխրի զանգուածներուն մէջ, որոնք 1840ին Արկուսի գեղն ու Ս. Յակոբայ կիրճը ծածկեցին ու քանդեցին: Սուլթան-Վեղամեան իշխանն ու Ալի Բէկ Բիւքտը հետերնին խել մը խազախ ու Թաթար ձիաւոր առած՝ մէկտեղ եկան, բայց իրիկունը տեղերնին դարձան եւ Թաթարներն ու խազախները միայն քովս մնացին: Աեցած գիրքս այնպէս յարմար էր որ վերէն մինչեւ դաշտ ու հրաբխային մոխրի մէջ թաղուած բոլոր տեղուանքը մէկ հայեցուածով կրնայի տեսնել: Հոս օրերով ամէն կողմ պտրտեցայ:

Բայց ցաւալի բանն աս է որ երբ որ ժամանա-

կին իմացուեր է թէ Արկուռի՝ Նէապոլսի մէջ եղած
 Հերկուլան ու Պոմպէի քաղաքներուն պէս թաղուեր
 կորսուեր է, Պետրբուրգի զխառթեանց ճեմարանին
 ձեռքը միջոց մը չէ տրուեր որ իսկոյն իր անգամ-
 ներէն մէկը Արարատ խաւրէ ու հոն աս դժբախտ
 դէպքը տեղն ի տեղը քննել տայ: Ան ատեն ասի-
 կա շատ գիւրին էր, բայց հիմա խիստ դժուար. ու-
 բովհեաեւ ան ամէն քարի կտորուանքներն ու սա-
 ուած ահագին մխրակոյտը, որոնք Մասիսու մէկ զին
 ու հին բերանը լեցուցած էին, ամէն զարնան վերէն
 վար վազող հեղեղներուն (սէլէրու) զօրութեամբը
 շատ կերպարանափոխ եղած են. սակից զատ՝ նոյն
 աղետալի արկածէն պրծող մարդիկներուն շատն ալ
 մինչեւ հիմա վախճանած է: Իսկ ան Քիւրտ հովիւ-
 ներն որ նոյն ատենները Հայոց քովը կը ծառայէին,
 հիմա Տաճկաստանի սահմանն անցեր են: Ար յու-
 սայի որ աս բանիս մանր պարագաները էջմիածին
 կրնամ իմանալ, սակայն փուճ: Տփղիս ընդհա-
 նուր կուսակալին դիւանին մէջ եղած ասոր վերա-
 բերեալ ամէն յիշատակարաններն ինձի ցոյց տուին:
 Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին Առսկորցոյնիկով հազար-
 րապետին ուսերէն գրածն էր. միայն թէ ասիկայ
 ինձի շատ ծուռ երեւցաւ: Ինչու որ ամենէն աւելի
 ծանրակշիռ պարագաները չէին յիշուած, եւ բոլոր
 պատմագրութիւնն այնպէս անորոշ, այնպէս մութ
 էր որ ասոր ձեռքովը՝ պատահած աղէտքին մաս-
 նաւոր դէպքերուն ու պատճառած փոփոխութիւն-
 ներուն վրայ պայծառ դաղափար մ'ունենալն անկա-
 բելի էր: Ինձի բուն զարմանալին աս երեւցաւ որ
 Առսկորցոյնիկով հազարապետը եւ ոչ մէյ մը մտա-
 ծեր է թէ Արկուռիի բնակիչներուն մէջէն կենդա-
 նի մնացողի մը բան հարցնէ, ուր որ միայն ասոնք
 էին որ ան զարհուրելի պատահարին ահանատես ե-
 ղան: Աւստի իր պատմութիւնը միայն հեռուանց

լսողներուն վկայութեանը նայելով գրուած է եւ ստոյգ պարագաներէ զուրկ: Երիւանի մէջ աս ալ կը հաստատէին որ նոյն հազարապետը ճամբու ստակը խաղի մը մէջ կորսընցընելով՝ Մասիսու կողմերը շէ գացեր. հապա Երիւանի բնակչացը հարցընելով՝ իր մէկհատիկ պատմութիւնը շարագրեր է:

Պր. Առսկորոյնիկով աս բոլորովին սխալ կարծիքն ունի որ Արկուռի գեղն ու Ս. Յակոբայ վանքը ծածկող զանգուածը՝ զեանաշարժով մը լերան բարձր տեղէն փրթած ու գլտորելով նոյն տեղուանք զարկած ու ձգմած եւ վերջէն դաշտի վրայ տարածուած ըլլայ. աս կարծիքը բոլոր Ասկասի կողմերը ծաւալած է: Բայց ամէն ականատեսներն ասոր դեմ կ'ելլեն, ինչպէս նաեւ ծիշդ ու նախապաշարմանէ ազատ քննութիւն մը նոյն կարծիքը կը հերքէ: Աս քարերն ու զանգուածները շէ թէ լերան ծայրէն ինկան, հապա Ս. Յակոբայ կիրճին մէջ եղած Մասիսու հին հրաբխային բերնէ մը շոգիններուն եւ օգերուն սոսկալի ուժովը վերնետուեցան: Աս կիրճին մէկ ծայրէն մինչեւ Ս. Յակոբայ վանքին քովերը ժայռը պատուելով՝ ահագին ճեղքուած մը բացուեցաւ, որն որ քարի եւ հողի հեղեղ մը ժայթքեց, եւ մինչեւ հիմա լերան մէկ կողմն ու շատ լայնատարած տեղ մը ծածկած է: Ուստի ասիկա հրաբխական ժայթքում, հրաշնչութիւն մըն էր զեանաշարժով մէկտեղ, եւ ոչ թէ սասանութեան մը պատճառաւ լերան փլչիլը: Աստարեալ միաբանութեամբ այսպէս կը վկայեն Հայ, Թաթար ու քիւրտ ականատեսները, որոնք նոյն ատեն Ս. Յակոբայ կիրճէն վեր տեղ մը կեցած՝ ոչխարնին կ'արածէին, որով եւ նոյն սրկածէն ալ ազատեցան: Ես աս ականատես մարդիկներուն ըսածը քովէ քով բերելով ամբողջ ստորագրութիւն մը կու տամ: Բայց ասոր ամենէն ընդարձակ եւ ստուգիւ ամենէն աւելի հաւատարիմ

պատմութիւնը հազարդէց ինծի Սաղաթիէլ Խոջայեան¹ Հայագին, որն որ պատուական ծերունի ու հանդարտ եւ յստակ մտաց տէր մարդ մին էր. ասիկայ ան Արկուսեցի Ստեփան աղային եղբայրն է, զորն որ Բառսզ ու Տիւպոս յաճախ կը յիշեն եւ որն որ հիմակ աւերակներու տակ թաղուած մնացած է: Տուած ստորագրութիւնս անմիջապէս պատմողին բերնէն լսելով Արարատայ քովը նստած գրած եմ: Գժբախտութեան պատահած օրը Սաղաթիէլ Խոջայեան Արարատի վրայ արօտի տեղ մը դացած էր, եւ հրաշնչութեան ու հողային զանգուածին դուրս ելած ատենը հազիւ թէ նոյն տեղէն 2 ուսական մղն (35 բոպէ) հեռու էր: Ասոր բոլոր պատմածներն ուրիշ երկու Արկուսեցի Հայ ալ նասիբ Մկրչիկեան ու Յովհան Յովհաննէսեան² հաստատեցին, որոնք Արարատի վրայ միշտ իմ հետս էին: Ասոնց պատմածը թարգմանելու ատեն Պր. Աբովեանին պէս կրթեալ ու լեզուագէտ մարդէ մը օգնութիւն դրուներուս համար ինք զինքս երջանիկ կը սեպէի:

Արկուսի գեղը Մասիսու մէկ ձորին մէջն էր՝ Երասխ գետին փոսէն գրեթէ 2800 սոնաչափ բարձր: Ասիկա Հայաստանին ամենէն գեղեցիկ ու մեծ գեղերէն մէկն էր: Տիւպոս ասոր բնակչաց թիւը կը դնէ 1000 հոգի, իսկ աներուն թիւը 200: Բայց աս շատ քիչ է: Արկուսի գրեթէ 1600 Հայ բնակիչ ունէր. բաց ասկից՝ շատ Բիւրատեր հոս իբրեւ վարձուօր Հայոց քովը կը բանէին: Արագած (Ալմիշ) լեռան տակ եղած Պազարձուգ գեղէն ետքը՝ Երիւանին պինդ մարդաշատ ու բարեկեցիկ շէնն էր Արկուսի: Իր գիրքը թէպէտ այսչափ բարձր է, բայց բոլորտիքը կը բուսնէին ցորեն ու գարի. հունձքը վրայէ վրայ հաշուելով՝ ցանուածին քառասպատիկն էր: Արկուսիին

¹ Sahatel Chotschajeff.

² Nassib Megertschikoff. Chowan Awanesof.

պարտեզներուն մէջ, որոնց խիստ քիչ մասը աւերէն ազատեցաւ, բարեխառն Եւրոպային գրեթէ ամէն պտղատու ծառերը կ'ածէին: Առուշյաք (Էծճճճ) շատ աղէկ կը յաջողէր. իսկ Արարատայ դարվար տեղերուն ու ստորոտին վրայ ոչխարներն Ազրիլէն մինչեւ Օգոստոս բուսական ճարակ կը գտնէին: Հոս առատ աղբիւր մը կը բխէր, որն որ բնակչաց աղէկ խմելու ջուր կը մատակարարէր, ու պարտեզները կ'ոռոգանէր: Չիւներուն հալած ատենը վտակ մը կը ձեւանար, որ ձոր ի վայր Սեւջուր գետը կը վազէր:

Ըստ աւանդութեան Հայոց՝ Նոյ ջրհեղեղէն ետքը տապանէն ելլելուն պէս Արկուռի գեղը շինեց: Առաջին որթատունկը ~~(տես)~~ ինք անկեց¹. ասով աշխարհը իս ամենէն հին գեղն Արկուռին է: Մէկ ուսական մըն Արկուռիէն վեր կար Ս. Յակոբայ վանքը, ուր Բառոզ Արարատի վրայ եղած ատենը բնակեցաւ: Իր այգեստանները շատ անուանի էին: Մրգատանները մինչեւ հիմակ ալ Ս. Յակոբէն վեր կը հասնին. թանձր խոտեր գետինը կը ծածկէին: Զրին զորութեամբը հոս Մասիսու հրաբխային քարերն աւելի փխրած ու հող դարձած էին քան թէ ուրիշ կողմերը: Չորին վերի ծայրը խորունկ տեղւոյ մը մէջ մեծ ձիւնահորներ ու սառնարաններ կային: Սաստիկ տօթագին ամառներն ալ աս ձիւնակոյտները բոլորովին չէին հալեր, ուստի հաւանական կ'երեւայ որ ասոնք շատ խորութիւն կամ թանձրութիւն ունեցած ըլլան: Արարատայ Մռայլ ըսուած ձորակը կրնայ ըլլալ որ ի սկզբան լեռան բռնկելու եւ պատուելու ատենը ձեւացած ըլլայ: Գարերէ ի

¹ Աս մտրով կը ստուգարանուի Արկուռի բառը՝ Արկուռի բր թէ Նոյ հան անկեց ուս (տես ճիւղ), բայց աս ալ ստոյգ որ աս Արկուռի ուղղագրութիւնը նոր է, ու բովհետեւ հիները Արկուռի կը գրեն: Մեր ազգային պատմագրաց մէջ աս գեղն ամենէն յառաջ յիշած է Ղազար արպեմիցին. «Բանակեցան ի գեղն Մասեաց, որում անուն է Արկուռ», Երեմ 215:

վեր ասոր հրային զօրութիւնը թմրած կեցած էր ու
 միայն գեանաշարժներով կ'իմացուէր: Անոր համար
 Ռայնէկո ճամբորդին պատմութիւնը թէ 1785ին Յու-
 նուարի 3ին ու Փետրուարի 22ին Արարատ ծուխ ու
 բոց ժայթքած ըլլայ, սուտ է: Տեղւոյն ամենէն ձեր
 բնակիչներն ալ, որոնց մէջ 100 տարին անցնող մար-
 դիկ կան, ասանկ հրաշնչութիւն մը չեն յիշեր: Սա-
 զաթիէլ Խոջայեան ըսաւ որ «Ա» 68 տարիէ ի վեր
 Մասիսու քով կը նստիմ, եւ իր սարէն ծուխ եր-
 բեք չեմ տեսեր, նաեւ մեր հայրերն ու պապերն ալ
 ամենեւին հրաշնչութիւն մը չէին պատմեր: Աս
 գեանի տակ եղած վառարանն որ իր հրաշէկ շան-
 թերովը ժամանակ մը հին ցամաքին ամենէն զօրա-
 ւոր հրաբուխ լեռը դուրս հանած է, այնչափ դա-
 րերու հանդարտութենէն ետքը՝ նորանշան ու սար-
 սափելի բորբոքմամբ մը դարձեալ իր դժբ ցուցուց:

Յամի 1810 Յունիսի 20ին (Յուլիսի 2ին) արեւուն
 մարը մտնելէն կէս ժամ յառաջ, երբ որ երկինքը
 բոլորովին պարզ ու վճիտ էր, Հայաստանի բնակիչ-
 ները որոտաձայն բոմբիւնով մը զարհուրեցան, որն որ
 Մեծ Մասիսու մտերն ամենէն ուժգին ու սուկալի
 կը հնչէր: Մէկ կողմանէ հողը դրեթէ երկու մանր-
 երկրորդ (սանկէ) կոհակածեւ (բաւալայէ ձեւով) շար-
 ժելով՝ սկսաւ Արարատէն դէպ ի արեւելք ու ա-
 րեւելեան հարաւ հոսել եւ գլխաւորաբար Շարուրայ
 ու Նախջեւանի կողմերն ահագին աւեր ու կործա-
 նում պատճառեց. մէկալ կողմանէ Արկուռիէն վեց
 ուսական մղնն վեր՝ Մոայլ ձորին ճոթը մեծ ճեղ-
 քուած մը բացուեցաւ, ոսկից խիտ օդ ու շոգի կ'ել-
 լէր, որոնց սաստիկ ուժովը դուրս նետուած քա-
 րերն ու հողերը լերան վրայէն դէպ ի դաշտ կ'արձը-
 կուէին: Հրաբխին բերնէն ելած շոգեղէն ամպերը
 շուտով մը Մասիսու կատարէն ալ աւելի վեր բար-
 ձրացան, որոնց մեծ մասը ստուգիւ ջրային գոլորշի էր,

որովհետեւ նոյն գիշերը գրեթէ միայն լերան շորս գին տարափ (սպանդ) եկաւ, ուր ամառուան ժամանակ անձրեւելը խիստ ցանցառ բան է:

Շողին դուրս պոսթիկալու ատեն գոյնզգոյն կ'երեւար, կարմրագոյնն ու կապուտագոյնը պինդ սաստիկն էր: Ահանատենները շկրցան որոշ ըսել թէ աս ճայթման ատեն բոց չկար, վասնզի ինչպէս ըսինք, ելած միտերը կարմրիկէ գոյն մ'ունէին: Սակայն ստոյգ է որ ամենեւին շտենուեցան անանկ լուսաւոր հրային (չէ թէ իրօք բոցեղէն) սիւներ, որոնք հասարակօրէն հրաբուխներուն բռնկած ժամանակն անոնց բերնին վրայ ու վաղած լայն հետ մէկտեղ կ'երեւան: Գիշեր բլլար նէ՛ գուցէ կը տեսնուէին, ինչու որ նաեւ Ախուզ ու Եանա լերանց դուրս տուած նիւթերուն հրաշէկ կարմրութիւնը միայն մութ ատեն տեսանելի է: Գոլորշոյն կարմիր ու կապոյտ գոյնը շուտով մը մութ սեւ դարձաւ, եւ անմիջապէս օդն ալ վերջին աստիճանի անախորժ ծծրմբային հոտով մը լեցուեցաւ: Անոր շարունակ կը թնդար, ու դեռինն անգաղար որոտումներով կը սասանէր. երկրի տակ եղած մանչական ու դըրգական ձայներուն հետ մէկտեղ յայտնի ու որոշ կը լսուէր օդի մէջ ցատքած քարերուն շառաչիւնը, որոնք ռումբի պէս կը սուլէին: Աս նետուած ժայռերուն մէջ անհաւատալի մեծութեամբ կտորներ կան որոնցմէ ևս անտարակոյս 100 կենդինարէն աւելի կըռող քարեր տեսայ: Նոյնպէս լերան ներսի դիէն ելած որոտական թնդիւնը կրցեր են յոտակ զանազանել ան ճայթմանէն, զորն որ օդի մէջ թռած քարերն իրարու զարնուելով կը պատճառէին: Աս խոշոր քարերն ուր որ կ'ընային, հասարակօրէն հոն կը մնային. լերան ստորտոր խիստ քիչ ծառութիւն ունենալով քարեղէն զանգուածները չէին կրնար այնչափ զլտորիլ: Աս ժայթքումը կատարեալ ժամ մը տեւեց: Երբոր գո-

լորչինները փարատեցան, ու քարէ եւ հողէ անձրեւը դադրեցաւ, եւ ոչ փոքր նշմարանք մը կ'երեւար ան մեծ ու հարուստ Ակոռի գեղէն. աներեւոյթ եղած էր հռչակաւոր վանքն ալ, նոյնպէս ծածկուած էին ան ամէն դաշտերն ու պտղատու ծառերն՝ որոնք հոս այնչափ տարի անվրդով ու խաղաղ կ'աճէին, եւ ասոնց հետ մէկտեղ բոլոր այն բարեշէն ժողովուրդն որ աս պարտէզները անկած ու մշակած էր, դուրս նետուած քարեղէն ու մոխրական կոյտերուն տակ թաղուեցաւ: Արկուռի գեղին բնակիչներէն 1500 հոգւոյ շափ Հայագգիք անհետ եղան, իսկ վարձուոր Բիւրաւերէն 400, Ս. Յակոբայ վանքէն 8 անձինք: Տեղացիներէն միայն 114 մարդ կենդանի մնաց, որոնք կէս մը գիւղական գործքի համար շրջակայ տեղուանք դացեր, կէս մ'ալ ճամբորդութեան մէջ էին: Արաւրասի կողմերն եղած ատենս նոյն դժբախտ ժողովուրդեան աս պղտիկ մնացորդը Երասխայ գաշտերուն վրայ ցրուած ու դառնագառն թշուառութեան մէջ կ'ապրէր. եւ Նոյեան լեռը դարձեալ այնպէս տխուր ու ամայի կ'երեւար՝ ինչպէս ջրհեղեղին հոն ամէն կենդանի ջնջած ատենը:

Արարատայ աս հրաշնշութեան հետ մէկտեղ կործանիչ երկրաշարժ մըն ալ կար, որն որ բնդարձակ գաշտին վրայ մեծամեծ աղղեցութիւններ բրաւ: Երասխ ու Սեւջուր գետերուն եղբրքին մտա շատ ձեղքուածներ բացուեցան, որոնցմէ ուժով դուրս ելած օդերը՝ գետոյն ջուրն ու աւազն ու հողի կտորուանքը քանի մը կանգուն վեր նետեցին: Ուրիշ պատուաւորածներէն ալ դուրս ջուր պղպջակեց: Երասխ գետին յատակը շատ տեղեր պղտիկ բերաններ բացուեցան, որոնց գոլորշոյն զօրութեամբը ջուրը կարկաջելով վեր կ'ելէր, այնպէս որ գետին վրայ վերէն ի վար կարգ մը զարմանալի ջրբուխ կամ շատրուան կը ձեւանար, իսկ ուրիշ շատ տեղեր ջուրը գետին

եղերքէն վեր ելաւ ու զանազան կողմերը կսխեց : Ճեղքուածներն առհասարակ 8 ոտնաչափէն աւելի բացուած չէին . ասոնց մեծ մասը գետնաշարժէն ետքը գոցուեցաւ , բայց շատերն ալ շարաթներով բաց մնացին , եւ մինչեւ Օգոստոս դեռ կը տեսնուէին , մանաւանդ Երասխայ յատակը , ուր շատ տեղեր ջուրը միշտ խոխոջալով վեր կը ցայտէր , քանի մը տեղ ալ յորձանաւոր պտոյտ մ'ընելէն ետքը կը վազէր կ'երթար : Ասիկա շատ նմանութիւն ունէր ժաշաշնչութիւն (mouffette) բուած երեւութիւն հետ , որ Աւեսուվ լերան բռնկելէն ետքը հասարակօրէն շորս դին կը տեսնուի . բայց ասով կը տարբերի որ Արարատայ մերձակայ տեղուանքը շարժը դանդաղուն պէս՝ օդին արտաշնչութիւնն ալ դադարեցաւ , ուր Աւեսուվին քովերը օրերով , երբեմն ալ ամիսներով կը տեւէ : Մասիսու արեւելեան ու հարաւային կողմը պատահած աւերները հիւսիսային դին եղածէն անհամեմատ աւելի ահագին էին : Երիւան քաղաքն որ մօտաւոր է , մինակ մէկ քանի տներ քիչ մը յնաս քաշեցին , իսկ Նախիջեւան , պարսկական Հայաստանին Մակու քաղաքն ու Տաճկաստանին Պայազխտ քաղաքը բազմաթիւ տներ հիմնայատակ եղան : Պաշտօնական (բէ-տի) հաշիւներուն նայելով՝ Նախիջեւանի, Հարուբայ եւ Ատտապատի (Էր-տի-դ-տի) կողմերը փլած տներուն թիւն է 6000 : Խիստ շատ մարդիկ կը կորսուէին , եթէ գետնաշարժը քանի մը ժամ ուշ պատահէր , վասն զի բնակիչները հոնտեղաց ամառուան սովորութեանը համեմատ՝ իրիկուան զով օդը վայելելու համար իրենց տներէն ելած գացած էին ու բարեբախտութեամբ դեռ տուն չէին գարձեր : Փլած տներուն տակը մնացող մարդիկներուն թիւը համեմատութեամբ քիչ է :

Որչափ որ մարդուս միտքը կը յիշէ , յառաջակողմեան Ասիան եւ մանաւանդ Հայաստանը քան-

գող երկրաշարժներուն մէջ 1840ինը ամենէն սոսկալի ու ամենէն տարածեալ գեանաշարժներէն մէկն ըլլալով՝ սասանութեան սահման կամ անոր տարածութեան շրջանակն ալ ըստ այսմ կրնար որոշուիլ: Հումբոլդ մեծանուն բնախոյզն Ասիայի մէջ սասանութեան երեք սահման կը դնէ, որոնք երեք գլխաւոր հրաբխային վառարան ունին կամ հրաբուխներու երեք խումբ են, եւ որոնց հրաշնչութիւններն ու երկրաշարժներն աւելի իրարու քան թէ ուրիշ տեղ պատահած նոյնօրինակ երեւոյթներու կը նմանին: Հումբոլդ Ասիայի արեւմտեան կողմը սասանութեան շրջանակ կը դնէ ան հրաբխային սահմանը՝ որն որ կը պարունակէ Ատրպատական գաւառը, Հայաստան, Կասպից ծովին եզերացը վրայի Ապուշէրան թերակղզին ու Կաւկասը: Արարատ աս հրաբխային սահմանին զրեթէ կենդրոնն է. եւ կ'երեւայ թէ աս ընդերկրեայ շարժման գլխաւոր կայանն ըլլայ: Տիգրիսին ճիւղումը պաշտօնական գրուածներուն մէջ գծաբաժանութեամբ միայն ան տեղերը յիշուած էին, ուր գեանաշարժը մնաս մ'ըրած էր. իսկ ան գեհերն ուր որ սասանութիւնն իր քանդիչ աղղեցութիւնը շէր ցուցուցեր՝ համրուած չէին: Բայց բնակչաց վրայելովն խնցայ որ հիւսիսային կողմերը զրեթէ բոլոր Արաստանի մէջ ու Կաւկաս լեւանց մինչեւ հարաւային ոտքը սասանութիւն ու երեւ տեսնուեր է, իսկ Կաւկասի հիւսիսային կողմը չէ հասեր: Բայց Պարսկաստանի ու Գիւրտիսթանի (այս ինքն Պարսկական ու հարաւային Հայաստանի գաւառներուն) մէջ գեանաշարժը շատ յառաջ գացեր է:

Աս երկրաշարժին՝ աղբիւրներու վրայ բրած աղղեցութիւնը ուշադրութեան արժանի բան է: Արարատի վրայ եղած «Սուրբ Յակոբայ անուանի աղբիւրը», նոյն ատենէն իր ընթացքը փոխեց, ու հիմա լեռնէն դուրս նետուած քարերուն ու հողերուն մէջ

ուրիշ տեղէ մը կը բխէ: Ակուրի քովի աղբիւրն՝ որ յառաջագոյն յատակ ու ախարժ ջուր մըն էր, հրաշնչութենէն ետքը պզտոր է ու անպիտան եւ ծծրմբային համ մ'ունի: Նախիջեւանի բոլորտիքը գրեթէ երեսուն աղբիւրներու ջուրը խել մը ատեն կտրեցաւ, մէկքանի վճիտ աղբիւրներ ալ սկսան պզտոր ու կաթնազոյն ջուր մը բխել, որոնց նախընթաց համն ալ փոխուած էր: Քանի մը աղբիւրներու ջուրն ալ շատ յորդառատ վազելու սկսաւ, զոր օրինակ Սարգարակ գեղին մօտ Իշանակ ու Սեւջուր աղբիւրները: Արեւայ թէ ան յառաջուան երկրաշարժներուն մեծ մասն որ Հայաստանի այնչափ աւեր պատճառեցին, աղբիւրներու վրայ նոյն տեսակ աղղեցութիւններ ունեցած ըլլան: Աս եղանակաւ էր որ 1827ին երկրաշարժէ մը ետքը Վումրիին հիւսիսային կողմը Գըշլակի մօտ աղուոր հանքային ջերմուկ ($\frac{7}{10}$ Լճ) մը բացուեցաւ, որն որ ածխային թթու (acide carbonique), լուծիչ աղ ու երկաթ ունի, բայց ասանկ գեղեցիկ աղբիւրը զարծածող չկայ:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արարատայ երկրորդ սարսափելի արկածն ու տղմուտ ջրոց հեղեղը: Գուրս նետուած հողերուն ու քարերուն բնութիւնը: Սուրբ Յակոբայ վանքին տեղը: Զբերուն ու դեռացն կաւին վրայ զննութիւն: Աւերակաց թանձրութիւնն ու տարածութիւնը: Արարատի փլած շրջալուն նորանոր ցոյցեր: Հրարուխ լեռանց վրայ ծանօթութիւններ: Արարատայ ներքին ամրաւ ջրերը, արտաքին փայլուն երեսը, վերին ծայրն ու բնասպտամական վիճակը: Արազած ու Արարատ լեռան բազմատութիւնն ու Արազածին անհամեմատ գեղեցկութիւնը:

ԱՐԱՐԱՏԻ նորանշան հրաշնշութենէն շորս օր ետքը յաջորդեց երկրորդ աղէտք մ'ալ, որն որ լեռան ստորոտին վրայ աւերն ու քանդումն աւելի եւս յառաջ տարաւ: Երբ որ հրաբխի ան բերանն, որմէ թանձր գոյրչիններն ու ահագին զանգուածով քարերն ու հողերը գուրս նետուած էին, գոցուեցաւ, մի եւ նոյն տեղը ձեւացաւ խորունկ աւազան մը, ուր անձրեւը, հալած ձիւներուն ջուրն ու վերէն վազող մեկալ վտակները լեցուելով՝ պզտիկ լիճ մ'եղաւ: Ասոր քովերը դիզուած մեծամեծ քարերն ու կաւային հողը զօրաւոր թումբ մը կ'ըլլային, եւ լիճը հրաբխի բերնի մը պէս շորս դիաց կը պատէին, բայց ժողվում ջրաշեղջին ծանրութեամբն ու ճրնշելովը խախտեցան ու բացուեցան: Նոյն ատեն ան տրմալեց ջուրը հեղեղներով ու սոսկալի ուժով դար վար վազեց, դաշտը կոխեց եւ Սեւջուր գետակին մէջ մանելով՝ շատ տեղ անոր ճամբան գոցեց, այնպէս որ Սեւջուրին ընթացքը փոխուեցաւ: Նոյն մօրուտ հեղեղն Ակոռի գեղին՝ հրաշնշութեան վնասներէն ազատած պարտեղներուն մէկ մասը բոլորովին ապականեց, ծառերը, խոշոր ժայռերու կտորներն ու փլատակներու տակ մնացած մարդիկներուն մարմիններն առաւ տարաւ, կէս մը դաշտի վրայ դաւորցուց տարածեց, կէս մ'ալ Սեւջուրին յատակը բլեց նետեց: Աս տղմուտ հեղեղը Յունիսի Զին (Յուլիսի 6ին) սկսելով՝ երեք հեղ կրկնուեցաւ, եւ ամէն

ձեկ անդամուն նաեւ գեանի տակէն գոռում գու-
շում ալ կը լուի եղեր :

Այսպէս պատմեցին մօտաւոր բնակիչները, բայց
առջի վտանգէն ազատողներուն մէջ աս դէպքին ալ
ի մերձուտ ականատես եղող մարդ մը չկար : Շատ
հաւանական է որ աս վերջի աւերումներն ալ Մա-
սիսու հին բերնին հրաբխային ճիգերէն յառաջ ե-
կած ըլլան : Աս անդրնդային խառնարանը՝ դեռ բու-
լորովին գոցուած չէր, եւ նորէն նորէն ժայռ ու
գայռ գուրս կը ժայթքէր, ուստի դիպուած ամբար-
տակին մէկ մասին փլչիլն ալ ուրիշ բան չ'երեւար,
բայց եթէ ներքին հրաբխային գործողութենէ պատ-
ճառած ու անոր բնկերացած երեւոյթ մը : Շատ կը
ցաւիմ որ աս երկրորդ աղէտքին ճիշդ ստորագրու-
թիւնը մէկէ մը չկրցայ լսել : Աստահելու մարդ մը
չգտայ որ ինձի որոշ ցուցրնէ թէ աս առեղծական²
աղմուտ հեղեղներն ուսկից վազեցին : Ակոռի գեղին
բնակիչներէն կենդանի մնացող քանի մը անձինք՝
որոնք առաջին բուրնկելուն մօտ ու ականատես էին,
անոր կրկնուելէն մատնախոյ հեռաւոր հովիտները
քաշուեր են. իսկ ան թափառական քիւրտերն որ
աս հարուստ գեղին կործանումը լսելուն պէս՝ մե-
ծագին բաները փլատակներու մէջէն հանելու հա-
մար աճապարած եկած էին, իրենց կողոպուտ ժող-
վելու ատենը վար գլտորած զանգուածներէն զար-
նուեր մեռեր են : Երկայն ժամանակ հոս տեղս ան-
գնալի մնաց, որովհետեւ ան լուծեալ կաւոտ հողը
լերան ձորին վերի ծայրէն մինչուկ դաշտ լայնատա-
րած ճահիճ մը շիներ է, այնպէս կակուղ ու խորունկ

¹ Ի հնուց ի վեր բնակողները հրաբուխ լերանց բերանները
խառնարան (cratère, cratère) կ'անուանեն, իբր թէ ա-
սօնք Հեփեսոսոս ստորերկրեայ դարբին շատուածոյն
բաժակներն եղած ըլլան :

² Enigmatique, հանելիկի պէս ծածուկ ու դժուարաւ
մեկնուելու :

71

որ նոյն իսկ թռչունները շէին յանդգներ վրան գալու կենալու, բայց վերջէն կամայ կամայ շորցեր է, ու հիմա բարակ եւ բաց թուխ հողի մը դարձած է Շատ հաւանական է որ աս նիւթը շոգիներուն զօրութեամբը փշրած արաստոյ քարէ՝ գոյացած բլլայ, ինչու որ աս ալ Ամերիկայի Կիդոյ (Quito) դաւառին հրաբուխներէն դուրս նետուած նիւթին (moya) պէս՝ գլխաւորաբար խճային ու կաւային հողէ բաղադրուած է, որոնք արաստոյ քարին բուն էական ճասուներն են:

Արարատի վրայ եղած ասե՛նս ժամանակիս մեծ մասը զոհեցի աս տեղերուն դիտողութեանը, որոնք նետուած քարերէն ու տիղմերու հեղեղէն այնչափ աւեր ու ապականութիւն կրեցին: Գուրս ցատքած քարերուն մեծ մասը արաստոյ քարին այլեւայլ տեսակներն են, որոնց մէջ նաեւ ակնվանի (cristal, ղէլթը Բ-շը) եւ ուրիշ ապակենման նիւթեր ալ կան: Ասոնք շոգիներուն ուժովը լերան վրայէն 8—10 ուստական մղն հեռու նետուած են: Արարատի բերնէն երբեմն ահագին յորդութեամբ լաւայէ պէս վազած պղպջակաւոր ու փրփրանման սեւկակ քարը նոր փլատակներուն մէջ ամենեւին չկայ: Հիմակուան արաստոյ քարերուն մէջ աւելի ծծրմբախի՞ծ՝ կը գտնուի, որն որ շքեղ ու փայլուն գունով՝ աւերա-

¹ Արաստոյ կամ արաբիա քարին վրայ Տես Բնական պատմութիւն, Վիեննա 1842—1844: Բ. Շատոր, Երես 187:

² Գղ. Pyrite sulfureuse. գրմ. Schwefelkies, որն որ ծծրմբէ (սի-սի-բ-բէ) եւ կայծքարէ կամ խճէ (լափլ Բ-շէ) բաղադրուած է. գոյնն ու տեսքը սոկիի կամ արաբի (փիփի) կը նմանի, ու անկիւնաւոր խճի պէս հաս հաս կ'ըլլայ, որոնք շատ անգամ իրարու ջով գալով կը միանան եւ մեծամեծ բազմահաս ու սոկեփալ գանգուածներ կը կազմեն, զորն որ շանչոցողները շատ հեղ խարուելով՝ սոկեղէն կամ սոկեխառն հանք կը կարծեն: Ասիկայ ամէն տեսակ լեռներու մէջ ու ամէն ձեւով կը գտնուի եւ գլխաւորաբար մէջէն ծծուր հանելու կը գործածուի:

կը շատ տեղ կը զարգարէ . նոյնպէս քարերուն վրայ կապած գոյնզգոյն կեղեւներ կը տեսնուին, որոնք Արարատի յառաջագոյն դուրս տուած ժայռերուն վրայ չկան :

Ի՞՞՞՞՞ Հայ ուղեցոյցներս Ս . Յակոբայ վանքին տեղն ինծի ցուցուցին : Ասոր արեւելեան կողմը վերէն վար վազող տղմալից հեղեղը փլատակներու մէջէն իրեն ճամբայ մը բացած էր, որն որ գրեթէ 20 ոտնաչափ խորութիւն եւ երեսուն ոտնաչափէն աւելի լայնութիւն ունի : Հիմակ հոսկից կը վազէ պղտիկ վտակ մը աղտոտ ու զեղին ջրով, որն որ հալած ձիւներէն կը գոյանայ : Աս վտակն ալ՝ որ Մասիսին դուրս նետած ժայռերուն մէջէն կ'անցնի եւ երեք տարիէ ի վեր շատ մը հող ու քար առած տարած է, սաստիկ ծծրմբային համ ժ'ունի, այնպէս որ ջուրը զրեթէ խմելու բան չէ : Բայց լեռան վերի դիերը, ինչպէս եւ ալ խմելով փորձեցի, ամենեւին ծծրմբի համ չկար : Նմանապէս մեկալ ջրչեղջներն ալ՝ որ Արարատին ժայթքած զանգուածներուն մէջ ժողվեր ու լծացեր են, անոնց մէջ եղած ծծրմբուտ մասունքն ընդունելով՝ ժանտ ու ծծրմբահոտ ճաշակ ժ'ունին : Աս լծակներուն յատակը զեղին ու զեղնակարմիր թանձր ծծրմբի մրուր (խօրխո) կայ : Վանքին տեղը հիմա պղտիկ հարթ ու դիւր տափարակ մըն է . ասոր հակառակ վանքին պարտեղին ու զերեզմաննոցին վրայ փլատակները բարձր բլուր մը ձեւացուցած են : Գուցէ վանքը՝ վրան նետուած զանգուածներուն զօրութեամբը ճզմուելէն ու փլուելէն ետեւ՝ տղմալից հեղեղը վազած ատեն՝ բոլորը մեկտեղ առած քշած ըլլայ : Վանքին մէջ եզող խեղճ անձինք՝ որ աս նոյեան լեռան մարդաբնակ մասերուն ամենէն բարձր տեղը բարեպաշտութեամբ կ'ապրէին, աս աւերակաց վիհերուն մէջ սոսկալի զերեզմաննին գտան : Նաեւ մասնաւորապէս հարցուցի Արարպետ վանահայրը ,

զորն որ այնպէս գեղեցիկ ու սրտաշարժ կը ստորագրէ Բառող: Ասիկա աշխատասէր ու զուարթ ծերունի մըն էր, եւ գերեզմանը յառաջուրնէ փորել ու որմել սուած էր. թէպէտ Պարսիկներէն շատ տառապանք կը կրէր, բայց միշտ Նոյի լերան պահապան կը կենար: Ինք Արարատայ հրաշնշու թենէն յառաջ մեռած էր, բայց աւերակներու տակ իր գերեզմանն աներեւոյթ եղած է: Ակոռի գեղին ալ եւ ո՛չ ամենափոքր նշմարանքը կը մնար, եթէ յափշտակասէր Քիւրտերը դժբախտութիւնը լսելուն պէս՝ բան գողնալու համար մեկքանի տեղեր շուտ մը եկած ծամբայ բացած չըլլային: Զանազան տեղուանք՝ ուր քարերն ու հողերը շատ ծանր չըլլալով՝ շէնքերը բոլորովին փլցուցած չեն նէ, ծակեր ու խոռոչներ կը տեսնուին, որոնցմէ դուրս ելած են ասդին անդին տներուն յարկի գերանները: Մենք ցուրտ գիշերները բացօթեայ եղած ատեննիս՝ աս գերանները կը վառէինք: Իրիկուն մը տեսայ որ ինծի հետ մեկտեղ եկող Հայերուն մէկը վերջին աստիճանի տխուր դէմքով գերան մը կրակը կը դնէր. «Ասիկա իմ տանս մէկ գերանն է», բաւ դժբախտ մարդն ու աշուրներն արցունքով լեցուեցան: Իր տնէն 23 հոգի կորսընցուցեր է, կին, զաւակ ու թուունք. ինք ունեւոր ու երջանիկ է եղեր, բայց հիմակ իր ծերութեանն ատեն մինակուկ մնացած էր ու ամենազառն աղքատութեան մէջ կը տառապէր:

Սարգ քանի որ Մոսյլ ձորէն վեր կ'ելլէ, աւերակաց տեւքն ալ այնչափ աւելի տխրական ու քրտամենլի կ'ըլլայ: Հոս քարեղէն լեռներ գիլուած են, անոր համար ալ վեր ելլելը դժուար ու տաժանելի է: Գրեթէ մինչեւ Ս. Յակոբայ աղբիւրը կըցայ ձիով ելլել, բայց անկէ անդին ստիպուեցայ ձին թողուլ ու ոտքով քալել: Ան տեղերն ուր որ շոգիները գետինը պատուելով Արարատի վրայ բերան բացած են,

գիղուած քարերուն ձեւը վարիններէն տարբեր է. հաս վերի կողմերուն քարերը յաճախ բոլորակ ձեւով կեցած են եւ իրենց մէջտեղը ջրով լեցուած խորունկ տեղեր կան: Աս լճակներուն քով մօտիկցողը մեծ վտանգի մէջ կ'իյնայ, որովհետեւ գետնին կաւը սաստիկ կակրոցած է, եւ ինչ որ վրան կու գայ նեւ, անմիջապէս կ'ընկղմի կը թաղուի. Աս կաւին վրայ մեծամեծ քարեր նետեցի, եւ իսկոյն ամէնքն ալ աներեւոյթ եղան: Հաւանական է որ ասոնք յառաջագոյն աւելի մեծ ու միանգամայն աւելի խորունկ եղած ըլլան, ինչու որ ամէն տեղ կը տեսնուի թէ վազած ջրերուն զօրութեամբ մինչեւ հիմա շատ փոխուած են: Արարատայ Մասլ ձորը ծածկող զանգուածին թանձրութիւնն իմանալը միայն ան ատեն կարելի էր, երբ որ մարդ աս կողմերը յառաջուան վիճակին մէջ տեսած ըլլար: Տեղացւոց ստորագրութենէն հետեւցնելու որ ըլլամ, զանազան տեղերուն նայելով 20էն մինչեւ 200 ոտնաչափ թանձրութիւն կրնամ սեպել: Թէ դուրս նետուած եւ թէ հեղեղներով վար բերուած ու տարածուած քարեղէն ու կաւային զանգուածները 25 մլնէն աւելի երկիր կը ծածկեն:

Պր. Առսկորոյնիկովին կարծեացը համեմատ՝ Արարատայ վերի ծայրէն մեծամեծ ժայռերու կտորուանք փլած ըլլային նեւ, հիմա լերան ձեւը փոխուած եւ իր ահագին ազատաժներուն մէկ երեւելի մասը կորսուած պէտք էր ըլլալ, ինչու որ անոր վրայէն այսչափ ամբառ նիւթ վար եկած կ'ըլլար: Աս դժբախտութիւնը պատահելէն ետքը Պետրբուրգի լրագիրներուն մէկէն առնուած լուր մը կարդացի, որուն մէջ կ'ըսուէր թէ սոսկալի գետնաշարժով մը Մասիսու ձեւը փոխուեցաւ. իր երեք կատարները քովէ քով եկան միացան ու հարթ տափարակ եղան: Աս լուրն ալ սուտ գտայ: Պր. Աբովեան ըսաւ որ լերան ձեւը ճիշդ այնպէս է, ինչպէս որ 1829ին

Բառողին հետ միջին կատարին վրայ ելած ատենն էր: Ամէն Հայերն ու Թաթարներն որոնց հարցուցի, միաբերան հաստատեցին թէ Արարատայ ձեւը նոյն արկածէն ետեւ ըստ ամենայնի այնպէս մնաց, ինտոր որ յառաջագոյն էր: Սաղաթիէլ Խոջայեան ծերունին կարծելով որ ես իր ու իրեն հայրենակիցներուն ըսածին վրայ կը տարակուսիմ, ջերմութեամբ մը ասանկ խօսեցաւ. «Տղայութենէս ի վեր Մասիսը միշտ աչքիս տակն է, անոր վրայ եղած մանր փոփոխութիւնն ալ աչքէս չէր փախչեր»: Գարձեալ եթէ աս զանգուածը ստուգիւ Արարատայ վերի ծայրէն փրթած ու ձորին մէջ ինկած ըլլար, Քայնչափ (գրեթէ 10,000 օտնաչափ) բարձրութենէն վար իյնալուն զօրութեամբը նոյն տեղը պէտք էր որ կենար մնար ու մեծ լեռ մը ձեւացընէր: Բայց եթէ ըսուելու ըլլայ որ գետինը ծուռ ըլլալուն համար՝ ինկած տեղը շկեցաւ ու գարվար մինչեւ Ակոռի գլտորեցաւ, ան ասեն գեղին բնակիչները ժայռին փրթելուն որոտումը լսելէն ետքը՝ կրնային դիւրութեամբ փախչելու ժամանակ գտնել, որովհետեւ վար գլտորած խոշոր կտորուանքը իրենց հասնելու համար՝ հինգ ուսական մղանէ աւելի երկայն ծամբայ պիտի ընէր, եւ ան ալ քիչ ծռութիւն ունեցող տեղոյ մը վրայ: Մտածելու բան մըն ալ աս է որ ինչպէս 30 օտնաչափ բարձրութեամբ ու 40 օտնաչափ երկակարով (տրամագծով) խոշոր ու բոլորովին խորաուբորտ ժայռերը կրնան գրեթէ 15 ուսական մղան գլտորելով երթալ անանկ գետնոյ մը վրայ, որ շատ տեղեր ամենեւին ծռութիւն չունի: Աս քարերը լեռան մէջէն հեռու նետուելուն ու վար իյնալուն ուժովը, նաեւ իրենց սեպհական ծանրութեամբը հողին մէջ խորունկ մտած են:

Չարմանալի բան մըն է որ աս աւերակներուն տեսարանին մէջ քանի մը տեղուանք բոլորու-

վին անձնաս մնացեր են, ինչպէս Ակոսիէն վեր պարտէզի մը պզտիկ մասը: Հոս դեռ 14 հաս պտղատու ծառեր կային, որոնց տակ իմ տաղաւարս կանգնած էի: Խոտն ու առուցյտը զետինը ծածկած էին, եւ նոյն իսկ պարտէզին տկար ցանկորմը տեղը կեցած էր: Պարտէզին աս մասը խորունկ ալ բլլալով՝ անկարելի էր որ վերէն վար վազող հեղեղներուն հոսանքէն ազատէր: Ասիկայ ուրիշ կերպով շիկրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ասով որ դուրս ցատքած քարերն ասոր բոլորախորը թումք մը ձեւացընելով թող տուած պիտի չըլլան որ հեղեղները պարտէզը մանեն: Հիմակ Արարատի վրայ ասանկ կանաչազարդ տեղերը Ափրիկէի լայնատարած անապատներուն մէջ եղած Ովասներուն¹ պէս նորանշան տեսք մ'ունին:

Սեփն Մասիսու 1840ին երեւոյթները շատ տարբեր են անոնցմէ, որոնք դեռ շմարած հրալեռներուն բռնկելու ատենը կը տեսնուին: Հոս ոչ կրակի սիւներ երեւցան, ոչ ալ յատուկ լաւ վազեց, այլ դուրս նետուած նիւթերն էին միայն քարային ու հողային զանգուած, ու տեղ մը հրային ու տաք հոսանք չկար: Ան մեծ բնախոյզը (Հումբոլդ), որ Ամերիկայի հրաբուխներուն վրայ սքանչելի ծանօթութիւններ տրւաւ, շատ ճահաւոր գիտողութիւն մը կ'ընէ. հրաբխային զօրութիւնները, կ'ըսէ, երկայն ատեն հանգչելէն ետեւ իրենց նոր ճամբայ բանալու որ ըլլան, անանկ մասնաւոր գործքեր յաւաջ կը բերեն որ նախ-

¹ Ովաս (Oasis, oase) իսպտերէն բառ կը համարուի ու կը մեկնուի Հանգրուան, Շինվայր, Բոսսուլայր: Հին ատեններն ասիկայ իրրեւ յատուկ անուն գործածուելով կը նշանակէր Եգիպտոսի արեւմտեան դին եղած անապատին մէջի մէկ պզտիկ դեղն ուր հասարակօրէն սքսորեալները կը խրկուէին. իսկ հիմակ առջինին նմանութեամբ ան ամէն տեղերուն կ'ըսուի, որոնք ահագին անապատներուն ու ամայի աւերներուն մէջ ջուր, դալաբիք, մշակեալ երկիր եւ քիչ շատ բնակիչ ունին, կարաւաններու հանգրուան կ'ըլլան ու իրրեւ թէ աւագեղէն ծովու մէջ կանաչաւէտ կղզեակներ են:

ընթաց կամ ապագայ ժամանակներու ժայթքումներուն հետ ամենեւին չեն կրնար բաղդատուիլ: Գարեբէ ի վեր Հայոց լեռնագաւառներուն հզօր հրաբուխներն իրենց կենդանութիւնը նշանով մը չէին ցուցնէր, բայց չէր կրնար ալ բտուիլ որ բոլորովին մարած են: Ուրիշ շատ հրաբուխներու վրայ ալ տեսած ենք որ խիստ երկար ժամանակ հանգիստ կ'ընեն, դարերով անգործ կը մնան, ու յանկարծակի իրենց հին ուժգնութեամբ կ'արթըննան եւ իրենց աւերները նորէն կը սկսին: Այսպէս Աեսուվ մինչեւ Քրիստոսի թուականին 79երորդ տարին պատահած մեծ հրաշնչութեան ատենը բոլորովին մարած կ'երեւար, ու մինչեւ իր կատարը ծառերով զարդարուած էր: Ստրաբոն նոյն լեռան արտաքին նշաններէն միայն հետեւցուց որ անիկա յառաջուան ատեններն ալ կրակ արձակած ըլլայ, բայց պատմական դէպքով մը չկրցաւ ցուցնել: Իսկ Աիկատը Արեղիոս նաեւ որոշակի կ'ըսէ որ Աեսուվ 79ին բռնկելու «կոտորած» նոյնպէս կը համարուէր Եանա հրաբուխն ալ մինչեւ Քրիստոսի 40երորդ տարին: Ամերիկայի մեծամեծ հրաբուխները հասարակօրէն 100 տարւան մէջ միանգամ կը բռնկին: «Հրաբուխներուն կենդանութիւնը, կ'ըսէ Հումբոլդ, իրենց՝ երկրին ներսի կողմերուն հետ ունեցած կապակցութեան կերպէն ու տեսողութենէն կախում ունի: Շատ հրաբուխ լեռներուն վերաշնչութիւնը ժամանակ ժամանակ կը հանդի, ու ան ատեն կը դադրի իրենց գործողութիւնը, երբոր մթնոլորտին՝ երկրիս ներսի կողման հետ ունեցած հաղորդակցութեան միջնորդ եղող խողովակը կը գոցուի,»

Այսպէս նաեւ կրնայ ըլլալ որ Հայաստանի երկայն ատեն հանգչող հրաբուխները նորէն արթըննան, ու Արարատի նորատեսիլ դէպքը յետագայ մեծագոյն հրաշնչութեանց գուշակ ըլլայ: Հոս այնչափ յաճախ պատահած աշխարհաւեր գեանաշարժ

ները, որոնք բուն ներքին պատճառին նայելով՝ հրաբխային զօրութեանց հետ ըստ ամենայնի նոյն երեւոյթներն են, կը ցուցնեն թէ ան հին վառարանը՝ որմէ խիստ յառաջ ժամանակաւ Հայաստանի հսկայական հրաբուխները դուրս ելած են, դեռ ընդերկրեայ տեղումնք կենդանի է. թէպէտեւ վառարանին հիմակուան ուժգնութիւնը շիկրնար ամենեւին համեմատուիլ ան յառաջուան ժամանակներուն զօրութեանը հետ, որ ատեն Արարատ, երկնաբերձ Արագածն ու Գեղամայ ծովակին քովի հրալեռներն իրենց բորբոքեալ ծոցէն ամբաւ լայն հեղեղներ հոսեցին: Երկրին տակի կրակը շատ հազարաւոր տարիներէ ի վեր երթալով սաստիկ խորունկ տեղ իջաւ, ուստի դուրս բորտկալու համար բրած ծիգերը թէպէտ գետինը սասանելով քաղաքներ կը քանդեն, բայց ինք շատ անգամ վրայի հողին թանձրութիւնը շիկրնար պատուել ու ելլել: Գարեբէ ետքը 1840ին առաջին անգամ տեսնուեցաւ որ ստորերկրեայ օդերն ու շոգիները հողը պատուեցին ու բռնութեամբ իրենց ճամբայ բանալով դուրս ելան:

Աս դէպքին ընկերացած երեւոյթները քիչ շատ կրնանք մեկնել նոյն իսկ Արարատայ ներքին որպիսութենէն: Շատ նշանաւոր բան է որ այսպիսի բարձր, մեծ ու ամբաւ ձիւներով ծածկուած լեռնէն այսչափ քիչ աղբիւր ու միայն քանի մը ձիւնաջրի վտակ կը բխէ: Բոլոր մեծ Մասիսու վրայ միայն երկու աղբիւր կայ, իսկ փոքր Մասիսու վրայ եւ ոչ մէկ հատ, ուր Արագած լեռնէն՝ որ ամենեւին անանկ սաստիկ ձիւնադէղ շունի, քառասնէն աւելի յորդաւատ աղբիւր կը վազէ: Չիւներուն հալելու սկսած ատեն Մասիսու վրայէն վազած քիչ վտակները վերջին սաստիճանի սակաւաջուր են, ուր Ահմանկան հրաբուխ լեռնէն, որ մեծութեան կողմանէ ամենեւին շիկրնար Արարատայ դիմացն ելլել, այնչափ վտակներ ու աղ-

բիւրներ կ'իջնան, որ Սեւանայ մեծ լիճը կարող կ'ըլլան լեցընել, մանաւանդ թէ լճին գոլորշի դարձած ջրէն շատ աւելի կը բերեն: Բառող՝ ինչպէս ուրիշ անգամ ալ ըսինք, կարծեց թէ Մասիսու ստորոտին մօտ եղող Սեւջուր գետակն ան ջրերէն գոյանայ, որոնք ձիւներուն հալելու ատեն գետնի տակէն ճամբէ մը անցնելով՝ Սեւջուր գետակին ակունքը գան: Քանի մը պարագաներ առ ենթադրութեան գէժ կ'ելեն. նախ՝ Սեւջուր գետակին աղբերակունքն աճառը (ձիւներուն բուն հալած ժամանակը) քիչ ջուր կը բխէ. ստոր հակառակ ձևերը շատ աւելի առատ ջուր կու տայ, որ ատեն բոլոր Արարատ թանձր ու պինդ սառչոյցներէ բովանդակ պատած ըլլալով՝ ամենեւին ձիւնաջուր չ'ունենար: Գարձեալ՝ Սեւջուր գետակին ջուրը Մասիսու այնչափ բարձրութենէն իջնալու որ ըլլար, բոլորովին տարբեր ու ժով ու ցայտելով մը պէտք էր գետնէն դուրս բխել, որն որ Սեւջուրին աղբերականց վրայ երբեք չ'իտեսնուիր, ուր եւ ոչ փոքր պղպջակ կամ եռացք մը կայ:

Ուստի անտարակոյս կ'երեւայ թէ Արարատ լեռան միջ ահագին ջրամբարներ կան, ուր ձեան ու անձրեւի ջրին մեծ մասը պզտիկ ճեղքուածներէն վազելով կ'երթան կը ժողովին: Արնայ ըլլալ որ ընդերկրեայ լիճ մը Արարատայ ներսի պարագ միջոցները լեցընէ, որոնք՝ ան յաղթամարմին հրաբխին ուռելով երկրէն դուրս ելլելու ատենը՝ ներսի գիէն դատարկ մնալով ձեւացած ըլլան: Աս գնելու որ ըլլանք, 1840ին աղէտալի դէպքերը, մանաւանդ Արարատէն բորակացած անչափ ջրերը պարզ կերպով մը կրնան մեկնուիլ: Արարատայ հրաբխային վառարանը շատ խորունկ՝ ուստի եւ ջրերու ժողովներէն աւելի վար պիտի ըլլայ, արդ երբոր անոր վրայի ահագին ջրերը ճամբայ մը բանալով՝ ներքին հրային վառարանին վրայ թափելու կը սկսին նէ, անմիջա-

պէս անհնարին շողի կը զոյանայ, որն որ իր ուժ-
 զին ու անընդդիմակաց տարածութեամբը զեօտինը
 շարժելով ու սասանեցընելով՝ բռնի դուրս ելելու
 ճամբայ մը պատուելու բանալու ճիգ կ'ընէ: Բայց ո-
 թովհետեւ ան առաջին հին ճամբան կամ լեբան կա-
 տարին բերանը շատոնցուրնէ սաստիկ թանձրու-
 թեամբ, քարերով ու մշտնջենաւոր ձիւներով զո-
 ցուած էր, շողին լեբան կողերուն զարկեր է, ու
 հոն այնչափ ընդդիմութիւն մը չգտնելով՝ ծակեր
 դուրս է ելեր: Հիմակուան վառարանին խորութիւնն
 ու այնչափ մեծ ջրաշեղջները, որոնց մէջէն հրա-
 բխային զօրութիւնն իրեն ճամբայ գտաւ անցաւ,
 ստորերկրեաց կրակին ոյժը շափաւորեցին՝ շողինն-
 րուն սաստիկութիւնը շտկարացընելով. ուստի եւ ոչ
 հրային սիւներ, եւ ոչ ալ հալած նիւթ երեւան ե-
 լաւ, հապա միայն անբաւ ու անչափ զօլորչի, որն որ
 ապառաժները պատուելով՝ դուրս ժայթքեց, ու
 պատճառած աւերածին կողմանէ յառաջուան հրա-
 շնչութիւններուն գուցէ մէկէն ալ ետ չմնաց:

Էս Արարատի հիւսիսային կողմանէ դար վեր ելայ
 մշնչեւ ձեան զանգուածներուն սկիզբը, ուր ձիւնը
 սաստիկ հալելու սկսած էր: Հոս ծովին երեսէն 7000
 ոտնաչափ բարձր տեղւոյ վրայ բովանդակ աւերածը
 կը տեսնէի, որն որ հողմահարի (էէլէ-դէլէ) մը ձեւով
 դէպ ի վար տարածուած էր: Իմ վերեւս ամենա-
 պարզ երկնքի տակ ջրհեղեղեան լեբան ճերմակ ու
 հսկայական գլուխը կը շողար: Հոս մարդուն աչքը
 Մասիսու բարձրութեան վրայ զարմանալի կերպով
 մը կը խարուի: Արարատայ միջին կատարը հասնելու
 համար իզմէ վեր գեռ ամբողջ 9000 ոտնաչափ կար,
 այսու ամենայնիւ ինձի անանկ կ'երեւար որ շուտ մը
 պիտ'որ հասնիմ: Թէպէտ ամէն լեբանց ձիւնապատ
 կողը կամ գլուխը բնականէն շատ աւելի ցած կ'ե-
 րեւայ, բայց Հայաստանին ասանկ չոր ու վճիտ օդին

Աջ ասիկայ աւելի եւս շատ է, քան թէ մէկալ հիւսիսային լեբանց վրայ: Հոս ան սաստիկ ու սքանչելի պայծառութիւնը հեռաւոր առարկաներն ու լեբանց ճերմակ կատարները շատ կը մտտիկցընէ, բաց ասկից՝ ձիւներուն երեսը չկան անանկ առարկաներ, որոնք տեղոյն բուն հեռաւորութիւնը շիտակ հաշուելու նեցուկ բլան: Աչքը բոլորովին ասոր հակառակ կը խաբուի, երբոր մարդ պզտոր օդի մէջ անձինն ու անդալար եւ մութ լռացով ծածկուած լեբան մը վրայ ելէ, որն որ իրականէն շատ աւելի հեռու կ'երեւայ: Մեծն Մասիսու հիւսիսային կողմն անանկ սեպ ու ցից է որ մազլելով ելլեն ալ շատ դժուար է: Իսկ արեւմտեան ու հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ լեբան գլուխն ելլելու համար ուրիշ դժուարութիւն չկայ, բայց եթէ ահագին բարձրութիւնը: Հին ճամբորդները պատմեցին որ Մասիսու վրայ ելլեն անկարելի է, սակայն ասիկա ստոյգ չէ եւ միայն հարեւանցի քննութեան մը հետեւանքն է: Թէպէտ Մայիսի վերջերը դեռ անհուն ձիւն կար, ի վերայ այսր ամենայնի կը յանդգնէի վեր ելլել, եթէ շափելու գեղեցիկ գործիքներս կորսընցուցած չըլլայի, որոնց պակասութեամբը լեբան կատարն ելլելու գիտնական օգուտ մը չէր ունենար: Բայց համոզեալ եմ որ ժիր ու պնդակազմ լեռնազնաց մը երկու գիշեր ցուրտ լեբան վրայ մնալը յանձն առնելէն ետքը՝ նոյն իսկ հիմակ կրնայ կատարը հասնիլ: Բառօղին պատմածներն ինձի բոլորովին ճիշդ կ'երեւան: Մարդ ստուգի գծկամակութիւն կը զգայ, երբոր տեսնէ որ սմանք նախանձէ շարժելով՝ առ ճշմարտաւէր ու արգիւնաշատ բնախուզին՝ առաջին անգամ Արարատայ գլուխն ելլելու պարծանքը տարակուսական բնելու կը ջանան:

Մասիսու կողերուն վրայ մտադրութեան արժանի երեւոյթ մըն է՝ ժայռերուն շիւղշիտակ ողորկ ու փայլուն երեսը, որն որ չէ թէ միայն 7000 ոսնաշափ բարձր տե-

ղեր, հապանաեւ ցածագոյն կողմերն ալ կը տեսնուին : Արեւուն ճառագայթներն առ ողորկ մակերեւութին վրայ զարնելու որ բլան, այնպէս կը փայլին որ հեռուանց շատ անգամ կը կարծէի թէ սառուցով ծածկուած բլան : Աս ողորկութիւնը, ինչպէս որ կը համարուի, սառնալեռներէ* պատճառած է նէ, պէտք է որ յառաջագոյն Հայաստանի մէջ բոլորովին տարբեր բարեխառնութիւն եղած բլայ, որ ատեն նաեւ ցածկեկ տեղուանք ալ սառնալեռներ կը գտնուին եղեր : Հիմակ ամենէն ցած սառնալեռները կը սկսին 9 կամ 10 հազար սոնաշափ բարձր տեղեր : Նոյն փայլուն ողորկութենէն զատ՝ ապառաժներուն վրայ ամէն տեղ կը տեսնուին ուղղադիժ քերուածքներ, որոնք՝ ինչպէս Ագասիզ կ'ըսէ, սառչոյցներուն հետ մեկտեղ վար ինկող կարծր քարերէն պատճառած պիտ'որ բլան :

Անդանեաց կողմանէ Արարատ լեռն աղքատ է, բայց մասնաւոր բաներ ալ ունի : Կաթնասառ կենդանիներէն եւ միայն հասարակ նապաստակ տեսայ . սակայն կ'ըսեն որ դայլ ու բորեան (շաբլու) եւ Երասխի մօտ տեղուանք նաեւ յովազ կայ եղեր : Իսկ

* Սառնալեռ (գլ. glacier, գերմ. Gletscher) կ'ըսուին լեռանց ձորերուն ու կիրճերու մէջ դիզուած սառչոյցներու կոչուիրը, որոնք նոյն իսկ տաք ատեններն ալ շին հալի : Ասոնք գլխաւորաբար ան ժամանակը կը գոյանան, երբոր լեռան վերի գիւն վար շատ ձիւն կը գլխորի եւ կամ սաստիկ ձիւն գալով՝ լեռան շատ ցած տեղերն ալ գտնուող ձորերը կը լեցընէ, ու ցորեկուան արեւուն տաքութեամբը քիչ մը հալելու սկսելէն ետեւ՝ գիւնբուան ցրտութեամբ կը սառի կը մնայ, եւ շատ անգամ ալ վերի ծայրին վրայ նորէն ձիւն նստելով ու սառնալեռով՝ Սառնալեռն ալ դեպ ի վեր շատ կը մեծնայ : Ասոնք շատ հեղ քիչ մը հալելով կամ վերի ծանրութեան ճնշելովը սաստիկ ճայթմամբ կը փլչին, ու լեռանց խորուրորտ տեղերն ալ մեկտեղ վար կը բերեն : Շատ անգամ երկու կամ բազմաթիւ սառնալեռներու մէջ սառնապատ տափարակ տեղեր կ'ըլլան, որոնք կ'ըսուին Սառնապատ, Սառնահոլի : Ասոնց ամէնը մեծ գետերու ջուրը կը մատակարարեն :

Թռչնոց մէջէն Արարատայ բոլորափէրը շատ եւ գոյզ- նագիւտ տեսակներ կային: Արսը կիրճին մինչեւ կէսը շատ առատ է. բայց անկից վեր փետրազարդ բնակիչները կը դադրին կը լմննան, քիչ անգամ կը պատահի որ Թռչուն մը լերան մինչեւ կէսն ելլէ: Մարտիները սպաննելուն համար անուանի եղած Թռչունն է վարդագոյն տարմահաւը (*Sturnus roseus*, —լճ— քչգըճը), որն որ ԹԹերը հասուննալուն պէս՝ երեւան կ'ելլէ: Ժողոված միջատներուս վրայ շատ գոհ էի: Լերան կողերուն աւազուտ հողին վրայ (որն որ յայտնապէս հրաբխային մոխրէ յառաջ եկած է) աւազին ծովեզներու եւ գետեզներու մէջ եղած միջատները կը գտնուին. հոս բազմաթեամբ արջնատարր (*mélasome*, սեւ մարմին ունեցող) միջատներէն բռնեցի: Իսկ Թիթեաներուն մեծ մասը միջին ու հարաւային Եւրոպայիններուն նման են: Տնկերէն ալ քանի մը գեղեցիկ բաներ ժողվեցի: Ակոսի գեղին հաւասար բարձրութիւն ունեցող տեղերուն վրայ կերպ կերպ լուրջ շուշան (Տ—վի շ—մպ—ի) բուսած էր, որոնց մէջ՝ ինչպէս կարծեմ, գեռ մինչեւ հիմա շատորա- գրուած՝ հաղուագիւտ մեծութիւն ու շքեղութիւն ունեցող տեսակ մը կար, զորն որ Հայաստանին ու- բիշ կողմերը չգտայ: Փոքր Մասիսին վրայ ծառերուն սահմանը՝ Բառողին չափածին նայելով՝ ծովին երե- սէն վեր մինչեւ 7800 ոտնաչափ բարձրութեան կը հասնի: Նաեւ մեծ Արարատին հիւսիսային արեւ- մտեան կողմը նոյնչափ բարձրութեան վրայ խումբ խումբ Թխտենի (*bouleau*, լը—շ—ալ—ճը) տեսայ: Ընդ- հանրապէս խօսելով՝ Հայաստանի բարձրագուռնին մէջ Թէ լեռնագաշաններուն եւ Թէ լերանց կողերուն վրայ վայրենի ծառ քիչ կը գտնուի: Բայց կ'երեւայ որ անտառներու պահուութիւնն ոչ երբեք հողին որ- պիտութենէն կամ Հայաստանի բարեխառնութենէն յառաջ եկած բլայ: Քանի մը տեղուանք՝ որ հիմա

ծառէ բոլորովին զուրկ ու լերկ են, հին բնակիչներէն լսեցի որ յառաջագոյն անտառ կայ եղեր: Հումբոլդտ իրաւամբ կը հերքէ անոնց կարծիքը, որոնք կ'ըսեն թէ ծառ շունենալը հարաւային օդաբաժիններուն (կլիմաներուն) բնաւորութիւնն է. «Ասիկա բնուորդները հարաւային կողմանց բնակիչներուն շատ յառաջ արթըննալը կը մտնան եւ շէն յիշեր թէ մարդկային ազգը քանի որ քաղաքական կրթութիւն կը ստանայ նէ, անտառները կը ջնջէ, եւ մարդիկներուն այլափոխիչ հոգին հետզհետէ երկրին այն զարգը կը յափշտակէ, որն որ հիւսիսային կողմերը կը զուարճացընէ զմեզ, եւ ամէն պատմութիւններէն աւելի կը ցուցընէ թէ մեր բարոյական կրթութիւնը դեռ նոր ու երիտասարդ է»:

Մեծ ու փոքր Մասիսն որ Հայաստանի հին Արարատեան դաւառին կենդրոնն է, զորն որ Ռիդզեր աշխարհագիրն ալ «Հայկական լեռնագաւառին պատմական միջավայրը», կ'անուանէ, գրեթէ զատ ու ինքնագլուխ լերանց խումբ մը կը կազմէ, որն որ միայն Վարնոյ (Երզնէ-Ռ) հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ Ելլող հրաբուխներու շղթային հետ կապակցութիւն մ'ունի: Իսկ Սեւանոյ ծովակին քովի ապառաժուտ լեռներէն ու Արագածէն բոլորովին բաժնուած է: Արագած Մասիսէն ետքը Հայաստանին պինդ մեծ լեռն է. ասիկա Մասիսի դիմացն ու երասխ գետին հիւսիսային եզերացը վրայ դէպ ի վեր կը բարձրանայ: Իր բարձրութեան չափն է ըստ Բառոգի 12,766 ոտնաչափ: Աս երկու հին հրաշունջ լեռները զարմանալի ու իրարմէ տարբեր հանգամանքներ ունին: Արագած աւելի հովիտներ ու սարահարթ տեղեր ունի, եւ իր ժայռերն այնչափ մերկ ու անձածկոյթ մնացած չեն, որչափ Արարատին: Արագածին քարն աւելի սեւեհակ ու աւելի անշաքեալ է եւ շատկեկ ալ կաւային հող ունի քան թէ

իր գրացին: Մայիսի միջ ձիւներուն հալելուն հետ սկսած յորդահոս աղբիւրներն ու վտակները լերան կողերը, բարձր դաշտերն ու դարատափները (terrasse, լերան կողերուն վրայ «էլի պէս բնդարձակ ու տափարակ տեղերը) գեղեցիկ կը ծաղկեցընեն ու գոյնզգոյն կը զարդարեն: Ասանկով Արագածի վրայ քարերն աւելի վշրած ու հող դարձած են քան թէ Մասիսի վրայ: Տնկերուն արմատները շարունակ թթուութիւններ դուրս տալով ու միանգամայն օդին եւ ջրին դործակցութեամբ քարերը միշտ կը լուծեն ու կը փխրեն: Ես Արագածի լայնատարած լեռնադաշտին վրայ ալ քանի մը օր կեցայ, Հոս եթէ ձմեռն այսչափ երկայն չտեւէր ու առ աստիճանի փայտի պակասութիւն չըլլար նէ, Հայաստանի հարաւային կողմերէն (Քիւրաթիսթանէն) ասդին անցնող Հայերուն ունեցած գեղեցիկ ու քաղցրախառն օդը նախանձելու բան էր: Աս լեռնադաշտին վրայ եղած ամառէն աւելի մեղմ ու սիրուն բան մը մարդ չիկրունար մտածել: Գրացի երկիրներու (Արաստանի ու Պարսկաստանի) դաշտերուն ու հովիտներուն միջ ամառուան խեղդիչ տաքութիւնը բնակիչները շար-շարած ատեն՝ հոս մարդ կը զգայ որ զով ու անուշ-օդ լեռնակղզիի մը վրայ կեցած է, ինչպէս որ Ռիդ-դէր Հայաստանի լեռնադաւաւը յարմարութեամբ կ'անուանէ: Արագածի վրայ եղած վանքերուն ու գեղերուն բազմութիւնը մարդը կ'ապշեցընէ. անանկ շատուօր ժողովուրդը, բնութեան գեղեցկութիւնը, առ հին հրալերան վրայ բնակողներուն զուարթ կեանքը, այնչափ տներուն, ցորենի արտերուն եւ խաշանց տեսքը, զանգակներուն ձայնը, կատարեալ բնդ-դիմասպատկեր (contraste) մըն է ան ամայի ու անապատական լուսութեան, որն որ Ակոսի գեղին աւերմանէ ետքը Մասիսու վրայ կը տիրէ: Հիմակ Արարատի պինդ մօտ բնակութիւնն ալ անկից 20 ուսական

Տղան հեռու է: Արարատի կողմերը կեցած բոլոր ժամանակս [Թափառական Բիւրտերուն եւ ոչ մէկ փոքր նշմարանքը տեսայ: Երբոր (ուղեկիցներս վարը մնալով) ես միայն Մասիսու Մոայլ ձորին վերի դին աւանձին կը կենայի, աս զարհուրելի ամայութեան զգացմունքը զիս կը նուաճէր: Ոչ [Թռչնոյ ճիչ, եւ ոչ ուրիշ կենդանոց կոխչ հոս կենդանութիւն մը կը յիշեցընէր: Արարատ աս վիճակի մէջ հիմակուան ճամբորդի մը աչքին շատ աւելի սոսկալի կ'երեւայ քան [Թէ Նոյի տապանին բնակիչներուն եւ մէկալ կենդանիներուն, որոնք ջրհեղեղէն ետքը դուրս ելլելով՝ Արարատէն վար կ'իջնային մեռեալ աշխարհքը կենդանացընելու համար:

Մ. ԱՆԿՆԷՐԻ

ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

—

ՄԱՍՆԻՐ

ՆԵՆԱԳԵՐ ՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Մ Ե Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ր ՈՐ Գ Գ Լ ՈՒ Խ

Արագած լեռան գեղեցիկ դիրքը, դարատափները, ջուրը, բոլան ու միջաանները: Նոյն լեռան մէկ կատարին վրայ երկրաբանական գիտողութիւն: Աերջին աստիճանի սիրուն ու ահրեւի դերք:

ՅՈՒՆԻՍԿՈՒ 1ին Երասխայ մեծ լեռնահովիտը թող տուի, ուր այլ չէր կրնար մարդ կենալ արեգական տապէն: Ժանտախտէն ու մօրական տենդէն, փանօք Ատուծոյ, ազատած էի, բայց տօթագին արեւուն շողը սաստիկ ցաւեր պատճառած էր երեսիս վրայ: Արեւակէզ մորթը պատառ պատառ բլբլով երեսս ի վար կախուած էր, եւ ուսած պակունքս՝ որչափ որ շատ հնդկանչի¹ եղով օժէի, խափշիկի մը շըրթանց կը նմանէին: Ամենայն ութով կը փափաքէի բարձր լեռանց զով օդին, ասոր համար լեցուն օր մը ձիով ճամբորդութիւն ընելով՝ Լջմիածնէն Արագած (Ալմիէշ) լեռան առաջին դարատափին² վրայ ելայ, որն որ Երասխէն գրեթէ 2000 ոտնաչափ բարձր է: Արագած լեռանց խումբը Հայաստանին գրեթէ անձանօթ կողմերէն մէկն է մինչեւ հիմայ, զորն

¹ Հնդկանուշ. Cacao.

² Գրեթէ բազմ հայերէն յիշատակագիրներու մէջ կը գտնուի եւ Լիբանց իւրեան կամ Գրեթէ տեղերուն վրայ Գրեթէ տեղ, շիթի Գրեթ կը նշանակէ, ինչպէս որ բարդութիւնն ալ յայտնի կը ցուցնէ. ասիկայ շատ ընտիր բառ է, եւ նախնեաց կանոնին համեմատ (Տես Տուարածատափ, Թառեացատափ եւ այլն). ու շատ յարմար կու գայ Փաղղիացուց Terrasse կամ Իտալացուց Terrazza բառերուն, որոնք այլեւայլ նշանակութիւններէն զատ՝ վերը զրուցածնիս ալ կը նշանակեն:

որ Եւրոպացի ճամբորդի մը գրիչը դեռ ստորագրած չէ: Բառ ող ու Գոխ աս լերանց միայն ստորտէն՝ Ապարանի հովտին մէջէն անցողակի ճամբայ բրած են, ոչ անոնց զառիվերներուն վրայ ելլելով, ոչ ալ ներքին կողմերուն կանաչ լեռնահովիտներն ու դարատափները մանելով: Քարթուն՝ որ քիչ մը ժամանակ Արագածի վրայ կեցած էր, իրեն հոն բնակելուն նկատմամբ բան մը չհրատարակեց: Հոս բոլորովին չքննուած երկիր մը կոխելուս եւ դրեթէ անվտանգ պտրտել կրնալուս հաճոյական յոյսը՝ այրած շրթանցս տանջանքը զգալ չէր թողուր, եւ առաջին օրուան սաստիկ ճամբորդութեան մեծ աշխատանքն ու ցաւերն ըստ մասին կը մոռցնէր: Սխրալի ու շքեղ հրաբուխներուն տեսքն ու հազուագիւտ տնկերու եւ ճճիներու առատ հաւաքումն ալ զիս շատ զուարթացուցին ու սմբած հոգիս նորէն կենդանացուցին: Նաեւ ուղեկիցներս ալ սաստիկ կը բաղձային որ դաշտերու տապաղին օդէն փախչին, եւ անսովոր արտորանօք մը կը ձիավարէին, ու քանի որ զիս կը տեսնէին թէ աղւոր ծաղիկ մը փրցընելու կամ գոյգնագիւտ ճճի մը ասեղի անցընելու համար ձիէն յաճախ վար կ'իջնամ, յայանապէս տժգոհութիւն կը ցուցընէին: Բոյսերուն աղւորութիւնն ու հետաքրքրական ճճիները ցաւելով թողուցի, որովհետեւ շուտով յառաջ երթալու բաղձանքիս արգելք կ'ըլլային: Բաց ասկից՝ նոյն օրը Թաթար երիվարի մը վրայ նստած էի, որն որ հաւաքիչ բնախուզի մը ամենեւին յարմար չէր, ինչու որ ճամբու վրայ տունկ փրցընելու ժամանակս չէր ուզեր կենալ, եւ ինձի մեծ տաժանմունք կու տար աս կրակոտ կենդանին՝ երբոր առանց խազախիս օգնութեանը նորէն հեծնել կ'ուզէի: Թէպէտ հոստեղաց ձիերուն ցեղը շատ զբաղանց, ընթացքնին թեթեւ, եւ շարժուածքնին սիրուն ու հաճոյական է, այսու ամենայնիւ շատ հեղ

կը նշովէի զանոնք իրենց հրային արեան համար, եւ Քերբերիայի հեղ ու համբերող ձիերուն, նաեւ գրեթէ Խազախներու զանգաղ գրաստներուն ալ կը բաղձայի, որոնք թէպէտ հետ ու անսաստ խառնուածք ունին, բայց սովորաբար հնազանդելու կրթութեամբ են, զորոնք մարդ աւելի դիւրաւ կրնայ կեցընել, քան թէ աս լեռնաստանին սեղ ու խրոխտ եւ քաջազգի ձիանքը, որոնց միշտ ճշմարիտ ու բախութիւն մը կը բերէ՝ սար ու ձոր վազելն ու արշաւելը:

Առաջին մեծ գեղն, ուր որ նոյն օրը հասանք, Աշտարակ կ'ըսուի, եւ Հայոց հիմակուան մեծապատիւ ու ծերունի Ներսէս կաթողիկոսին ծննդեան գեղն է. ինք, ինչպէս նաեւ իր նախորդներուն մէկքանին աղքատ գեղացիներու զաւակ էին: Աշտարակ՝ աղուօր, երեւելի եւ քրիստոնէաբնակ գեղ մըն է, որուն բուրբախը շատ պարտէզներ կան: Աս գեղին դիրքը հարաւային Արագածոտին վրայ այնչափ բարձր չըլլալով՝ շատ բարեխառն օդաբաժին (կլիմայ), բերրի երկիր եւ առատ ջուր ունի, եւ ամէն կերպ ցորեննեղէն, պտուղ ու խաղող կը բուսցընէ: Պր. Աբովեանին մէկ հին հայազգի բարեկամը՝ Ստեփան Աղա՝ զմեզ հոս հիւրընկալեց եւ ամէն տեսակ կաթնեղէն ու հաւկրթեղէն աղնիւ կերակուրներով զմեզ պատուեց: Գեղին բնակիչները չափաւոր բարեկեցիկ են եւ իրենց վիճակին վրայ գոհ: Աւելի բարձր գեղերուն մէջ երկրին պողարերու թիւնը կը սկսի պակսիլ, եւ ժողովրդեան բնակութիւնն ու կեանքը կը ցուցընէ թէ երթալով աւելի եւս աղքատ են ու հացապակաս:

Արագած Հայաստանին մէկալ լեռներէն գրեթէ բոլորովին զատուած եւ ինքնազուխ լեռանց խումբ մըն է, շորս զլխաւոր կոնաձեւ կատար ունի, եւ իրեն կերպարանքը՝ ունեցած հովիտներուն ու դարատափներուն շատութեամբը Մասիսէն շատ կը տարբերի: Մարդ իբրեւ թէ աստիճան աստիճան անոր դա-

բատափները կ'ելէ, մինչուկ որ ամենէն մեծը հասնի, որն որ շքեղ լեռնադաշտ մըն է, եւ Փարիզի 6400 ոտնաչափի մօտ ծովին երեսէն վեր կը բարձրանայ, որով նաեւ Կարնոյ լեռնադաշտէն ալ բարձրագոյն է: Արագածին շորս կատարներուն վրայ ալ ասանկ լեռնադաշտներ կան թէ արեւմտեան եւ թէ հարաւային կողմանէ: Հոս ամէն զի հրաբխային ապառաժները շատ աւելի փխրած ու հող դարձած են քան թէ Արարատի վրայ, եւ զեփնն ալ աւելի բուսաւէտ ու արգաւանդ է: Աս երեւութիւն պատճառ ոչ Արագածի ժայռերուն տեսակէն եւ ոչ ալ անոնց աւելի հնութենէն է, այլ աղբիւրներու առատութենէն ու դարատափներու եւ լեռնահովիտներու շատութենէն, որոնց վրայ հալած ձիւներուն, անձրեւին եւ աղբիւրներուն ջուրը կը ժողվի, եւ լուծիչ օդին հետ միանալով զեփնին վրայ աւելի կ'ազդէ: Տիւպուա, որ Արագածի վրայ ելած չէ, սխալանօք կը պատմէ թէ ասոր վրայ ալ Արարատի պէս ջրի պակասութիւն կայ: Բայց անոր հակառակ Արագած՝ աղբիւրներու կողմանէ այնչափ հարուստ է, որչափ որ Մասիսու երկու լեռներն աղքատ են, թէպէտեւ աս աղբիւրներուն մեծ մասը Յորեկոմն աղբիւր են, որոնք միայն հալած ձիւներէն կը սնանին, բայց այնպէս որ ջուրը լերան ծակոտ քարերուն մէջէն վար կ'իջնայ, կը զտի ու կը ժողվի, եւ դարատափներու վրայ կը սկսի ցայտելով դուրս բխել:

Արագածի կողերը ծածկող սեւ ու ջրարբի հողին վրայ աս ամառուան ատեն սքանչելի գեղեցկութեամբ ծաղիկներ կը բուսնին: Ասոնց մէջ գեղին գոյնը, ինչպէս հրանունկն է, խիստ շատ էր, տեղ տեղ կար նաեւ լեռնային պերճ ու շառագոյն կակաչներ (լուէ), բոգ¹, զանգակիկ² եւ լուրջ շուշան³ կերպ

¹ Gentiana. ամկ. ճեմբիւն, կէլուր:

² Լու. Campanula.

³ Լու. Iris. ամկ. Մուէի շուշան:

կերպ կապոյտ երանգներով: Արագածի վրայ աս ալ-
պեան բոյսերը Մայիսի վերջերը կը սկսին ծաղկիլ,
եւ Սեպտեմբերի ետքերը ձիւնով ծածկուած կ'ըլլան:
Սեւանայ ծովին բոլորափըը գտած ճճիներուս մեծ
մասը հոս դարձեալ տեսայ: Արագածի վրայ ժողված
միջատներուս մէջ ամենէն երեւելին էր Գեղուժիկ¹
ըսուածը, որն որ միայն Հայաստան կը գտնուի,
կապոյտ վայլուն գոյն եւ արտաքոյ կարգի ձեւ մ'ու-
նի, շատ բարձր տեղուանք եւ հասարակօրէն մշտն-
ջենաւոր ձեան քովերը կ'ապրի, ու կ'երեւայ թէ
4000 սանաչափէն վար չ'իջնար:

Հայոց Պազարձուկ գեղն օր մը կեցայ, որպէս զի
ասկից Արագած լեռան հարաւային արեւմտեան կա-
տարն ելլեմ, որն որ մեծ դարատափին վրայ իբրեւ
ժայռ մը ցցուած է: Ֆէտորով՝ որն որ աս կատարին
բարձրութիւնը Երասխի գաշտին վրայէն եռանկիւնա-
չափօրէն չափեց՝ 12,766 սանաչափ կը գնէ: Քար-
թոռն՝ որ Ռուսի ծառայութեան մէջ բովոց պաշ-
տօնատէր էր, Ախուրեան գետին (Ար⁺ շոյ⁺) կող-
մը դարձած կատարին վրայ ամբողջ մնացած խառ-
նարան (հրաբխի բերան) մը գտաւ, որն որ 35—40
սանաչափ երկակտուր (տրամագիծ) ունէր: Ան ահա-
գին սեւ մարմնի լուսն, որ Արագածին ստորտը
կը գտնուի, աս խառնարանէն վաղած կ'երեւայ: Հոս
պինգ նշանաւոր երկրաբանական դէպքերէն մէկը դի-
տեց Քարթոռն, այսինքն հրաբխային արաստոյ ապա-
ռածին մէջ ամբաւ հատաքար² տեսաւ, որն որ առջինէն
յառաջ գոյացած ըլլալով կ'երեւայ թէ արաստոյ ա-
պառածը հրաբխային զօրութեամբ վերնետուելու ա-
տեն՝ հատաքարն ալ պատուած, փրցուցած ու մէկ-
տեղ վեր բերած է: Ան ժայռերու ճեղքուածին մէջ,
ուր մազլլի ելայ, շատ ձիւն կար, իսկ ժայռին կա-
տարն աւելի քիչ: Հայ բնակչաց պատմածին նայե-

¹ Callisthenes. ² Գ. Ղ. Granit. տճկ. 4-ընդէւէ Բ-ը:

լով՝ Արագածին հարաւային կատարներն Օգոստոսի վերջերը ձիւնէ բոլորովին ազատ կ'ըլլան, բայց ճեղքուածներու մէջէն ձիւն երբեք չի պակսիր:

Արագածի մեծ դարատափէն Ապարանի խորածորին վրայ եղած տեսքը վերջին աստիճանի նկարագեղ է: Աս սոսկալի ու վայրենի դիրքը Յովհաննավանքէն ամենէն գեղեցիկ կը տեսնուի: Սեւ խայտակուծը (սօժ-էի ՖերՖեր), որ հոս վրայէ վրայ շարուած է, ահագին բարձրութեամբ վերէն ի վար խորածորը կ'իջնայ գրեթէ պատի պէս շիտակ. աս սարսափելի խոր անդունդը վանքին բնակիչներուն ոտքին տակ կարծես թէ դժոխքի մը բաց բերան է: Ասոր հակառակ՝ անմիջապէս մօտ տեղուանքը կը տեսնես սաստիկ սիրուն երկիր մը զանազան բոյսերու անպատմելի հարստութեամբ: Ասանկով հոս մարդ երկու իրարու բոլորովին հակառակ պատկեր կը դնէ. մէկը օրհնութեան ու շինութեան երկիր՝ դալար արօտով, ծաղկրներով, ոչխարներով, գեղերով, մատուռներով, հեշտալուր զանգակներով, ուր ամենայն ինչ այնչափ քաղցր ու զուարթ է, որչափ որ Ալպեան երկրի մը վրայ կարելի է. իսկ քանի մը քայլ անդին զարհուրանայ երկիր մը, բնութիւնը սարսափելի վայրենութիւն մը վրան առեր, խորին անդունդ մը մերկ ու պատառեալ ժայռերով, որոնցմէ դուրս լեռնային գետերը սաստկութեամբ ու խոխոջանօք կը բխեն: Ասանկ թէ սիրուն եւ թէ ահեղ ու վայրենի պատկերէն բաժնուիլն ինձի դժուար եղաւ: Մարդիկներս մինչեւ առաջին օթեւան խարեցի, իսկ ես իմ ձիս վանքին պարտիզին ցանկը կապեցի, եւ ժամէ մը աւելի աս նկարչական դիրքը կեցայ զննեցի, որն որ ստուգիւ արժանի էր որ վարպետի մը ձեռք նկարէր իմ հայրենակիցներուս համար, որոնք չեն կրնար անձամբ դէպ ի Հայաստան ճամբորդութիւն ընել:

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պաշարձուկ գեղին Հայ բնակչացը վրայ տեղեկութիւն,
Տեղւոյն բերքն ու հարկը՝ Հայ թիկնապահ մը:

ՊԼԱՋԱՐՃՈՒԿ գեղին Հայազգի բնակիչները 1829ին Պայազիտի կուսակալութենէն Ռուսի սահման անցած էին. բայց իրենց աս բնակափոխութեան մէջ շահով չեւան: Ստոյգ է որ իրենք Տաճկաստանին նոյն կողմերը շատ կուսակալներուն կեղեքելէն եւ Բիւրտանուն յափշտակելէն խիստ նեղութիւն կը կրէին, այսու ամենայնիւ անանկ գետնի մը վրայ էին, ուր տղայութենէ սնած, մեծցած ու վարժած էին, ուր օգն աւելի բարեխառն էր, եւ երկիրը մշակութեան աշխատանքն աւելի առատ կը վարձատրէր քան թէ Արագածին բարձր ու լեռնային գաւառը: Իրաւ հիմակ հոս ամէն բան սքանչելի ու գեղեցիկ կ'երեւար, արեւը հեշտ կը տաքցընէր, ամէն կողմ կանաչազարդ էր, այնպէս որ մարդ կ'ուզէր միշտ ասանկ Աւպեան արեգջէր դարատափի մը վրայ կեանք անցընել, ասանկ համեմատ հոս օդի մէջ, ասանկ գետնի մը վրայ, զորն որ ամենարոյր բոյսերն ու գոյնագոյն ծաղիկները կը զարգարեն: Բայց ասիկայ շատ քիչ կը տեսէ, ինչպէս բարի գեղացիներն ալ երբոր լսեցին որ աս տեղւոյն գեղեցկութեանը վրայ զմայլեր մնացեր եմ, բոնն:

«Յէ, պարոն, ո՛ր է որ հոս միշտ հիմակուան պէս ըլլար. եթէ կը հաճիք՝ մէյ մը ձմեռը մեզի հրամայեցէք, ան ատեն կը տեսնէք որ ձիւներու կոյտին մէջ գրեթէ թաղուած ենք, կրակ վառելու փայտ չունինք, հապա ստիպուած ենք շոր աթար (Ենդէ+) վառել, որն որ կրնայ եփել քիչ մը բան, բայց չի կրնար խուց մը տաքցընել: Եօթն ամիս ձիւնը կը պատէ զմեզ ձողաչափ բարձրութեամբ, եւ հազիւ թէ Մայիսին մէջերը կը հալի կ'երթայ, սակայն ան-

կից ալ մինչեւ Սեպտեմբեր շատ հեղ ժամանակը հերիք չ'ըլլար դարին հասուն ընելու: Քիչ անգամ կը պատահի որ հունձքը ցանուածին կրկնապատկէն աւելի տայ. շատ անգամ բոլորովին կը կորսուի կը փչանայ, ան ատեն մենք ալ կը ստիպուինք՝ մեր ամենէն ընտիր դուարը (ոչխար, եզ, եւ այլն) մորթել եւ միօր ձմեռուան համար աղել, եթէ չենք ուզեր անօթիութենէ մեռնիլ: Ամառուան կարճութիւնն ալ թող չիտար մեզի որ շատուօր դուար սնուցանենք, ինչու որ այնչափ երկայն ձմեռուան համար բաւական չոր խոտ չենք կրնար դտնել ու պահել: Բայց ասիկայ Ռուս հարկահանը (տուրք ժողովօղը) շիհասկընար, եւ մեր վրայ այնչափ բեռ կը դնէ, որչափ Երասխի քով դաշտաբնակ զեղացւոց վրայ, որոնք ցորենեղէն, բամբակ ու պտուղ առատութեամբ կը քաղեն, ուր որ մենք ամենէն բերրի տարիներն ալ՝ անխոնջ աշխատելէն եւ սակաւապէտ կեանք անցընելէն ետքը՝ ան բարձր տուրքերը վճարելու կարողութիւն չունինք: Թէպէտ կամօք եւ ուզելով Ռուսաստանի մեծ կայսեր հպատակ ենք, որովհետեւ ինք քրիստոնեայ իշխան է, մեր կրօնը, մեր եկեղեցիները կը յարգէ, մեր եկեղեցականները կը պաշտպանէ, եւ աղէկ ու հայրաբար կը հոգայ, եւ թէպէտ Քիւրտերէն այնչափ կը վախնանք, ի վերայ այսր ամենայնի աւելի յօժարութեամբ կ'ուզենք մեր առաջին բնակութեան տեղուանքն ըլլալ, ուր անօթիութիւն չէինք զգար, ուր երկիրն այսպէս ապերախտ չէր, ուր օգը նուազ խստութիւն ունէր, եւ մենք հարկահանները կրնայինք զոհ ընել, ու ծեծ ուտելէն վախ չունէինք, ինչպէս հոս Ռուսաց մէջ ունինք, եւ ընդհանրապէս անանկ դառն թշուառութեան մէջ չէինք, ինչպէս հոս»:

Ահաւասիկ թէ Պաղարձուկի բնակչաց եւ թէ Արագածի վրայ ապրող մեկալ Հայ զեղացւոց ըրած

տրտունջներուն էական իմաստն ասիկայ է: Աս դառն քանքատները կէս մը իրենք իրենցմէ բրին, կէս մ'ալ էս իրենց վիճակին վրայ տեղեկութիւն խնդրելով՝ կրցայ իմանալ, բայց ան ալ երկայն ատեն հարցընելէս ետքը, ինչու որ անոնք ասանկ օտարական հիւր մը մէջերնին տեսնելով՝ ի սկզբան կարծեցին, որ Ռուս պաշտօնատէր մըն եմ, սակայն իրենց հետ յաճախ ընտանեբար կենակցելովս՝ առաջին վախն ու բնական անվստահութիւնը կորսընցուցին ու բացուեցան: Աս բարի մարդիկներն իրենց լեռնական առանձնութեան մէջ Երասխայ Թաթարներուն պէս չէին գիտեր որ աշխարհքիս վրայ Նեմոյէի ազգ ու երկիր կայ: Ինչպէս կ'երեւայ, Տրապիզոնէն անդին Նեմոյէ-բանի եւ ոչ անունը կը լսուի: Խաչակրաց ատեն Գերմանացուոց կայսրներուն Փոքր Ասիայի մէջ գործածները, Եւգինէոս զօրապետին յաղթութիւնները գրեթէ անհետ ու անյիշատակ եղած են: Սակայն զիս աւելի ան զարմացուց որ Արագածի Հայերն եւ ոչ Անիլեղներուն անունը գիտէին, որոնց համբար հիմայ բոլոր արեւելք բռնած է: Աս գեղացիները միայն Ռուսը, Տաճիկն ու Պարսիկը կը կարծէին որ ինքնագլուխ տէրութիւններ են: Զանազի որ ասոնց սխալը շիտեմ, որն որ ինծի շատ դժուար եղաւ: Պր. Արովեանին բերնով Եւրոպայի տէրութեանց վրայ երկայն բարակ ստորագրութիւն մ'ըրի, եւ շատ ճզնեցայ որ իրենց զաղափար մը տամ Գերմանիայի գեղեցիկութեան, երկրագործութեան ծաղկեալ վիճակին, քաղաքներուն փառաւորութեան ու ասոնց նման բաներուն վրայ: Բայց այսչափ խօսքերէս ետքը՝ դժկամակութեամբ նոյնը լսեցի, զորն որ Երասխայ քովի Պարսիկ խանն ալ ըսած էր. «Ա՛յ դու, եթէ քու տեղդ այդչափ գեղեցիկ է, եթէ հօն անանկ երջանկութեամբ կ'ապրի մարդ, քու հայրենիքդ ինչո՞ւ չես մնար, ինչո՞ւ մեզի կու գաս, ի՞նչ

բան զքեզ կը հրաւիրէ աս մեր անապատը, աս աղ-
քատութեան ու կարօտութեան երկիրը, 1

Պազարճուկի բնակչաց Եւրոպայի վրայ դաղա-
փար շունենալուն համար աւելի եւս զարմացայ,
երբոր Հայազգի երիտասարդ մը տեսայ, որն որ ժա-
մանակաւ Պասկեւիչ իշխանին արեւելեան թիկնա-
պահներուն մէջն է գտնուեր, եւ իր փառաւոր բայց
հինցած նշանազգեստը գեռ կը հագնէր: Ասիկայ
նոյն խմբին մէջ երկու տարի ծառայեր է, Աւարշաւի
մէջ եւրոպական կեանք տեսեր է, եւ իր հայրենա-
կիցներուն ալ շատ բան կը պատմէ եղեր, սակայն՝
ինչպէս ծեր մը զրուցեց, լսողներն ամենեւին չեն
հաւատար ու վրան կը ծիծաղին եղեր: Ասոր պատ-
ճառն ան էր որ աս երիտասարդը զինուորական ծա-
ռայութենէ դարձած ատեն՝ մէկքանի եւրոպական
մուլութիւններ ու թուլութիւններ ալ հետն է բե-
րեր, որով բոլոր համարումը կորսընցուցեր է, եւ ինչ
որ կ'ըսէ նէ, սուտ ու մեծաբանութիւն կը սեպեն
եղեր. ուր որ եթէ աղէկ ու բոտ պատշաճի վար-
մունք ունենար, բոլոր գեղին մէջ ինք կ'ըլլար հրա-
մայող: Ես ասոր հարցուցի թէ Աւարշաւ չէ նէ Արա-
գած աւելի կը սիրէ, ինք անկեղծութեամբ պատաս-
խան տուաւ թէ «Մարդ հայրենեաց մէջ աւելի յօ-
ժարութեամբ կը կենայ քան թէ օտար երկրի մէջ.
ստոյգ է որ ապրուստս ու հագուստս այնպէս աղէկ
ու փառաւոր չեն, բայց հոգ ալ չունիմ հրացանս
փայլեցընելու եւ թիկնոցս մաքրելու. կանչող թմբու-
կին ձայնը չեմ լսեր, եւ ծեծէ ալ վախ չունիմ,
երբոր իմ անակս ուշ կու գամ», 1

ԵՐԵՒՑԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պարսկաստանէն ու Տաճկաստանէն Ռուսաստան գաղթող Հայերուն պատմութիւնը: Արագած լեւան վրայ բնակած ընդհանուր Հայոց թիւն ու վիճակը: Արագածի անհամեմատ գեղեցիկ դիրքը:

ԱՐԵՎԱԾ լեւան այլեւայլ դարատափներուն վրայ 24 հայաբնակ գեղ կայ, որոնց մէջ գրեթէ 1700 բնտանիք կը բնակին, սակայն ասոնցմէ զատ՝ կը տեսնուին նաեւ շատ լքեալ գեղերու եւ վրած եկեղեցիներու աւերակներ: Աս Հայազգիներուն գրեթէ բոլորն ալ Տաճկաստանէն եկած են, որոնք Ռուսաստանի կառավարութեան յայտնի հրաւիրանքէն ու յորդորանքէն շարժելով՝ ետ դարձող Ռուս բանակներուն հետ ծամբայ ելան, որովհետեւ Ռուսն աս վախճանի համար հաշտութեան դաշանց մէջ դնել տուած էր որ Տաճկաստանի ան կողման քրիստոնեայ հպատակներն ազատութիւն ունենան՝ ուզած ատեննին ուրիշ տէրութեանց երկիրները գաղթականութիւն ընելու: Հիմայ բոլոր Արագած լեւանց դարատափներուն եւ ձորերուն մէջ բնակող գաղթականաց թիւը 5—6000 բնտանիք կը հասնի: Ասոնք հոս մանաւանդ խկզբան շատ նեղութիւն կրեցին, ինչու որ երկայն ծամբորդութեան մէջ իրենց դուարին մեծ մասը ջրնջուած էր. Արագածի վրայ ոչ պատրաստ բնակութիւն կար՝ որ ան սաստիկ ձմեռուան մէջ զիրենք պատսպարէր, ոչ ալ ուտելիք կար՝ որ իրենց սնունդ ըլլար. ասիկայ անանկ կարօտութիւն մըն էր որ ամենէն դառն ու խեղճ ստորագրութիւնն ալ իրականէն շատ վար կը մնայ: Նայման զրազէտը Հայազգի Լազարէվ զօրավարին առաջնորդութեամբ Պարսկաստանէն Ռուսաստան դացող Հայոց պատմութեան մէջ անոնց կրած նեղութիւններն ու դժբախտութիւններն յիշած է, եւ շափազանց բան մ'ըսած չէ հաստատելով, որ Երիւան եւ Նախիջևան եկող

Հայազգիներուն կէտը խեղճութենէ ու անօթիութենէ մեռաւ: Նայման ինծի հետ մէկտեղ Արագած գալու ըլլար, իր հետաքրքրական պատմութիւնը կատարելագործելու առատ նիւթ կը գտնէր՝ սա գաղթականներուն պատճառները ըսելով, որոնք ինչպէս ըսինք, ըստ մեծի մասին Տաճկաստանէն եկած են, իսկ Պարսկաստանէն եկողները՝ Նախիջեւանի ու Երիւանի կողմերը բնակութիւննին հաստատեցին:

Ռուսաստան՝ գրեթէ միայն Ազարէվ գնդապետին (Դրուշէն) ջանքովը Պարսկաստանէն եկած այնչափ բազմաթիւ մարդիկը ստացաւ. որոնք իր աւերեալ ու ամայի սահմանակողմերը՝ ճարտար, ջանասէր, խաղաղասէր, օգտակար, հաւատարիմ՝ քրիստոնէսայ հպատակներով շէնցուցին: Ազարէվ՝ որ նախ Պասկեւիչ զօրապետին հրամանատարութեանը ներքեւ իբրեւ ղինուորական, եւ ետքէն Ռուսաց եւ Պարսից տէրութեան մէջ իբրեւ քաջ խօսնակից երեւելի եղաւ, իրեն Պարսկաստան բնակող ազգակից եղբայրներուն (Հայոց) Ռուսի դրօշին պաշտպանութեան ներքեւ մտնելը անոնց համար ամենէն երջանիկ բախտ ու վիճակ կը սեպէր: 1828ին Մարտի մէջերը հաշտութեան դաշինքն երկու արքունիքն ալ վաւերագրելէն՝¹ ետքը՝ Ռուսաց զօրքն Արապատականի մայրաքաղաքը թողուցին ելան: Աս նահանգէն, որ Պարսկաստանի ամենէն գեղեցիկ ու բերրի երկիրներէն մէկն է, սկսաւ Հայոց գեղերուն գաղթականութիւնը, եւ կ'երթար դէպ ի Ռուսաց Գարապաղ սահմանագումար, որուն մէջտեղը կար Շուշայի ամուր բերդը: Պարսից պաշտօնատէրները զարհուրեցան, երբոր իրենց կարծեացը դէմ ամբողջ գեղերուն ու քաղաքներուն պարպուիլն ու անմարդի ըլլալը տեսան: Հայք Ազարէվն իրենց ազատիչը կը կանչէին ու լիաբերան

¹ Ratifier. Թագաւորական կողմանէ հաստատուել. պաշտօնական կերպով ստորագրել եւ ընդունիլ:

կը գովէին, եւ աս գաղթականութիւնը տիեզերական պատմութեան մէջ միակ դէպք եւ սրտից ու հոգւոց միասորութիւն կ'անուանէին: Աբաս Միրզա արքայորդին, որուն առջեւ իր կեղեքիչ ու արիւն-ուշտ պաշտօնատէրները միշտ այնպէս կը պատմէին, որ հպատակները Պարսից իշխանութեան տակ երջանիկ են, ինք իրմէ ելաւ: Չեռքի տակէն զանազան հնարքներ եղան՝ աս գաղթականներն իրենց ճամբէն արգելելու համար, որոնց վրայ բնդարձակ կը խօսի էլի Սմիթ իր Խոյ-գործի-նի-նէ-ի Հայ-սորուն՝ ըսուած գրքին մէջ: Իսկ Պարսիկները Ռուսաց վրայ աս պակասութիւնը կը դնէին որ մէկուն մէկալին կաշառ կերցուցած եւ շատերը խաբած ըլլան:

Մենէն գէշն ան էր որ Պարսից կառավարութիւնը՝ գացող Հայերուն անշարժ ինչքը դնելն իր հպատակներուն արգելեց, որով հողատէրներուն շատերը ստիպուեցան մնալ, ոմանք ալ իրենց ամէն ստացուածն ու բարեկեցիկ վիճակը թող տուին ելան՝ բոլոր վստահութիւննին իրենց նոր տիրոջը վրայ դնելով, բայց գաղթականներուն շատութիւնը շուտով մը սով պատճառեց: Սալմաստէն, Որմիէն, Մարաղայէն եւ նոյն իսկ Խազվինէն գաղթականներ եկան, որոնք Մարաղայի քովերը Քիւրտիստանի կողմերէն եկածներուն խմբին հետ միացան, բայց աս վերջիններէն շատերը լեբանց կիրճերուն մէջ Քիւրտերը սպաննեցին, որոնք գիշակեր անասուններուն պէս անդէն խաշանց ետեւէն ինկած էին: Ռուս պաշտօնատէրները, որոնց յանձնուած էր աս գաղթականաց առաջնորդել, խիստ քիչ ըլլալով՝ զանոնք պաշտպանել չէին կրնար: Երասխ գետին վրայէն անդին անցնելէն ետքը սովը չէ թէ միայն չմեղմացաւ, այլ սաստկացաւ ալ. կայսրմէ եւ Լազարէվին առանձնական քսակէն վեհանձնութեամբ արուած

¹ Researches in Armenia.

դրամաց գումարը գէթ վերջին աստիճանի զգալի կարօտութիւնները հոգալու ալ ամենեւին բաւական չէր: Գաղթականաց 5000 ընտանիք ունեցող առաջին բաժինը 1828ին Ապրիլի 28ին Երասխէն անդին անցնելու ատեն՝ արդէն սկսան շքաւորութիւն զգալ նաւու, ձիու, բնակարանի եւ հացի կողմանէ: Հայերը թողուցին Որմիայ ծովակին բերրի ու աղէկ մշակուած բոլորտիքն ու խոյ գաւառը, եւ անանկ երկիր մը գացին, որն որ գեռ նոր պիտի մշակուէր, ուր զիրենք ընդունելու համար բան մը հոգացուած չէր: 8000 ընտանեացմէ աւելի մարդիկ $3\frac{1}{2}$ ամսուան մէջ Երասխէն անդին անցան, ասոնց նպաստելու համար միայն 14,000 ~~արծաթ~~ սակի տրուեցաւ: Էլի Սմիթիրբեւ Գաւրեժի Հայ եպիսկոպոսին բերնէն լսած՝ կը հաստատէ որ բոլոր Ատրպատական գաւառէն 9000 ընտանիք ելան գացին, 2500ի չափ անուոր մնացին եւ 50—60 ընտանիք ալ նորէն ետ դարձան: Ասանկով Երասխի հիւսիսային կողմը կարգադրելի նոր Հայաստանը գրեթէ 40,000 քրիստոնեայ հպատակներով լեցուեցաւ, որոնք Ռուսի սահմանին վրայ օգտակար ու ամուր պատուար մը կը կազմէին, եթէ իրենց թիւը մահուամբ երեւելապէս չպակսէր:

Տարի մը ետքը Տաճկի Հայաստանէն, այսինքն՝ Պայազիտի, Թօփրազ գալէի, Կարսի, Կարնոյ ու Վանայ կողմերէն եկող գաղթականներն ալ՝ որոնց թիւը Գոնթան կը գնէ 14,000 ընտանիք կամ 90,000 հոգի, մի եւ նոյն թշուառութեան մէջ ինկան: Նաեւ ասոնցմէ շատերը զոհ եղան երկայն ճամբորդութեան մը տաժանումներուն, Քիւրտերու սպանութեանց, շքաւորութեանց, սովի եւ սնօթիութեան, մանաւանդ Ռուսաց երկիրը մտնելէն ետքը, ուր երկայն ժամանակ անպատասպարան մնալով՝ կէս մը Արագած լեռանց վրայ, կէս մ'ալ Ախուրեան գետին բոլորտիքը կը թափառէին: Աս մարդիկները թէպէտեւ պզտի-

կուց քիչով գոհ ըլլալու, գէշ խրճիթներու մէջ բնակելու, հարստահարութեանց, կարօտութեանց եւ ամէն կերպ շարշարանաց վարժած են, ի վերայ այսր ամենայնի սիրտ ճմլելու խօսքերով ինծի ստորագրեցին թէ առջի տարիներն ինչ նեղութիւններ կրեր են եւ թէ ինչ վշտաց ու դառնութեանց մէջ կ'իյնան եղեր տեսնելով իրենց զաւկներուն, եղբայրներուն եւ բարեկամներուն վերջին աստիճանի խեղճութեամբ մտրիլ ու մեռնիլը: Գոթախտութեամբ Ռուսաց ստորին պաշտօնատէրներն ալ իրենց կառավարութեան բաղձանաց եւ կամայք գէժ՝ ասանկ արտասուելի թշուառութիւնը մեղմելու համար բան մը չըրին: մանաւանդ թէ անոնցմէ շատերն ան աստիճանի անամօթացան որ քիչ մը շարժական ինչք ունեցող քանի մը գաղթականաց ձեռքէն՝ նոյն փոքր մնացորդն ալ կողոպտեցին առին: Աս բարի, անմեղ ու գործատէր Հայազգի գեղացիները 14 տարի Արագածի վրայ բնակելէն ետքը գեռ չկրցան քիչ մը հողի առնել, եւ շատ անգամ հնձոց անյաջողութեան հանդիպելով՝ ծանր տուբքերու տակ կը հեծեն եւ սղբալի վիճակի մը մէջ են: Ստուգիւ արժանի են ասոնք որ Տփղիսի բնդհանուր կուսակալն անոնց գանուած վիճակին վրայ մինչեւ հիմակ եղածէն աւելի հող ու խնամ տանի:

Հայաստան իմ տեսած Ալպեան երկիրներուս մէջ Արագածի մեծ դարատափը պինտ գեղեցիկն է: Ռուսի Ասիական վրայ չկայ ուրիշ տեղ մը, որ ծաղկրներուն պէսպիսութեամբն ու շատութեամբ, աղբիւրներուն առատութեամբն ու ամառնային օդին քաղցրութեամբը հաւասար ըլլայ Արագածի: Հայաստանին երջանիկ ատենները մեծամեծ մարդիկ, եկեղեցականներն ու ժողովուրդն աս սիրուն տեսքին եւ զով ու զօրացուցիչ օդին յարգն աւելի աղէկ կը ճանչնային: Շատ ամայի վանքերն ու շատ գեղերու

աւերակները կը ցուցնեն թէ ժամանակաւ հոս ինչ խիտ բազմութիւն կար: Պարսիկ կուսակալներն ալ հոս սիրուն գիւղական բնակութիւն մ'ունէին, ուր ամառուան սաստիկ տեննները կը փախչէին, երբոր Երասխայ գաշտերուն վրայ Յուլիսի տապն ամէն տընկերը կը շորցընէր եւ Երիւանի բոլորտիքն ալ տենդ կը յաճախէր: Աս լերանց օգաբաժինը վերջին աստիճանի առողջ է, եւ ձմեռուան խստութեան վրայ այնպէս տժգոհացող գեղացիներն ալ իրենց բնակութեան աս պարծանքը յիշատակելու շնորհան: Հոս ոչ տենդ կայ, ոչ ժանտախտ հասած է երբէք աս բարձրութեան եւ ոչ ալ ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութիւններ: Թէպէտ ամէնքն ալ անանկ խիտ պահք կը պահեն ու այնչափ ողորմելութեան մէջ են, այսու ամենայնիւ զօրաւոր ու ջլոտ տեսք ունին: Ինծի գժուար եղաւ աս առողջ, զով ու ամառուան մէջ ասանկ զուարթ ու ծաղկեալ լեռնագաւառը թողուլ եւ նորէն իջնալ Արաստանի հովիտներուն մէջ տապազին օգ շնչելու:

2 ՈՐ Ե Ք Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ր ՈՐ Դ Գ Լ ՈՒ Խ

Արագած լեռներէն մինչեւ Կուճրի երկրարանական զննութիւն: Նոր Կուճրի կամ Աղէքսանդրուպոլիս քաղքին ստորագրութիւնն ու բնակչաց թիւը: Կուճրի բերդին ամրութիւնն ու մեծութիւնը: Քլիսաւոր տեղեաց իրարմ ունեցած մղոնական հեռաւորութիւնը: Պարճի Արաստան: Կուճրի մօտ երկրին բոյսերը. փայտի պակասութիւն: Համամը գեղ:

ԱՐԱԳԱԾՈՒ գարատափին հիւսիսային կողմէն վար իջայ դէպ ի Կուճրի լեռնագաշտը, բայց աս ահագին լեռնաստանին պլեւայլ գեղեցիկ տեսքերը դիտելու համար շատ տեղ կը կենայի: Ստոյգ Արագած հրաբխային լերանց զատ խումբ մըն է, սակայն հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ տկար կապակցութիւն մ'ունի ան լերանց գօտիոյն հետ, որն որ Ախայիխէ (Ախլիս) քաղքէն սկսեալ զանազան շիտկութեամբ

յառաջ կու գայ եւ Արագածի պէս ան լերանց հետ կը միանայ, որոնք Սեւանայ ծովը կը պատեն: Արագածի վերջին ծայրերուն ու Սեւանայ ծովին լերանցը մէջ միայն Ապարանի ձորը կայ, որն որ նեղ ու բարակ սահման մը կը կազմէ: Աուճրիի լեռնադաշտէն Արագածու միայն երկու հիւսիսային կոնածեւ կատարները կ'երեւան, որոնցմէ Ախուրեան գետին կողմը դարձածը փոքր Արարատին կը նմանի: Ասոր տափարակ կատարը Յուլիս ամոնոյս մէջն ալ դեռ թանձր ձիւնեղէն վերարկու մը ծածկած էր, ուր որ Արագածի մեկալ կատարներուն վրայ ամէն տեղ մերկ ու մոխրագոյն արաստոյ քարը ճերմակ ծածկութիւն մէջէն գլուխը դուրս հանած կը նայէր: Հրաբխային ահեղ կազմութիւնները մինչեւ Աուճրիի լեռնադաշտը կը տարածուին, ու շատ զարմանալի կերպով երեւան կ'երևն Ախուրեան գետին քովերը, ուր լաւան ահագին վազած ու ծածկած է խայտակուճը (սօճ-ճիճի ժերճերը), որն որ Արագածը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ամէն լերանց գոտիներն ու նոյն իսկ Աուճրի քաղքին յատակը լեցուցած բռնած է: Աուճրիի դաշտերուն հոգը շատ բերրի է, իսկ վրայի բլուրներուն նիւթն է հրաբխային փշրաքար¹, ասոր վրայ շինուած է նաեւ Նոր Աուճրի կամ Աղէքսանդրուպոլիս քաղաքը հոյակապ բերդովը, որուն պատերը, Ռուսաց ազուոր եկեղեցին եւ քաղքին բոլոր շէնքերը նոյն փշրաքարէն շինուած են: Յայտնի կ'երեւայ թէ աս նշանաւոր փշրաքարը ջրի զօրութեամբ ձեւացած է եւ կամ հրաբուխներէն վազած սղմալից հոսանքները բերած են, որովհետեւ իր գլխաւոր նիւթն է փշրած որձաքար²: Թէ որ հաս աս դիւրաւ կոփելու եւ շէնքի շատ յարմար փշրաքարը չգտնուէր, Ռուսաց խիստ գժուար ու վերջին ատիճանի բաղ-

¹ Գշ. Tuf. անկ. Այ-ճ Բ-լւ:

² Գւրմ. եւ Գշ. Feldspath:

մածախ կ'ըլար Աղէքսանդրուպոլիսն անանկ հոյակապ բերդը շինել, ինչու որ սեւակուճ կամ երկաթակուճ¹ արաստոյ եւ ուրիշ խիստ ապառաժ քարերը կոփելն ու գործելը շատ դժուար է: Արարատի ու Սեւանոյ ծովին քովերն առ փշրաքարին եւ ոչ փոքր նշմարանքը տեսայ:

Պոռոյաներս լճնոցընելէն ետքը՝ ինծի բաւական հանգստեան տեղ եղաւ Նոր Կուճրի կամ Աղէքսանդրուպոլիս, ինչպէս որ Ռուսերն ուղեցին անուանել: Ասիկայ միայն պատերազմի նկատմամբ երեւելի եւ ամուր դիրք է, բայց վաճառականութեան եւ արուեստից կողմանէ նշանաւորութիւն մը չունի, եւ Ռուսաց նոր քաղաքներուն կը նմանի, այսինքն կատարեալ կանոնաւորութիւն, ուղղագիծ եւ ընդարձակ փողոցներ, զօրանոցներու նման շէնքեր, մեծամեծ հրապարակներ, եւ ամենայն ինչ օգբանուկ, բայց ու միակերպ: Բնակչաց թիւն է գրեթէ 6000 հոգի, որոնց մեծ մասը կը կացուցանեն Տաճկաստանէն գաղթող Հայազգիները, որոնք հոս ձեռագործէ ու խանութպանութենէ կ'ապրին:

Կաւկասի ասդիի ու անդիի կողման նահանգներուն մէջ Ռուսաց շինած բերդերուն ամենէն երեւելին ու հրաշակերաւը Կուճրիինն է: Սեւ ու Կասպից ծովերուն եզերաց վրայի բերդերն ամրութեան եւ ընդարձակութեան կողմանէ ամենեւին չեն կրնար ասոր հետ համեմատուիլ: Ասիկայ փշրաքարէ բլրի մը վրայ շինուած է, քաղքին վրայ կը տիրէ. իսկ իր բոլորտիքն եղած ժայռերը թէ կէս մը պատի տեղ կը բռնեն, եւ թէ անոր բնական ամրութիւնը կ'աւելցընեն: Հոս մարդ կը տեսնէ ընդարձակ եւ հաստաբետ զօրանոցներ, ընդերկրեայ խցեր, մթերանոցներ, նկուղներ, հիւանդանոցներ, որոնց ամէն մէկը կրնայ մտածուիլ իբրեւ զատ զատ ամրոց: Վերջա-

¹ Գշ. Basalte.

պէս Սերաստուպոլիս (Սէ-ս-ս-թ-լ) քաղքէն զատ՝
ինչ որ Ռուսաց պատերազմական շէնք տեսայ նէ,
Աուճրիի բերդէն շատ վար կը մնայ: Պոնտոսի քով
Ռուսաց ամրոցներուն վրայ տեսնուած անհոգու-
թիւնը ու վերիվերոյ գործելը շիտեսնուիր Ախուրեան
սահմանաբերդի ճարտարապետին վրայ: Հոս շէնքը
հանգստեամբ գործուեցաւ եւ կամաց կամաց յառաջ
գնաց. 1846ին լմնցած պիտի ըլլար, ու թնդանօթ-
ներով եւ ամէն պատերազմական մթերով լեցուած:

Աս Ախուրեան բերդը 60,000 հոգւոյ բանակ կր-
նայ բնդունիլ, եւ յանկարծական պատերազմի կամ
յարձակման ատեն բոլոր քաղքին ու գեղերուն բնակ-
չացը համար ալ բերդին մէջ տեղ կայ: Բերդին բնա-
կան ու արուեստական սաստիկ ամրութեանը նայե-
լով՝ քանի մը հազար բերդապահներ ալ բազմա-
գունդ թշնամեաց դէմ երկայն ատեն կրնան պաշտ-
պանել: Ռուսի Հայաստանին մէջ ասոր հետ մէկ-
տեղ ուրիշ երկու երեւելի դիրք ալ կայ, որ պատե-
րազմի ատեն իբրեւ դուրս ելլելու դուռ կրնան մտա-
ծուիլ, այսինքն Սարդարապատի կիրճը Խոշափանքի
վրայէն, եւ Արարատին այն կիրճն որ Պայազխի
հիւսիսային կողմն է:

Ճամբորդներուն գիտութեանն ու դիւրութեանը
համար հոստելոց ու Տաճկի Հայաստանին քանի մը
երեւելի տեղերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորու-
թիւնն ալ դնելն աղէկ է: Աուճրիէն մինչեւ Աարս
է 65 առսական մղն (վէրսթ, որն որ հասարակ
քալելով գրեթէ 17—20 րոպէի ճամբայ է). Աար-
սէն մինչեւ քէթէնլի 25 առս. մղն: Ասկից երկու
ճամբայ կայ՝ Երասխայ քովի Աերպիկեւ ըսուած տե-
ղը հասնելու, որոնց մէկը կ'երթայ Տէլի-Մուսա-
Փէրունին վրայէն եւ 80 առս. մղն է, մէկար 2ի-
րիքի վրայէն 100 առս. մղն: Աս երկու ճամբան
ալ Աերպիկեւ կ'երթան կը միանան. հոսկից մինչեւ

Հասանդալէ 15 ուս. մըն. ասկից ալ ինչուան
 Կարին (Երչէրո՛՛) 40 ուս. մըն. աս մըններուն
 ամէնը մէկտեղ այսինքն՝ Կուժրիէն մինչեւ Կարին
 կ'ընէ 225—245:

Կուժրիի եւ Տփղիսի մէջ Ռուսերը գեռ շիտակ
 կառուղի (կառք անցնելու համար լայն ճամբայ) շի-
 նած շէն: Ով որ կ'ուզէ օթեւանով (Բէնչէլով) ճամ-
 բորդութիւն ընել, կը պարտաւորի ճամբէն շատ շե-
 ղիլ ու Տիլիշան կրճին վրայէն երթալ, ուր Երեւա-
 նի արահետը կը հասնի: Բայց ես կէս մը՝ պարտած
 երկիրներս մէյ մ'ալ տեսնելու յօժարութիւն չու-
 նենալով, կէս մ'ալ Ռուսաց սայլակառքին (Մէլէշային)
 ասհագին ցնցումներէն սոսկալով՝ Ճէլալ-Օղլույին ու
 Լալուար լերան վրայէն Վրաստան դարձայ: Աս վախ-
 ճանաւ Կուժրի հինգ ձի բռնեցի եւ առտուանց կա-
 նուխ ճամբայ ելայ Ռուսաց աս սահմանաքաղ-
 քէն, որն որ թէպէտ առողջ օդ ունի, բայց Ռուս
 պաշտօնատէրներէն իբրեւ աքսորանաց տեղ մը կ'ա-
 սուի, ինչու որ ձմեռը սաստիկ ու երկարատեւ է եւ
 վայտ դանելն ալ դժուար: Աս լեռնադաշտն ամա-
 ռը կը զարգարուի պարարտ խոտերով եւ սիրուն
 ծաղիկներով, սակայն առ հասարակ անտառ կը պակ-
 սի: Հոս նոյն իսկ մշակեալ եւ ընտանի ծառերուն
 միայն ան տեսակները կրնան ձմեռն անվնաս անցը-
 նել, որոնք ծովին երեսէն գրեթէ 5000 ոտնաչափ
 բարձր տեղեր կ'աճին եւ 25—30 Ռէ. ցրտութեան
 աստիճանին կրնան դիմանալ: Աս ծառերու պակա-
 սութիւնն ու գետնին մերկութիւնը Կուժրիէն մէկ
 օրուան ճամբայ հեռու ալ կը շարունակէ:

Սոցոյգ է որ ամէն տեղ հիւթալից խոտերուն կա-
 նաչ եւ գոյնզգոյն ծածկոյթն ու գեղեցիկ ալպեան
 ծաղիկներն աս լեռնադաւառին երեսն ու բոլոր լե-
 բանց կողերն ու հովիտները շքեղ ու զուարճ կը
 զարդարեն, ամառնային արօտն ալ շատ ընտիր

եւ սքանչելի է, սակայն պարապ տեղ մարդու աշ-
 քը կը փնտռէ բարձր ծառերու անտառ մը հողմա-
 շարժու վարտար ծիւղերով, որուն տեղը շէն կըր-
 նար բռնել ամենագեղ արվեան ծաղիկներն ալ. նոյն
 իսկ վայրենի վարդի թփերն անգամ, որոնք հազիւ
 թէ գետնէն վեր կանգուն մը կը բարձրանան, գոռա-
 րագիւտ են: Իսկ ցած ու կարճ տնկերուն կերեւայ
 թէ հրաբխային փշրաքարին հողը շատ օգնութիւն
 կ'ընէ, ինչու որ ասիկայ օդին, ջրին ու տնկոց հիւ-
 թերուն ազդեցութեամբը շուտով կը փխրի ու կը
 մանրի, եւ փատած բոյսերուն հետ խառնուելով՝
 մութ ու պարարտ հող կ'ըլլայ: Աս փշրաքարը Աուս-
 րիէն մինչեւ Համամը գեղէն անդին կը տարածուի:
 Բայց կերեւայ որ հոս անտառ չգտնուելուն աւելի
 պատճառ եղած է մարդիկներուն քանդիչ ու ապա-
 կանիչ ձեռքը քան թէ օդաբաժնին խստութիւնը:
 Համամը գեղին մէջ ծերունի մը ինձի պատմեց որ
 իր տղայութեան ատեն հոս բարձր եղելին (չմ) եւ
 ոփի (ֆոյն - զմ) ծառերու շքին ներքեւ կը խա-
 ղայ եղեր. զորոնք հետզհետէ շէնքի ու վառելու
 գործածելով՝ ընդարձակ տեղւոյն բոլոր անտառներն
 ալ ջնջեր ու արմատաքի են խլեր: Աս պղտիկ Հա-
 մամը գեղին բոլորաիքը արտաքոյ կարգի ձեւերով
 ժայռեր կան: Աուսրիէն ելլելէս ետեւ առաջին գի-
 շերօթս հոս ըրի, ուր եկեղեցական մը տեղւոյն ա-
 ոողջ օդը շատ գովելով՝ հաստատեց որ իրենց մէջ
 110 եւ անկից ալ աւելի տարւան ծերեր շատ կ'ըլ-
 լան, ու բնակչաց մեծ մասը կը տեսնէ իր երրորդ մին-
 չեւ շորրորդ սերունդը:

Հաստեղաց ձիերուն գերազանցութիւնը: Գրչլախ գեղն ու անասուները: Հանքային ջուրը: Տէրգէր գեղն ու Լալուար լէրինք: Ռուսի Հայաստանին բնակչաց թիւը:

Աս տեղուանք ձիով ճամբորդութիւնը մարդուս ստոյգ բերկրութիւն կը բերէ: Աուսրիի քաղաքացեալին գրով սուած հրամանը մեզի ամէն տեղ պատրաստ ձիանք ճարեց. սասնկով միշտ կանուխկեկ կը հասնէինք ան տեղն ուր որ գիշերօթել կ'ուզէի, եւ չմթնցած՝ երկրաբանական մուրճը, անկացոյցն ու միջատ բռնելու ցանցը հետս առնելով՝ շորս գին մէյ մը պտրտելու ժամանակ կ'ունենայի: Աուսրիի եւ Վրաստանի մէջ եղած լեռնազաւառին ձիերուն ցեղը շատ ազնիւ էր, եւ նոյն իսկ Գարապաղին ուժեղ ձիերն ու Երասխայ գաշաին կրակոտ երիվարներն ալ արտաքին գեղեցկութեամբ, շուտութեամբ ու տոկայողութեամբ կը գերազանցէ: Ամենէն ողորմելի գեղերուն մէջն ալ բուն հասարակ զրաստներն անգամ ձեւերնուն կողմանէ անանկ զարմանալի աղուորութիւն ունին, եւ անանկ սէգ, ազնիւ ու ամէն մէկ շարժման մէջ սիրուն են եւ միանգամայն այնպէս զօրաւոր, խրոխտ եւ վառվռուն՝ որ կարծեմ թէ նոյն իսկ Շթութկարթի տիեզերահազակ արքունի ձիաստաններուն մէջ Հայաստանի աս կողման գեղացւոց ձիանքն ալ շատ աղէկ կը վայլէին:

Ինծի կ'երեւայ որ Գերմանացի ձիավաճառի մը համար գեշ առուտուր չէ՝ հոսկից ձի տանելու փորձ մ'ընել: Նոյն իսկ Աուսրիի մէջ խիստ գեղեցիկ որձ ձի մը քիչ անգամ 60 արծաթ ուրլիէն ($\frac{1}{2}$ արդու-վանդէն) աւելի կ'արժէ: Անկից մինչեւ Տրապիզոն 16—18 օրուան մէջ ձին հանգիստ կրնայ բերուիլ. ասկից ալ ինչուան թրեւտ գրեթէ նոյնչափ ատենուան մէջ շոգենաւով կը հասնի:

Մամբրիէն ելլելէս երկու օր ետքը Հայոց Գրչլախ գեղին քով առաջին անտառներուն տեքքը զիս շատ ուրախացուց: Ով որ երկայն ասեն մերկ ու լերկ լեռնաստանի մը վրայ կեցած է նէ, կրնայ իմ ուրախութիւնս իմանալ: Շուտ մը չուն կեցուցի, բեռերը վար առնել տուի, եւ աղւոր ոփի ծառի մը շքին ներքեւ բարձր խտաի վրայ հանգչեցայ: Մարգիկներս խաի ու չոր ծիւղեր ժողվելով՝ ուրախարար խարոյկ մը վառեցին, որուն ծփեալ բոցերն ու ճայթիւնը մեծ զուարճութիւն տուին ինծի: Բայց իմ Իւան Խաղախս փայտին ճայթող բոցերն այնչափ չզուարթացուցին, որչափ կաթսային մէջ շառաչող եղն ու քիչն ու հաւը: Աս զով շքին մէջ հանգչելէն եւ կերակրով կազդուրելէն ետքը՝ նորէն ծամբայ ելանք Տերգէր հասնելու համար: Եւ որովհետեւ աս կողմերը խումբ մը Թաթար աւազակներու պատճառաւ վտանգաւոր կը համարուէին, Խաղախներուն մօտաւոր պահականոցէն (Խուլու-Խէն) ուղեկիցներ առի: Գրչլախին Հայաղզի բնակիչներն ալ քանքառեցին որ շատ հեղ իրենց գեղը կու գան կը կողոպտեն, այսու ամենայնիւ տեղւոյն Ռուս վերակացուն հրաման չիտար որ իրենց ապահովութեանը համար քովերնին հրազէն պահեն:

Յարասի¹, ոփի ու ցախի (Խէլու-Խէն) ծառոց անտառակներու քովէն ծամբանիս յառաջ տանելով՝ Բամբակ ըսուած կրճէ մը անցանք ու կամաց կամաց վեր ելանք մինչեւ ալպեան գաւառներու բարձրութեան, ուր ծառերը կը սկսին ցանցառ երեւալ եւ երթալով կարծաբերձ կ'ըլան, եւ հետզհետէ բոլորովին կը դադրին, ու անոնց տեղը կը յաջորդեն պարարտ ալպեան բոյսեր: Հոս գեղեցիկ տունկ մը գտայ, զորն որ Բարալինգ բնապատու մը Հինայ Ազգներեան (Alcanna Wagneri) անուա-

¹ Bouleau. Ա-Ա -Ա-ճ:

նեց. ասիկայ հոս 6000—6500 ստնաչափ բարձրութեան վրայ առատ կ'աճի: Արճէն վեր ելլելու ատեննիս հանքային ջուր մը տեսայ՝ Սելթերսեան¹ ջրին նման, սակայն աւելի հաճոյական, սիրուն ու աղն ալ քիչ, բայց ստուգիւ ածխոյ թթունն ալ նուազ: Մեր Հայ ուղեցոյցը հաստատեց որ աս աղբիւրը 1827ին գեանաշարժէն ետքը բխելու սկսաւ. յառաջագոյն աս կողմերն ասանկ հանքային ջուր եւ ոչ գիտեն եղեր: Տփղիսի մեծամեծներուն ամառուան շոր ու տաք ատեն աս աղբիւրը թէ իբրեւ զովութեան եւ թէ առողջութեան միջոց կրնայ ծառայել:

Տէրգէր անուն պղտիկ գեղին մէջ ղինուորականներ բնակութիւննին հաստատած են, ասկից քանի մը ժամ ձիավարելով՝ մարդ կը հասնի Ճէլալ Օղլու բսուած գեղեցիկ հովիտը, որն որ Քամբակի կրճին հիւսիսային կողմն է: Հոս լեռնաբնակ աւազակ թաթարներուն յարձակման վախը կը դադրի, անոր համար ես ալ հետս եղած ղինուոր ուղեկիցներուն ճամբայ տուի շնչին պարգեւ մը տալով: Աս Տնաւիսեան խազախները հասարակօրէն իրենց ծառայութեան փոխարէն շնորհակալութիւն կամ վարձք ընդունելու տեղ՝ խիստ ու նախատական խօսքեր լսելու անանկ վարժած են, որ ամենէն փոքր պարգեւն ալ զիրենք շատ կ'ուրախացրնէ եւ խոնարհական շնորհակալութիւններ ընելու կը շարժէ: Ճէլալ Օղլու հովտին քովերը դարձեալ ուրիշ գաղթականութիւն մը կայ, ուր սպասուարտ (ծառայութիւննին լմընցուցած) ղինուորները կը բնակին. ասոնք Տէրգէր բնակողներէն աւելի բազմամարդ են, եւ երեւութիւն նայելով՝ վիճակնին ալ աւելի հանգիստ ու բարեկեցիկ է: Մենք

¹ Սելթերս Գերմանիայի մէջ Նասսաւի դքսութեան մէկ գեղն է, ուր շատ անուանի վերմուկներ կան, որոնք ամեն տարի 1½ միլիոն շիշ հանքային ջուր ասղին անղին կը խաւրեն:

Տոս տեղւոյն ամենէն ունեւոր Հայուն քով օթե-
վանեցանք, որն որ Սահակեան կ'անուանուէր եւ մեզի
մեծ հիւրընկալութիւն ցուցուց:

Ճէլալ Օղլուէն ճամբաս շիտակ գէւղ ի Արաստան
ուղղեցի, եւ առանց տեղ մը կենալու օրուան մէջ
երկայն ատեն կը ձիավարէի: Աս վերջին օրերը
գրեւու բան մը չպատահեցաւ: Քաթարինէն-ֆէլտ
(Կաթարինեայ դաշտ) ըսուած գերմանական գաղթա-
կանութեան հարաւային կողմը կան Ղալուար լերինք,
որոնց ամենէն բարձր կատարին վրայ Արաստանի
տնկերուն պինդ վերին սահմանը կամ Ալպեան¹ գա-
ւառը հասայ: Հոստեղաց տնկերն ու միջատները
Հայաստանին ալպեան գաւառիներուն հետ նոյն են.
Ըսյց Կաւկաս լեռանց այսչափ բարձրութեան վրայ
ուրիշ տեսակներ կան: Ղալուարին անձառ կատա-
րէն շուտ մը տերեւաբեր տնկերու անտառները հա-
սանք իջանք, ուր ամէն կողմ կանաչաղարդ ու ծաղ-
կաւետ էր, օդն ալ համեմատ թուրմունքով լի:
Հարաւային երկիրներու մէջ ասկից գեղեցիկ տնկոց
ածում չէի տեսած: Ղալուարին կողերն ու անոնց
կից լեռները Արաստանի բնակչաց համար գեռ դա-
րերով փայտի պաշար ունին: Բայց երկրիս աս շքեղ
նախանտառներուն ալ, որոնց մէջ շատ յաղթ ու եր-
կնաբերձ հացի, ուրի ու թեղօշ ծառեր կան, կու գայ
ջնջուելու ժամանակ, երբոր Ռուս փայտահարներուն
(անտառ կտրողներուն) տապարը Կուր գետին քով
եւ Տփղիսի հիւսիսային դին ալ աւրելու եւ կտրելու
բան չի գտներ: Ասկից եւ Տփղիս իջայ հանգչեցայ
բնապատմական հաւաքումներս կարգի դնելու եւ Հայ-
աստան ըրած ճամբորդութեանս պատմութիւնը գրե-
լու համար:

* Լեռանց վրայ Ալպեան գաւառը կը սկսի ծովին երեսէն
6000—10.000 ոտնաչափ բարձրութեան մէջ, ուր ծառե-
րը կը պզտիկնան ու երթալով կը թան թուփ, խոտ ու
մամուռ:

Հոս կը դնենք Պր. Վահինէրին Ռուսի Հայաստանի բնակչացը վրայ տուած վիճակագրութիւնը, բայց՝ ինչպէս յայտնի է՝ Ռուսաստանի Հայերուն միայն մէկ պզտիկ մասը Ռուսի Հայաստանի մէջն է. իսկ իրենց բուն բազմութիւնն է անկից դուրս, այսինքն Վրաստանի կողմերը, Խորմ, Աւհաստանէն Ռուսի ձեռք անցած գաւառներուն մէջ, Տոն կամ Տոնախո գետին քովերը (Նոր Նախիջևեան), Աժտէրխան եւ Ռուսաց կայսրութեան ուրիշ ներքին կողմերը, որոնց ամէնը մէկանց 500,000ի մօտ կը համարուի:

Ռուսի Հայաստանը երեք զլխաւոր նահանգ ունի, որ են՝ Երիւան, Նախիջևեան եւ Որդուպատ կամ Աստապատ. ասոնց մէջ 1841ին կար 164,450 հոգի. որոնցմէ 122,968 հոգի Երիւան նահանգին կ'իյնայ, 30,507 Նախիջևեանին, 10,975 Որդուպատին: Արօնական կողմանէ նայելով՝ աս բնակիչները զլխաւորաբար երկու կը բաժնուին, այսինքն 82,377 քրիստոնեայ, եւ 81,749 մահմետական. իսկ Եզիտիներն են 824ի չափ. Հրեայ ամենեւին չկայ: Եզիտիները 67 թափառական ընտանիք են, մահմետականաց մէջէն կայ 1344 թափառական ընտանիք, եւ 14,734 ընտանիք հաստատուն բնակութիւն ունին. իսկ քրիստոնէից ամէնն ալ հաստատաբնակ եւ ամէնն ալ Հայազգի է: Աս Հայազգի բնակչաց թիւը յառաջագոյն էր 4428 ընտանիք՝ 25,151 հոգւով. բայց 1828ին եւ 1829ին Պարսկաստանէն 8036 ընտանիք 35,560 հոգւով եւ գրեթէ նոյն ատենները Տաճկաստանէն ալ 3682 ընտանիք՝ 21,666 հոգւով՝ եկաւ. ասով Հայազգի բնակչաց առաջին թիւը գրեթէ երեքպատիկ եղաւ:

¹ Աս հաշիւը Ռուսաց խոպին պաշտօնատերը կու տայ, իսկ Ֆոնթան՝ որ ան կողմերը գացող բանակին մէջն էր, կը դնէ 90.000 միայն Տաճկաստանէն եկած Հայազգի. նոյնպէս ոմանք Պարսկաստանէն եկածները մինչեւ 80.000 կը հանեն. աս վերջին հաշիւներով Ռուսի Հայաստանին

Աս բնակիչներէն 20,377 անձինք մայրաքաղաքաց
 մէջն են, այսինքն 11,463 Երիւանին, 2599 Նախի-
 ջեւանին եւ 3444 Որդուպատին մէջ. աս վերջին նա-
 հանգական մայրաքաղաքը նոր դրուեցաւ: Իսկ 24,906
 տուն աս երեք նահանգին մէջ երկրագործութեան կը
 պատահին: Յառաջ հաստեղաց բնակիչներն էին
 10,413 Բիւրա, 6807 Այրուսիլը, 1935 Թաթար, 1000
 Մուղանիլը, 6473 Խանչէրլի, որոնք իրենց խաժ աչքովն
 ու խարտեշ մազովը շատ նշանաւոր են. ասոնցմէ զատ
 կային նաեւ զանազան ազգաց մնացորդներ: Չինկեա-
 նէներէն 157 անուորի չափ կար, ոմանք քրիստոնեայ
 (որոնք Հայոց մէջ Բոշայ կ'ըսուին), ոմանք ալ մահ-
 մետական: Բայց Հայաստանին աս մասը Ռուսի ձեռք
 անցնելէն ետեւ՝ աս խառնիճազանճ ազգերը կամաց
 կամաց ուրիշ տէրութեանց երկիրներ քաշուելով՝
 պակսեցան եւ դեռ կը պակսին, որով քրիստոնեայ
 բնակչաց թիւը միշտ կը շատնայ:

Հայազգի բնակչաց թիւը շատ կ'աւելնայ, բայց գուցե
 խոսկին այնչափ հազարներով մեռածներուն թիւը հա-
 նած ըլլայ:

Լերանց գեղեցիկ տեսարան: Գոռոզ, Սուկաւ, Ծաղկէղ ու Տանտուռակ լերինք: Ասոնց հրաբխային նիւթերը:

ՈՒՌՍԻ. Հայաստանը 1843ին զարնան պարտելու ատենս՝ կ'ուզէի Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի մօտաւոր սահմաններն ալ տեսնել, բայց զանազան պարագաները, մանաւանդ վերջին աստիճանի տխուր ու երկայն քառանօր (հարանիշ) պահելու վախը զիս արգելեց: Զրհեղեղեան լերան միայն հիւսիսային կողմը քննած էի, ու հոն շարաթ մը կենալէս ետքը՝ նորէն գեղ ի հիւսիս դարձայ որ քիչ մը ատեն Արագած լերան վրայ կենամ, վասն զի ասիկայ իր դրացւոյն (Արարատին) համեմատութեամբ խիստ քիչ քննուած էր: Ասկից տարի մը վերջը Պերլինի թագաւորական ճեմարանին ձեռնառութեամբը կարող եղայ նաեւ Օսմանեան Հայաստանին ալ այցելութիւն մ'ընել եւ Մասիսը մինչեւ հիմակ անձանօթ եղած հարաւային կողմանէ զննել: Ուստի 1844ին Յունիսի 17ին վաճառականաց կարուանի մը հետ Աարինէն (Էրշերտէն) ճամբայ ելայ որ Պայազիտ քաղաքն երթամ: Արարուանը ծանր ճամբորդութիւն կ'ընէր, եւ հասարակօրէն առտուան Ցերորդ ժամուն կը հանգ-

¹ Պր. Վահնէր իր գրքին մէջ աս ու վերջէն եկող երեք գլուխները մետասաներորդ գլխէն յառաջ անցուցած է ան մտածմամբ որ թէպէտ աս վերջին շորս գլուխները տարի մը ետքն եղած ճամբորդութեան ստորագրութիւնն է, բայց իրենց նիւթը 9-10 գլուխներուն մէջ գրուած Արարատայ զննութեանցը կը վերաբերի, ուստի եւ քովէ քով գրուելով աւելի դիւրաւ կրնայ ունեցուիլ ամբողջ ու ամբողջ տեսութիւն մը Արարատի վրայ. բայց մենք պատմութեան թելը չկտրելու համար՝ վերջէն եղած բանը մէջը խառնել չուզեցինք, ուստի եւ ամենէն ետքը թողուցինք: Արձեմք թէ աս փոփոխութիւնը Մասիսու կազմութեան վրայ ամբողջ դաղափար ունենալ ու զոչնորուն արգելք մը չ'ըլար:

չէր, ասով առատ ժամանակ կ'ունենայի երկրաբանական մուրճը (չէ+կճը) ձեռքս՝ պարտիլ Հայոց լեռներուն վրայ եւ եռացման կէտին միջնորդութեամբն այլեւայլ բարձրութիւնները շափել:

Ոմանք կ'ըսեն թէ Տէլի Պապա գեղին քովերէն Արարատ լեռը տեսնուելու կը սկսի, բայց ստոյգ չէ, որովհետեւ Սուկաւ լեռան (Քէօտէ Գաղին) շորս դին եղած բարձր լեռները Տէլի Պապային արեւելեան կողմն կ'ընալով՝ Արարատայ կատարներուն տեսքը կը գոցեն: Ես Տէլի Պապայէն 7 ժամ գէպ ի արեւելք երթալէս ետքը՝ Մասիսու մէկ կատարը տեսայ, որն որ Սուկաւ լեռան մօտերէն կ'երեւար: Մութ եւ անձին լեռանց ետեւէն ան հին սառած հրալեռը իբրեւ ահագին ձերմակ բուրգ մը կը բարձրանար կ'էլէբ յատակ, անամպ ու անծուխ օդի մը մէջ եւ մարդուս աչուրներուն պերճ տեսիլ մը կը պարզեւեր: Հոս սկսաւ սիրտս ուրախութեամբ բարախել, ինչպէս կը պատահի հին սիրելի բարեկամ մը տեսնելու ատեն: Աս՝ 30 ժամէն աւելի հեռաւորութեան մէջ Արարատ միայն՝ իր բարձրութեանը հասնող նախանձաւոր մը շունենալով՝ ձերմակ հսկայ գլուխը կը վերցընէ եւ աւելի շքեղ կ'երեւայ քան թէ Երիւանի քովէն: Աս հեռաւորութենէն՝ կատարեալ կանոնաւոր կոնի մը կը նմանի մի միայն սուր ծայրով մը, եւ իր այլեւայլ կատարներուն լայնութիւնը շիտեսնուիր: Նշանաւոր տեսք մը աս է որ Սուկաւեան շղթային լեռները քանի որ Արարատայ կը մօտիկեան, այնչափ ցած կ'երեւան. եւ ամենէն ցած երեւցածին քով մէկէն ի մէկ յառաջակողմեան Ասիային պինտ հզօր հսկան (Արարատ) ինք զինքը ցուցընելով՝ սքանչելի ընդդիմապատկեր մը կը ձեւանայ:

Յունիսի ՉՉին կարաւանը Թօփրագ գալէ քաղաքն իջաւ: Հոս լեռանց ընդարձակ ու գեղեցիկ տեսարան մը կը բացուեր: Մեծ Արարատին ձերմակ բուրգը

նաեւ ճամբուն վրայ ալ կը տեսնուէր. «Մասին նայեցէք», պոռացին կարաւանին ձիապանները, որոնց աշուրներն ուրախութենէ կը փայլէին աս սուրբ լեռը տեսնելով՝ զորն որ մեծապէս կը յարգեն: Հարաւային դին իր արծաթափայլ գլուխը կը ցուցընէ Գոռոզ¹ լեռը (Սէյդ-ն Գոզը), որն որ Աւանայ ծովին՝ բարձր լուսատու աշտարակ մը կ'ըլլայ: Ասիկա Թօփրազ գաւէին հարաւային կողմն եղած սարահարթ լեռանց վրայ կը բարձրանայ, եւ յայանապէս ան միագօտի լեռանց շարունակութիւնն է, որն որ նաեւ կարնոյ լեռնազաւառին հարաւային կողմը կը պատէ եւ ասկից կ'երթայ դէպ արեւելեան հարաւ: Գոռոզ լեռը հոս չորս կողմանէ զատուած կ'երեւայ. իր կոնի ձեւը Մասիսու երկու կատարներուն շափ ճիշդ չէ, ծայրը շատ լայն ու տափարակ է, եւ ամբաւ ձիւնադէզ ունի վրան: Իր ձեւը նման է Ափրիկէի Ասլաս լեռանց ճուրճուրային: Մինչեւ հիմա միայն Պրանդ՝ Անգղիացաց կարնոյ հիւպատոսն եղաւ, որ Գոռոզ լեռան վրայ ելաւ ու երկրաբանօրէն զնննեց: Նոյն լեռան վրայէն Պրանդին բերած քարի տեսակներն էին արասոյ սեւազանգ², չեչաքար եւ միրախառն լուս: Անտարակոյս կ'երեւայ որ Գոռոզ լեռն ալ ժամանակաւ Արարատի պէս գործունեայ հրաբուխ մ'եղած է, բայց իր բերանը Աւանայ ծովին բուրտիքը պատահած քանդիչ երկրաշարժներով փլած ու գոցուած պիտի ըլլայ: Պոնտոսէն մինչեւ Երասխայ հովիտը Հայաստանի բարձրագաւառին բոլոր լեռներուն մէջ Գոռոզ լեռը Մասիսէն ու Արագա-

¹ Աս Սէյդ-ն Գոզը Հայաստանի զարմանալի լեռներէն մէկն է իրեն ձեւովը, բարձրութեամբը, վրան ունեցած լճութիւց եւայլն: Եւրոպացիք աս լեռը քննած են եւ դեռ կը քննեն ու տաճկերէն անուամբ Սէյդ-ն Գոզը կ'անուանեն. մեր քննութիւններն անանկ ցուցուցին որ ասիկայ Գրգոռ կամ Նեբր-Վեյոյ լեռնոյ մէջ Գոռոզ լեռն եղած ըլլայ:

² Mélaplyr.

ծէն ետքը ստուգիւ ամենէն վե՛հ լեռն է, եւ Պոն-տոս ծովին երեսէն առ նուազը 12,000 ոսնա-չափ բարձր եղած պիտի ըլլայ: Բայց բարձր Հայաս-տանին աս երկու սահմանապահ վտե՛մ լեռանց շքեղ տեսարանէն զգացած ուրախութիւննիս դժբախտու-թեամբ Երկայն ատեն չտեսցի, ինչու որ քիչ մը վար իջնալնուս պէս՝ մօտաւոր լեռանց գօտիները զանոնք ծածկեցին:

Թօփրազ գալէի լեռնադաշտը Հասանգալէի լեռ-նադաշտէն կը զատուի լեռանց գօտիով մը, որն որ կարնոյ, Հասանգալէի ու Թօփրազ գալէի հիւօփսային կողմը կը շրջապատէ: Աս կողմնական գօտւոյն վրայ եղած ամենէն բարձր անբոյս լեռան անունէն առնե-լով՝ հիմա բոլոր գօտին աշխարհացոյցներուն վրայ քէօ-տ քաղչ (Սուկաւ լեռ)¹ կը կոչուի: Աս գլխաւոր գօտիէն ուրիշ աւելի ցածկեկ լեռանց ծիւղ մ'ալ կ'երկրննայ, եւ Թօփրազ գալէն կը բաժնէ Պայա-զիտի լեռնադաշտէն, որն որ մինչեւ Մասիսու հա-բաւային ստքը կը տարածի կը հասնի:

Վիւրտերուն Տիաթին գեղին մօտ Եփրատայ ա-րեւելեան ծիւղին քովէն դէպ ի վեր գացի ու նոյն գետին աղբերակունքը մօտիկցայ, որն որ ձիւնաւէտ Ծաղկաց լեռան (Ալ-քաղչլէն) ստորոտին վրայ է: Ասկից ետքը մէկ Տաճիկ վարոցաւորի (գլխաւոր) ու երկու քիւրտ ձիւաւորի ուղեկցութեամբ Պայազիտի լեռնադաշտը հասայ, երբոր կարաւանը դեռ Տիաթի-նէն ժամ մը հեռու կը հանգչէր: Տիաթինին մօ-տերը Եփրատայ երկու կողման եզերացը վրայ սաս-տիկ առատ կիր (+էրէճ) կայ, որն որ մինչեւ Ատրպա-

¹ Աս լեռանց քէօ-տ քաղչ անունը ոմանք իրենց քարց ու լեռի ըլլալէն տրուած կը կարծեն, բայց Հայ բանասեր-ներն աւելի յարմար կը սեպեն՝ աս քէօ-տ անունը Սու-քիասանց քօլէն անունէն յառաջ բերել, որոնք աս լե-ռան վրայ բնակեցան:

տական կը հասնի: Պայազիտին արեւելեան կողմը 2
 ժամ հեռու բուն առաջին մեծ լաւանքի զանգուած-
 ները կ'երեւան. վասն զի թէպէտ Սեւ ծովէն մին-
 չեւ Ատրպատական գաւառը զանազան նշաններէն կ'ի-
 մացուի որ հոս երկայն ատեն հրաբուխ լեռները գոր-
 ծած են, բայց բուն հրաբխի բերք ինչպէս են մըրա-
 խառն լաւանք, վանակառ, ճերմակ շէշաքար եւայլն,
 խիստ քիչ կը գտնուի: Իսկ հոս Օսմանեան
 Հայաստանին աս վերջին լեռնազաշտին վրայ մե-
 կէն ի մէկ սխրալի մեծութեամբ երեւան կ'երևն
 երկայն ատեն բարձրող հրաբուխներուն ահագին բեր-
 քերը, եւ կը ցուցնեն թէ ան հսկայ հրաբուխը (Արա-
 բատ) մօտ է, որն որ վերջին դժբախտութեան օրը
 դաշտին վերջին ծայրը կեցած ու իր արծաթի կա-
 տարը ճերմակ ամպերու մէջ ծածկած էր: Հոս լաւան-
 ները վրայէ վրայ դիզուած են ու զանազան մեծու-
 թեամբ բլուրներ կը կազմեն, ամենէն բարձրները 200
 ոտնաչափէն աւելի են: Քանի որ մարդ նոյն լեռնա-
 գաշտին վրայ յառաջ կ'երթայ, լաւանքի սեւ բլուրնե-
 բուն տարածութիւնն ու բարձրութիւնը կ'աւելնայ:
 Բայց լաւանքի հոսանքը Մասիսէն շէր, հապա Տան-
 տուռակ ըսուած բարձր լեռնէն, որ Մասիսէն դէպ ի
 հարաւ 6 ժամ հեռու է: Տանտուռակ ան հինգ մա-
 բած հրաբխներէն մէկն է, որոնք աս կողմանէ Հայաս-
 տանի բարձրագաւառին սահմանը կը պատեն: Աս
 լեռը երկու կատար ունի. բարձրագոյնը սրածայր է,
 իսկ ցածագոյնը տափարակ ու հրաբխի բերնի ձեւով:
 Արան բարձրալիքը կան ամբառ հրաբխային նիւթեր,
 մանաւանդ մըրախառն լաւանք, ձիւթաքար եւ աղտոտ
 ճերմակ գունով շէշաքարի բլուրներ: Արաւանի Հայ
 ճամբորդները շէշաքարէն խել մը առին իրենց դա-
 նակներն ու հրացանները մաքրելու եւ փայլեցնելու
 համար: Հոս լաւանքի քարերն անանկ մեծ են որ ջրե-
 բու հոսանքները շէն կրնար առնել տանիլ ու դաշ-

տերու վրայ տարածել: Բայց Պայազիտ քաղաքէն գրեթէ ժամ մը հեռու աս լուսնի բլուրները կը դադրին: Նոյնպէս Արարատայ լուսնի հոսանքն ալ Պայազիտ քաղաքին տեղը հասած չէ:

ԵՕԹՆԵՒՏԱՄԵՒՈՐԳ ԳԼՈՒՒՍ

Պայազիտ քաղաքը: Արանց կիրն ու երկրաբանական որպեսութիւնը: Աւազակ քիւրաերու վրայ մեկքանի ծանօթութիւններ:

ԹԻՒՊԷՏ պատրուան օրս Պայազիտ քաղաքը փլած ու աւերած է, թէպէտ իր կէս Հայ ու կէս քիւրաբնակիչները վերջին աստիճանի խեղճութեան մէջ են, այսու ամենայնիւ ճամբորդներու համար տեսնելու արժանի քաղաք մըն է: Սեպ ու ժայռուտ գահաւանդի (աւլուրով) մը վրայ ունեցած ահեղ ու նկարակերպ դիրքը, եկեղեցիներուն եւ բերդերուն աւերակները, իր լեռնաբերդը¹, որն որ յանդուգն ու հրաշակերտ շէնք մըն է այնպիսի տեղերու վրայ հաստատուած, ուր բազէներն ու անդէները (փոշուները) հազիւ թէ կը համարձակին բոյն դնելու, դարձեալ բռնակալ Մահմուտ փաշային շքեղ՝ բայց անբնակ մնացած պալատը, որուն՝ մեծութեան, հարրատութեան ու գեղեցկութեան կողմանէ՝ հազիւ թէ նմանը կը գտնուի բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ, աս ամէն բաները, կ'ըսեմ, խիստ նշանաւոր են ու բազմօրեայ զննութեան մը արժանի: Երկրաբան մը քաղաքին մօտակայ տեղուանքը արտաքոյ կարգի զար-

¹ Աւլութան Մուրատէն շինուած աս լեռնաբերդին ստորերկրեայ բանտերէն մեկուն մէջ դեռ ան սոսկալի խոռոչը կը տեսնուի, որուն մէջ Մահմուտ փաշան Պարոն Ժոպէր (Jaubert) Գաղղիացին երկայն ատեն արգելեց, որպէս զի Նարոշէնէն Պարսից թագաւորին խաբուած ընծաները կարող ըլլայ իրեն սեպհականել: Բայց երբոր Մահմուտ ու իր յաջորդը ժանտախտէն մեռան, Պր. Ժոպէր իր բանտապանին մեծանձնութեամբը նորէն ազատեցաւ:

ճանաչի բնական նիւթեր կը գտնէ, որոնց քննութիւնը մարդը լիով կը վարձատրէ, թէպէտ աս անպատմելի ախուր քաղքին մէջ երկայն ատեն կենալու պարտաւորած ըլլայ: Թօփրազ գալէին ու Տիւափնին քով երեւան ելած բաց գունով կիրը (+էրէճը) նաեւ Պայազիտի քով Արարատին դիմացը կարգ մը ահագին կրային լեռներ կը ձեւացընէ, որոնց մէջ շատ քարացեալ կենդանիներ կան: Աս կրաքարը հասարակօրէն շատ պինդ, գորշ (պօշ), ճերմակ, խեցուտ եւ գերմանական յուրայեան¹ խիտ կրին շատ նման է:

Շատ տեղեր աս կիրը կարմրիկէ կ'ու մարմնրի նման, որն որ Պայազիտի անանկ անշուք խրճիթներուն աղէկ նիւթ կը մատուցանէ, բայց ափսոս որ գործածուած չէ: Աս խիտ կրին մէջ եղած քարացեալ կենդանիները գլխաւորաբար են առատ կտին կամ սանտրակ², նետարդ³, ծակափոր⁴ եւ ուրիշ խեցեւոր ժժմունք: Աիրը սաստիկ պինդ ըլլալով՝ աս քարացեալներն հանել ժողվելը թէպէտ ըստ ինքեան խիտ դժուար է, բայց աւազակ Քիւրտերն ալ աւելի եւս վտանգաւոր կ'ընեն: Աս կողմերուն Քիւրտերն աւելի վայրենի ու յելուզակ են քան թէ Արմոնյ մօտ բնակողները: Օգոստոսին վերջերը երբոր Պարսկաստանէն Արարատի հարաւային կողմերն եկայ՝ երկայն ժամանակ հոն կենալու համար, երկրաբանական պայտ մ'ըրած ատենս երեք Քիւրտ աւազակներ վրաս յարձակեցան: Ասանկ պարագաներու մէջ քարացեալներու հարուստ հաւաքում մը կարելի չէր: Աս կիրը խիտ շատ տեղ շիտակ ու խաւ խաւ (խաւ

¹ Բոլոր երկրաբանութեան մէջ շատ երեւելի է Յարայեան Աիրը կամ Յարայեան յօրինումը, որուն անունն առնուած է Չուիցցերիի ու Պազդիսիի մէջ եղած Յուրա լեռնէն: Ասոր վրայ տես Բնական պատմութիւն, Բ. Հատոր, Ախէննա 1844, Երես 198:

² Լատ. Pecten. անգլ. Թարմ: ³ Գ. Չ. Bélemnite. ⁴ Գ. Չ. Térébratule.

ֆաթ) է, որն որ ասանկ հրաբխային երկիրներուն մէջ շատ զարմանալի է¹: Խաւերուն հաստութիւնը զանազան է, որոնք հասարակօրէն իրենց կարգը պահելով մէկ կողմանէ ծուռ վեր վերցուած են. տեղ տեղ ալ խաւը բոլորովին աւրուած անկանոն եղած է: Ասոնք վեր վերցընող յժը Մասիսէն եկած կ'երեւայ: Նոյն կրային նիւթը Մասիսու արեւելեան ու արեւմտեան ծայրերուն քով՝ Ռուսաց, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի սահմանակից եղած տեղերուն վրայ ալ կ'երեւայ. կ'ըսուի որ նաեւ Նախիջեւանի բոլորափէրը շատ թանձրութեամբ ու տարածութեամբ կայ: Բայց զարմանալին աս է որ Արարատայ հիւսիսային

¹ Երկրիս ներքին կազմութիւնը գլխաւորաբար երեք կերպով շինուած է, որոնց մէկը Պլուտոնիւմ (Հրային), մէկաւր Պոփոտոնիւմ (Զրային) ու երրորդը Հիփոփոտոնիւմ (Հրաբխային) կ'ըսուի: Պինտ յառաջ Պլուտոնեան կամ Հրային կազմութիւնը զոյացած է՝ երկրիս վրայի հալած ու տաք նիւթերը պաղելով, սառելով, կեղեւ կապելով ու քարանալով: Պոսիդոնեան կամ Զրային ճամբով զոյացած կազմութիւնները ջրերուն զիրար կամ բարակ տիղմը խաւ խաւ իրարու վրայ նստելով՝ ձեւացած են. բայց որովհետեւ ջրերուն ունեցած կամ բերած զիրար ժամանակէ ժամանակ այլեւայլ կ'ըլլայ, անոր համար խաւերուն նիւթն ալ միշտ մի եւ նոյնը չ'իջալով կը փոխուի, եւ ամէն նոր տեսակ նիւթեր գալուն՝ իրարու վրայ կարգաւ նորանոր խաւեր կը նստին: Աս խաւերուն կամ շարքերուն մէջ նաեւ ամէն մէկ ատենուան գործարանաւոր մարմիններուն (այսինքն տնկոց ու կենդանեաց) քարացեալ մնացորդները պահուած են, իսկ Հեփեստեան կամ Հրաբխային կազմութիւնները ձեւացած են երկրին ներքին կողմանէ հրաբխային հալած նիւթերուն վեր ելլելովն ու ետքէն սառելովը: Ասոնք նախընթացին պէս կանոնաւոր խաւ կամ գործարանաւոր մարմիններու մնացորդ չունին, եւ Զրային յօրինուածներուն շարքն ալ ծակած, տակն ու վրայ ըրած ու տեղ տեղ ալ վեր վերցուցած են: Հեփեստեան զօրութեամբ երկրիս մէջէն վեր ելած ու վերջէն սառած նիւթերը զանազան հրաբխային քարեր ու մետաղներ են:

կողմը եւ Երասխին ընդարձակ դաշտին վրայ ասոր
եւ ոչ փոքր նշմարանքը կը տեսնուի: Արարատ
պարտող բնասոյցները, ինչպէս են Գուռնրֆոր, Բա-
սող, Պեհակըլ եւ Տիւպուա նոյն կողմերը քարա-
ցեալ մը շքտան:

Արարատայ աս երկրորդ անգամ այցելութիւն ը-
նելէս քանի մը ամիս ետքը երբոր Որմից ծովակին
կողմանէ Սալմաստին վրայէն Տաճկաստանի սահման-
ները դարձայ, առաջակ Քիւրտերուն վտանգն աւելի
սաստկացեր էր: Հունձքը կարուած դաշտերուն ա-
րօտը ճարակուած լինցած ըլլալով՝ Քիւրտ հո-
վիւնները լերանց վրայ կը թափառէին ու կարաւան-
ներու եւ ճամբորդներու դարանակալ կ'ըլլային: Պար-
սից վերջին տեղոյն վերակացուն Գուլ Խան առ-
զակներու վրայ շափազանց պատմութիւններ պատմե-
լով՝ զիս աւելի վախցրնել ուզեց, որպէս զի հետս
շատ զօրք առնելու ստիպուիմ ու իրեն ալ մեծկակ
պարգեւ մը տամ: Բայց ես միայն քանի մը զինեալ
ձիաւոր մէկտեղ առնելով՝ նեղ ճամբէ մը ոկսայ
յառաջ երթալ, որն որ շիտակ Պայազիտ կը տանէր,
եւ ուսկից որ երբէք կարաւան անցած չէ: Արան
տափարակ ու գեռ կանաչազարդ գլխուն վրայ ձիա-
վարելով գացինք խել մը սեւ վրաններու (չորը-
նէրու) առջեւէն, որոնց մէջ հաստեղաց ամենաչար
Քիւրտ առաջակները կային: Ասոնք յառաջագոյն գիտ-
նալու ըլլային, որ աս՝ Եւրոպացւոց գեռ չկոխած
ճամբուն վրայէն մենք կու գանք, հաւանական է
թէ իմ ու իմ քիչուոր պահապաններուս վրայ կը
յարձակէին: Մեզմէ ժամ մը հեռու ձիաւոր ու սպա-
ռազէն Քիւրտերը կարաւանի ճամբուն վրայ դարա-
նած էին, որոնց ընկերները հոս լերան գլուխը վրան-
ներն ու ոչխարներն արօտի վրայ կը պահպանէին:
Իրենց ձիերը լերանց դարվար տեղերուն վրայ ցրուած՝
խոս կ'ուտէին. զանոնք ժողվելն ու թամբելը գոնէ

մէկ ժամու գործք էր. ասոր համար մեր ետեւէն իյնալու խորհուրդը մէկդի թողուցին: Արբոր ամենաբարձր կատարը հասանք ու անկից դէպ ի Պայազիտ կ'իջնայինք, մեր առջեւը լերանց սխրալի տեսք մը բացուեցաւ: Հոս քառորդ մը կեցայ՝ լերանց ասպերճ ու մեծ վայելուչ տեսարանին մէջ աշուքներս պարարելու համար. սակայն հարիւր ոտնաշափ մը վար իջնալէն ետքը՝ նոյն նկարական գեղեցկութիւնը կորսնցուցինք:

Արկայն ատենուան աշխատանքէն ու աւազակներու վախէն առողջութեանս վիճակն այնչափ աղէկ չէր, անոր համար մեծ Մասիսին հարաւային զառիվայրը քննելու այնչափ յօժարութիւն չէի զգար: Սակայն հանգստեան ատենները երբոր Ռիդդէրին երկրագրութեան մէջ Արարատայ ստորագրութիւնը կը կարդայի, տեսնելով որ աս մեծ աշխարհագիրը զօրաւոր խօսքերով նոյն լերան հարաւային կողման գեռ չքննուած ու անծանօթ բլայը կը ցուցընէ, ինծի նորէն քաջասրտութիւն ու փափաք եկաւ: Ըստ ինքեան հրապուրիչ բան է Անձնօրէ երկր մը պարտիլ, անանկ տեղւոյ մը մէջ շարժիլ ուր մարդ կարող բլայ բսել. Հոս ես առաջինն եմ որ եկայ իղմէ յառաջ հոս գիտուն ճամբորդ մը կամ աշխարհաշրջիկ մը գեռ ամենեւին ոտք կոխած չէ: Աս պատճառաւ ես ալ իմ տկարութեանս միտ շղնելով՝ քաղքին փաշային աղաչեցի որ ինծի մէկքանի ուղեկից զինուոր տայ. եւ իրմէ ընդունեցայ երկու հատ քաջ, վարժ ու նոյն կողմերուն հմուտ Գիւրտեր, որոնք որոշեալ օրը սպառազինած ու գեղեցիկ ձիերու վրայ հեծած՝ բնակութեանս առջեւն եկան կայնեցան: Աս ատրճանակներս աղէկ մը լեցուցի, որովհետեւ Գիւրտերուն վերջին յարձակումը զիս աւելի զգոյշ եւ կասկածոտ բրած էր. նոյնպէս Յովհաննէս Սարեմպա Ահ ճառաս թամբի վրայ չե-

լած՝ իր կրկնափող հրացանը քանի մը անգամ լե-
ցուց պարպեց ցուցքնելու համար որ ամէն բան պա-
տրաստ է: Իսկ Պիլոշ մեր հայազգի ձիավարը հան-
դարտ ու անզէն մեղի հետ կու գար՝ պատահական
յարձակման մը ատեն մեր զէնքերուն վրայ վստա-
հելով: Հետս ասկից աւելի բազմութիւն առնելն
այնչափ խոհեմական բան չսեպեցի, ինչու որ շատ
Քիւրտերու մէջ կրնայ դիւրութեամբ գտնուիլ նաեւ
այնպիսի չարասիրտ մէկն ալ, որն որ աւելի՛ ճամ-
բորդին բոլոր ինչքը քան թէ անոր տալու պարզելը
ձեռք բերելու բազձալով՝ մտքին մէջ սպանութեան
խորհուրդ մը դնէ եւ մէկալներն ալ իրեն գործա-
կցութեան հրապուրէ: Իզմէ յառաջ աս զարհուրելի
կողմերը պտրտողներուն գժբախտ դէպքը կը մտա-
ծէի, փնչպէս Ժողեր, զորն որ իր բազմութիւ Քիւրտ
ուղեկից զինուորները Մահմուտ փաշային. գաղտնի
հրամանաւր յարձակելով բռնեցին, կապեցին, եւ լեռ-
նաբերդին խաւարչուտ բանար նետեցին. դարձեալ
Շուլց ու Պաւան, որոնց երկուքն ալ իրենց պահա-
պան Քիւրտերէն դաւաճանութեամբ սպաննուեցան:
Երկու Քիւրտի դէմ ես ու Աեհ ծառաս կրնայինք
պատերազմիլ. իսկ աս երկուքին հաւատարիմ մնա-
ցած ատենը աւելի մեծագոյն խմբէ մը վախնալու բան
չունէինք: Քիւրտ աւազակները ճամբորդի մը մնաս չեն
ըներ, երբ որ կը տեսնեն թէ անոր ուղեկիցներն ու
պաշտպանները Քիւրտերն են: Հին առակը կ'ըսէ.
Ազգաւ զազգաւու աչս ոչ բրէ:

ՈՒԹԵՒՏԱՄԵՆԻՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Մուրաշիր գետակ: Մասիսին հարաւային կողման քարերը: Քրդաց ամառուան ու ձմեռուան կեանքը: Արարատայ վերջին ժայթմանը վրայ նորէն քանի մը ծանօթութիւն: Արարատայ փորն ու վրայի ամայութիւնը:

ՊԼՅԱԶԻՏԻՆ հիւսիսային կողմը ժամ մը երթալէն ետքը Մուրաշիր գետակը հասանք, որն որ Արարատի հարաւային կողման ստորադ պատելէն ետեւ՝ գէպ արեւելք կը վազէ ու Մակու գետին հետ կը խառնուի: Մուրաշիրին վրայ բաւական հաստատուն կամուրջ մը կայ, որն որ լաւաքէ քարերէ շինուած է եւ շատ հին կ'երեւայ. դոնէ Քիւրտերը շիրցան ինծի տեղեկութիւն մը տալ անոր շինուած ժամանակին վրայ: Հոս Մասիսին դուրս տուած հրաբխային քարերուն հարաւային ծայրն է, որոնք միաշար բլուրներ կը ձեւացընեն. ասոնց մէջի քարի շառաշիղները կամ հատորները մինչեւ 100 ոտնաչափ ու աւելի ալ կը հասնին եւ Տանտուռակ լեւան հրաբխային քարերուն շատ նման են, միայն աս տարբերութեամբ որ Մասիսի լաւաքէն բուն զանգուածը սեւակուծ կամ երկաթակուծ¹ է, եւ մէջն ալ շատ տեղ վանակն կամ ակնվանի² ցատքած է, իսկ Տանտուռակին հրաբխային նիւթերն աւելի փրփրանման ու պղպջակաւոր են եւ վանակն ալ չունին: Հաւանական է որ Տանտուռակ լեւան լաւաքէ աւելի սաստիկ տաքութեամբ եւ աւելի հեղուկ վազած ըլլայ քան թէ Արարատինը. շեշաքարն ($\frac{1}{2}$ -մըս լաւաքէ) ալ Տանտուռակին քով Մասիսին ունեցածէն շատ աւելի է: Կսեւ յայտնի նշաններ կան որ ժամանակաւ հոստեղաց հրաբուխները հեղեղներով աւազ ու տիղմ ալ դուրս են տուեր, զորոնք լեւան վրայէն վազած ջուրը հետը վար բերած է: — Արարատայ բոլորտիքը ջրհեղեղի ժամա-

¹ Գ. Շ. Basalte, ածկ. սեւ-ն վեր-եր:

² Գ. Շ. Cristal, ածկ. չեճեճ:

նակէն քարացեալ նիւթեր կամ գործարանաւոր մարմնոց մնացորդներ դեռ գտնուած չեն :

Սուրաաշիրն անցնելէն վերջը լերան հարաւային արեւելեան ստորոտը ձիով պտրտեցայ, ու Քիւրտերուն Քանիկուրդ, Չիթլիք եւ Տէմիրգափը լքեալ ու անբնակ գեղերուն այցելութիւն բրի, որոնց խեղճութիւնը խելքէ մաքէ դուրս բան մըն է : Պզտիկ անակները միայն շորս պատ ունին, զորոնք լաւապէ կտորները վրայէ վրայ դիզելով շինած են, եւ որոնց մէջ միայն ձմեռը բնակութիւն կ'ըլլայ : Քիւրտերը նոյն ատեն զրեթէ սողալով ասոնց մէջ կը մտնեն, պատերուն ծակերը տղմով եւ ապաւանով կը ծեփեն ու կը գոցեն, վրանին իրենց ոչխարենի մորթերը կ'առնուն, եւ աթարէ ալ կրակ մը կը վառեն՝ ցրտէն պահպանուելու համար, որն որ հոս սաստիկ է, եւ Փետրուարին մէջ սովորաբար 20—25 աստիճանի կը հասնի : Գուարը (Գուարը) ձմեռուան ժամանակ պէտք է որ ձեան տակէն իր ճարալը փնտռէ գտնէ, որովհետեւ Քիւրտերը խար (չոր խոտ) կամ ոչինչ կամ քիչ կը պահեն . իսկ ձիանք քիչ մը գարի կ'ընդունին : Յայտնի է որ ասանկ պարագաներու մէջ Պայազիտի (Սըլիվանցի) Քիւրտերն այնչափ խաշնաւէտ չեն կրնար ըլլալ : Արարատի շրջակայ տեղերուն ձիւները հասարակօրէն Մարտի վերջը հալելու կը սկսին . ջուրը լերան տափարակ կատարին մէկ մասը կը կոխէ, վտակներն ու գետակները շատ կը բարձրանան, եւ Մակու գետին առատ ջրեղէն բնձաներ կը խաւրեն : Բայց նիհարացեալ ու կարօտ դուարը հազիւ թէ Ապրիլի վերջը գեղեցիկ կանաչ արօտը կրնայ վայելել : Նոյն միջոցները սովորաբար գարի կը ցանուի : Քիւրտը ցրեկ ատեն իր ծխալից քարէ խրճիթէն կ'ելլէ, որպէս զի ոչխարները հեշտ արեւու մէջ ամենէն բնաիր արօտներու վրայ արածէ : Գարնան զով օդը հոս աւելի շուտով ամառուան կիզիչ

տապին կը փոխուի քան թէ Աարնոյ լեռնադաշտին վրայ: Յունիսի վերջերուն ձօտ Մասիսու բոլորտիքն եղած խոտերը կատարեալ այրած ու տօշորած կ'ըլլան: Քիւրտն աս ատեն իր ձմեռուան բնակարանը բոլորովին կը թողու, իր ոչինչ ախուճախը ձիերու վրայ կը դնէ, կնոջմով, տղոցմով ու զուարով սահմանակից լեռանց ծայրը կ'ելլէ. հոն թափառելով կը պտրտի, եւ լեռնամէջի մը խոտը լրննալուն պէս՝ իր սեւ վրանը կ'ամփոփէ՝ ուրիշ տեղ կ'երթայ: Արարատ ամառը՝ հնձոց ժամանակը դուրս հանելով՝ բոլորովին ամայի ու անմարդի է. իր ստորոտին ու զառիվայրին վրայ երկու օր պտրտեցայ ու Քիւրտ մ'ալ շտեսայ: Հասարակօրէն Սեպտեմբերին կէսէն ետեւ անձրեւները կը սկսին. աս ատեն շորցած կանաչեղէնները նօրէն կը զուարթանան: Քիւրտը Հոկտեմբերին կահով ու ընտանեօք իր ձգած խրճիթը կը դառնայ. ձիւնն ալ կանոնաւոր կերպով մը աս ամսոյն մէջ կու գայ: Ասանկով Արարատայ օդային հանգամանքն ընդհանրապէս հիւսիսային Գերմանիայի հետ կը միաբանի, թէպէտ աս երկու երկիրներուն մէջ 16 լայնութեան աստիճանէն աւելի տարբերութիւն կայ, այսինքն Արարատ հիւսիսային Գերմանիայէն 16 աստիճան աւելի դէպ ի հարաւ է. միայն Գերմանիայի մէջ ան ամառուան շրութիւնը չկայ:

Արարատայ հարաւային արեւմտեան ստորոտը դարձեալ Քիւրտերուն քանի մը պզտիկ ու անբնակ գեղերուն այց ելայ, որոնք կ'ըսուին Շողու, Չէլայ, Օրտուլու, Աորական, Տակիլք եւ Գարագուլազ: Վերջին գեղին մէջ՝ որն որ Ռուսաց սահմանէն միայն երկու ժամ հեռու է, ձմեռը մէկքանի Քիւրտեր կը բնակին, որոնք յառաջագոյն Ահուսի գեղին հայազգի բնակչացը քով իբրեւ հովիւ կը ծառայեն եղեր եւ 1840ին վտանգէն պրծեր են: Աս Քիւրտերուն մէկուն Պայազլիս քաղքին մէջ հանդիպեցայ,

եւ անոր բերնէն Ակոռի կործանման ընդարձակ պատմութիւնը լսեցի, որն որ էական բաներու մէջ Հայազգի Սաղաթիէլ Խոջայեանին նկարագրութեանը համաձայն էր: Քիւրաք՝ Տիրոջ ոչխարները լերան վրայ արածելով՝ Ս. Յակոբայ ձորին արեւելեան կողմը կեցած էի, ըսաւ, մէյ մ'ալ անդիէն սոսկալի բոմբիւն ու որսուժ մը ձորէն դուրս թնդաց, ահազին կարմրաշողի ամպ մը վեր ելաւ, եւ վարէն օդի մէջ սաստիկ խոշոր քարի կտորներ կը նետուէին, որոնք վանքն ու գեղը ճզմեցին ու ծածկեցին եւ անկից ալ անդին գէպ ի դաշտ կը թռչէին: Ներքին գլղղիւնը, շոգիներուն վեր բուրելը, քարերուն, հողին ու տղմին նետուիլը բնան ժամ մը տեւեց, անկից ետքը ամենայն ինչ հանդարտեցաւ: Քիւրաք խոստովանեցաւ որ Ակոռի գեղին ու իր տիրոջը կորուստը ստոյգ իմանալուն պէս՝ ոչխարներն առաջաճկի սահմանն անցուց ու իրեն սեպհականեց: Աս բանիս ես իրաւունք ալ ունէի, կ'ըսէր, որովհետեւ տէրս ինձի մէկքանի ամսուան վարձք պարտական էր եւ բնական ժառանգ մը չունէր:

Հոս տեղերը ձիւնաջրէ յառաջ եկած սակաւաջուր գտակ մը կայ, որն որ պղտիկ ջրվէժ (չալալան) մը կը ձեւացընէ. ասիկա 30 տոնաչափ բարձրութենէն ու —չէ սեւ քարերու վրայէն կը հօսի. քովիններուս հոս կենալ ու վրանս կանգնել տուի: Քիւրա ուղեցոյցներս աս տեղը Չիրք անուանեցին: Արարատի վրայ տեսած մի միայն ջրվէժս աս է: Արարատի ինչպէս հիւսիսային կողմը, նմանապէս հարաւային կողմն ու սասորտին վրայ ալ աղբիւրի պակտութիւն կայ. ասիկա նշանաւոր երեւոյթ մըն է, զորն որ արդէն յառաջագոյն յիշեցի: Ասով հաւանական կը տեսնուի թէ աս ծեր հրալերան ներսի պարապ միջոցը ձիւնաջրով լեցուն ըլլայ, եւ հրաբխային կերպով լեռնէն դուրս օդ ու շոգի բորակալը շատ դիւրաւ կը

մեկնուի՝ Ենթագրելով որ աս ջուրը բուն խորունկ հրաբխային կրակին մէջ հոսած ըլլայ: Արագած, Ահմանկան եւ Ծաղկաց լեռներն ու Կեափուր տաղըն Արարատի պէս ազառած խայտակուճ քարէ բաղկացած են, բայց խիստ շատ աղբերակունք ու վտակ ունին, թէպէտ իրենց կատարին վրայ այնչափ առատ ձիւն ալ չկայ: Ասկից դիւրաւ կ'իմացուի թէ Արարատին ամառն անբնակ կամ անբնակելի ըլլալուն պատճառն է անջրդու թիւնը, որով նաեւ բոյսերը չեն կրնար յառաջ գալ: Արարատի ինչպէս հիւսիսային, նոյնպէս հարաւային կողմն ալ երբ որ մինչեւ լեռան վրայի ձիւներուն սահմանն ելայ, աս ամայութեան երեւոյթ թը վրաս տխուր զգածմունք մը բերաւ: Հետս եղած մարդիկներուն երեքը, այսինքն Աէհը, Հայն ու Քիւրտը ջրվէժին քովը մնացին ճամբու ախերով, իսկ երկրորդ Քիւրտը հազար ոտնաչափ մը անսնցմէ վեր ձիւս քովը կը կենար, որովհետեւ անկից վեր չկրցայ ձիւ վրէլ: Հոս քստմնելի լռութիւն մը չորս դին կը տիրէր, եւ նոյն իսկ թռչունները կ'երեւայ թէ կը փախչին աս տեղէն, ուր հազիւ թէ ամենա նուազ սնունդ մը կրնան գտնել: Աւրան կէսէն աւելի վեր ելայ ու չորս կողմը յայտնի կը տեսնելի:

ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԳՂՈՒԽ

Արարատ ճշմարիտ հրաբուխ է: Աւրան գլուխն ելլելու փափար: Արարատայ հարաւային կողման ծաղիկները, ծառերն ու կենդանիները: Պայազիտի քովէն Հայաստանի լեռանց անհամեմատ ահեղ տեսքը: Հայաստանի հին ու նոր հրաբխային վիճակին վրայ խորհրդածութիւններ:

ՈՒՒՐՒՆԵՐ անուանի աշխարհագիրը կը կարծէ որ Արարատ հրաբխային սկիզբէ յառաջ եկած չըլլայ, հապա երկրիս ներքին հրային զօրութեան հանդարտ ընթացքովը կամ որ նոյն է՝ Պղուտսնեան ճամբով գոյաւորած ըլլայ, որովհետեւ, կ'ըսէ, Արարատի վրայ

ոչ խառնարան (հրաբխի բերան), ոչ ալ ճշմարիտ
 լուսնի հոսանք գտնուած է: Այսու ամենայնիւ կոնա-
 ձեւ ու զատակաց Արարատին հրաբուխ ըլլալն այնպէս
 ստոյգ է, ինչպէս Ալեսուվ ու Եանա լեռներուն դեռ
 այսօրուան օրս հրաբուխ ըլլալը: Մասիսին ստորոտ-
 ներուն չորս դին անանկ քարի տեսակներ կը գրտ-
 նուին, որոնք հիշն հրաբուխներէն կ'ելլեն: Գարձեալ
 յայտնի կ'երեւան ան կողմնական խառնարաններն,
 որոնցմէ լուսն վազած է. բայց լեռան կատարին վրայ
 եղած մեծ խառնարանին մնացորդները հաւանական է
 որ մշտնջենաւոր ձեան տակ ծածկուած ըլլան: Իսկ Եթէ
 լուսնի հոսանք փնտռենք, լեռան ռուսական ու օսմա-
 նեան կողմանցը վրայ ակներեւ ու ամբաւ կը գտնենք:
 Հոս լուսնի ամենամեծ հոսանքը վազած է դէպ ի
 պարսկական Հայաստանին Մակու քաղաքը. մէկ մասն
 ալ դէպ ի Պայազիտ մինչեւ Մուրտաշիր վտակը:
 Պր. Պեհակը Գերմանացին կարծեց որ նոյն խի
 Ս. Յակոբայ կիրճը՝ զորն որ ինք Արարատայ 1840ին
 ժայթքումը չեղած տեսաւ, Մասիսու մէկ խառ-
 նարանին մնացորդն ըլլայ: Բայց անտարակոյս կե-
 բեւայ որ ինչպէս գրեթէ ամէն հրաբուխներուն, նոյն-
 պէս Արարատայ ալ գլխաւոր խառնարանը բուն
 վերին կատարին վրայ եղած ըլլայ, ուր հիմա յաւե-
 ժական սպիտակ քողը՝ լեցուած անդունդին մնացորդը
 կը գոցէ:

Արկու սառնասար կամ սառնալեռ¹ տեսայ, ու-
 բոնք լայն ձեղքուածի մը մէջէն դէպ ի հարաւ
 կ'իջնէին: Լեռան վրայ կեցած ատենս՝ երբոր անոր

¹ Ասոր վրայ 102 երեսին ծանօթութեանը մէջ խօսած
 ենք. միայն աս կ'աւելցընենք որ շատ անգամ սառնա-
 լեռանց միայն յատակը հալելով՝ ձորերուն մէջ կը սկսին
 սահելով շարժիլ ու մղոններով յառաջ երթալ, եւ ձո-
 րին երկու կողման լեռանց քարուտ երեսն ալ սաստիկ
 զօրութեամբ քսուելով կը շփեն, կը մաշեցընեն, կը
 փայլեցընեն ու նաեւ գիծ գիծ կ'ընեն:

երկու երկնաբերձ գլուխներուն նայեցայ, որոնք իդ-
մէ 8000 տանաչափ վեր դէպ ի վճիտ կապոյտ եր-
կինքը կը բարձրանային, վրաս նորէն բուսեական փա-
փաք մ՝ եկաւ որ մինչեւ գլուխն ելլեմ: Պահչիւղ
փաշան երբ որ դեռ Պայազիտի մէջ էի, ինծի ըսաւ
որ Հայրս Մահմուտ փաշան շատ անգամ գանա-
զան մարդիկներով նոյն գործքին ձեռք զարկաւ, եւ
չկրցաւ յաջողցնել. թէպէտ մէկուն մէկալին շատ
ստակ խոստացաւ, սակայն լերան կատարն ելլող մը
չգանուեցաւ: Բայց Ակոռիին բնակիչներն ալ ար-
դէն Բառոզին ասանկ ըսած էին, որն որ աս խօս-
քով իր նպատակէն ետ չկենալով՝ պանծալի կեր-
պով մը գլուխ հանեց: Չիս ոչ գթուարութեանց
վախը, ոչ ալ լերան անելանելի բլալը ետ կեցուց,
ինչու որ թէպէտ ճամբորդութեան աշխատանքներէն
տկարացած ու հիւանդագին էի, սակայն քաջասրբ-
տութիւնը, համբերութիւնն ու հաստատուն յառա-
ջագրութիւնը գուցէ ամէն բան կը յաղթէին. միայն
թէ մտքիս մէջ ետ ինծի հարցուցի. ի՞նչ պարծանք,
ու գիտութեան համար ի՞նչ օգուտ կը բերէ այն-
պիսի լերան մը ծայրն ելլելը, որուն կատարն արդէն
ելած ու բարձրութիւնը թէ ծանրաշափօրէն եւ թէ
երկրաշափօրէն իմացած են: Միայն սնապարծու-
թեան ու «Ես Մասիսու գլուխն ելած եմ» բսել
կրնալու համար՝ պէտք չէ առողջութիւնն ու կեան-
քը վտանգի մէջ ձգել: Աս մտքով լերան կատարն
ելլելու պարծանքն ուրիշ երրորդի մը թողուցի:

Արարատին աս կողմը ժողված տնկաբանական ու
կենդանաբանական հաւաքումս այնչափ երեւելի չէր:
Հրաբխային աւազին վրայ մինչեւ պղտիկ ջրվեժին
բարձրութիւնը ստուգիւ շատ ծաղիկներ կը բուսնին,
բայց տեսակնին այնչափ շատ չէ: Ամառուան վեր-
ջերուն մօտ հազարտերեւուկները՝ դեղին ծաղիկնին

¹ Լտ. Achillea, աճկ. հիւն փերէտ:

բացած էին, քոսաբոյսները¹ ճերմակ, եւ կերպ կերպ բոյսեր ալ՝ կարմիր, որոնք ամենէն շատ էին: Այլեւայլ տեղեր անանկ սակաւաջուր գետնին վրայ ծաղիկներու ամբառ առատութիւնը տեսնելով ստուգիւ ապշեցայ, բայց ասոնց ամէնն ալ նեղ տերեւներով էին, ինչպէս որ աւագուտ երկիրներու վրայ կ'ըլլայ: Սակայն աս ծաղիկներու առատութեան քով կենդանեաց համար խիստ քիչ խոտ կար, այնպէս որ գոյնզգոյն ծաղիկներն ամէն կանաչները ծածկած էին: Ստոյգ է որ շատ տեղ Կաւկասի ու նաեւ գերմանական մարզերու վրայ ծաղիկներու բազմազոյն գլուխը՝ խոտերն ու բոյսերուն կանաչ մասերը կը գոցէ, բայց երկրիս վրայ տեղ մ'ալ անանկ ընդարձակութեամբ շտեպայ, ինչպէս Արարատ: Լերան ու կողմը ծառ ամենեւին չկայ. ան ցարասի ծառերուն որոնք պզտիկ Մասիսու վրայ անտառակ մը կը կազմեն, հոս եւ ոչ նշմարանքը տեսայ:

Հայաստանի բոլոր անտառները, զորոնք Հայոց լեռնագաւառին վրայ տեսայ, զխաւորաբար ան ծառերն ունին, որոնք միջին ու հիւսիսային Եւրոպայի մէջ կը բուսնին: Ուրի, կաղնի կամ թեղօշ, սղոցի (խաւոր կամ ժերնոր ուղճը), սօս (աֆրօշ ուղճը), հացի (սէնթէդոն ուղճը), եղեւին (սնէվլէր ուղճը) եւ ուրիշ ասոնց նմանները պինտ շատերն են: Իսկ հարաւային բոյսեր աս զով ու հողմուտ լեռնաստանի վրայ երբեք չեն տեսնուիր. անոր համար բնախուզին մէկը շիտակ ըսաւ թէ՛ Նոյայ տապանին աղանին ձիթենոյ շիղ մը գտնելու համար Արարատէն խիստ հեռու² թռած պիտ'որ ըլլայ: Իսկ թփերէն երկու տեսակ գտայ, որոնք զարմանալի կերպով մը լերան վրայի ձիւներուն սահմանին

¹ Լո. Scabiosa.

² Եւ սակայն ստոյգ է որ հարաւային Հայաստանի վերջին սահմանները մէկալ հարաւային անկերէն զատ ձիթենի ալ կայ:

ճօտ բուսած էին, այսինքն՝ Յիբր¹ ու Սերիլե-լի ղիլե² :
 Ալպեան բոյսերը Մասիսու վրայ աւելի բարձր տե-
 ղուանք կ'աճին քան թէ Կաւկասի վրայ, բայց
 բոյսերուն նկարագիրն ըստ ամենայնի նոյն է. Ալպեան
 սոսդ³, Քարբէի⁴, Կա-կասեան մ-լիման⁵, Ալեւափեղ տե-
 բեի⁶ բոյսերն ինչպէս Կաւկասի, նոյնպէս Ա-
 րարատայ ալ բարձր տեղերուն զարդերն են : Ընդ-
 հանրապէս խօսելով չկայ Արարատայ վրայ բոյս մը,
 որ Զուիցեբիի Ալպեան լեռանց վրայ իր երեսփոխա-
 նը չունենայ : Մասիսու աս կողման մեծ ու պզտիկ
 կենդանիներն ալ միջին Եւրոպայիներուն կը նմանին :

Արարատի հարաւային կողին վրայ երկու օր կե-
 նայէն ետքը Պայազլիտ դարձայ, եւ անկից ալ շի-
 տակ Կարին : Սուկա լեռան բարձրութենէն վերջին
 անգամ՝ Կոյեան լեռը տեսայ, ու իմ մշանջնաւոր
 հրաժարական սղջոյնս տուի : Բարձր Հայաստանի
 սահմանադրւիներուն վրայ ընդհանրապէս բնական
 ձեւերը շատ վեհ ու շքեղ են, բայց Մասիսու մօ-
 տակայ բոլորտիքը նոյն նկարագեղ դիրքերն այնչափ
 բազմաթիւ չեն : Ապագայ ճամբորդներուն իբրեւ վեր-
 ջին աստիճանի զարմանալի ու նկարելու արժանի կը
 յանձնեմ ան տեսքը, որն որ Պայազլիտի ու Քիլիսե
 քէնթի մէջ եղած լեռան բարձրութենէն կ'երևայ :
 Թէպէտ չորս ամսէ ի վեր Հայաստանի արպեան լեռ-
 ներուն նայելէն բոլորովին կշտացած էի, այսու ա-
 մենայնիւ Արարատայ հոսկից երեւցած կողման ան-
 հնարին դաժան տեսքը վրաս անանկ ապշեցուցիչ

¹ Լատ. Juniperus Oxycedrus, որն որ դի (որդէ՛ն ուղե՛ն)
 ծառին մէկ տեսակն է :

² Լատ. Cotoneaster uniflora.

³ Լատ. Aster alpinus.

⁴ Լատ. Saxifraga.

⁵ Լատ. Pyrethrum caucasicum. սճկ. Կիւղլի օլեւ :

⁶ Լատ. Centaurea pulcherrima. սճկ. (Սորը) Գունի-բիլե :

աղղեցութիւն մ'ըրաւ որ երկայն ատեն չկրցայ նոյն
 տեղէն բաժնուիլ: Մարդիկներուս հրամայեցի որ կե-
 նան ու ձիանքը դարվար տեղերուն վրայ ճարակի
 թողուն, ես ալ վերին ապառաժին վրայ նստեցայ:
 Աս բանիս համար՝ հետս եկող Պարսիկ ձիաւորները
 խիստ կը զարմանային, որովհետեւ աւազակ Գիւր-
 տերուն սահմանէն դեռ դուրս չէինք ելած, եւ տե-
 ղացիք ալ չէին կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս կրնամ
 անանկ դիրքի մը վրայ ապշիլ մնալ, որն որ իրենց
 հանապազատես բան մըն էր: Մեր առջեւը դէպ ի
 վեր կը բարձրանային երկու ճաթաւտած, լերկ ու
 գորշ կրաժայռներ, որոնք Պայազիտ քաղքին վրայ
 կը նայէին. մեզմէ վար կը փայլէին լերան կարմիր մար-
 մորի նման կողերը. աս երկու գոյներուն մէջտեղը
 կեցած էր զարմանալի քրդաքաղաքը (Պայազիտ) իր
 աստիճանածեւ ու դար դար տներովը, որոնց վրայ
 բարձրէն կը նայէին Փաշային ահեղ գղեակն ու Մու-
 բաւին՝ լերան ճեղքուածին վրայ շինուած սքանչելի
 պալատը: Մեծն Մասիսէն քիչ մը հեռու սեւ ու
 բրդնածեւ պղտիկ Մասիսը կար, որն որ թէպէտ իր
 բարձրութեամբը Չուիցցերիի Ե՛-՛՛՛՛՛ (Կոյս) ը-
 սուած լերան կը հասնէր, եւ ծովին երեսէն չափե-
 լով՝ Եւրոպայի ամենէն բարձր Մ՛՛՛՛՛ լերան գրե-
 թէ կը հաւասարէր, սակայն իր հսկայ ու 16,000
 ոտնաչափ բարձր դրացւոյն քով նկուն կերպարանք
 մ' ունէր: Հիւսիսային արեւմտեան կողմը Մեծ Ա-
 բարաւտին ու իր գօտւոյն մէջտեղէն կը նայէր մութ
 ու մաւր Արագած հրաբուխը՝ գլուխը չորս բաժ-
 նուած ժայռէ պսակ դնող հսկայի մը պէս: Հա-
 բաւային դին ամբարտակի պէս կ'ամբառնային Տան-
 տուռակ լերան վայրենի ու գրեթէ անձին ապա-
 աժաններն ու Ծաղկեղջ լեռը, որմէ Եփրատ կը բխէ,
 եւ որուն կատարին վրայ լայնատարած ճերմակ (ձեան)
 դաշտերը հանդարտ նստած էին:

Մինչև հիմակ Եւրոպայի, Ափրիկէի ու Ասիայի մէջ ինչ ահեղ ու նկարագեղ գիրք որ տեսած էի, Հայաստանի աս լեռնային հոյակապ տեսարանին հետ երբեք չեն կրնար բաղդատուիլ, եւ նոյն իսկ Կապուս պէտք է որ ետ քաշուի: Աս ահագին լուսնի անապատին տեսքը հիմակուրնէ սաստիկ աւելի պիտի եղած ըլլայ անատենները, երբոր ներքին հրային զօրութիւնները երկրին երեսը շարունակ կը պատուէին, խառնարաններուն որոտումը հիմակ ասանկ տխուր մնացած լեռնադաշտին վրայ կը մռնչէր, չորս դին հսկայածեւ հրաբուխներուն անդունդներէն սեւ սեւ շոգոյ սիւներ դուրս կը ժայթքէին, Արարատի բոցերը մշտնջենաւոր ձիւնն ու սառոյցը կը մերժէին, եւ այն ամբաւ ու հիմակ սեւ փրփրի նման սառած լուսնի զանգուածը սուլելով, գոռալով, ծխելով լեռնի վայր գետի պէս կը վազէր, եւ բոլոր դաշտը կը դառնար կ'ըլլար մեծանիստ ու փայլուն հրածով մը: Ան հին վառարանը, որմէ հազարաւոր տարիներ յառաջ աս տիտանեան ու սրածայր լեռներն ելած են, գեռ կենդանի է, եւ իր գոյութիւնը ցոյց կու տայ յաճախ գետնաշարժներով, ընդերկրեայ բոմբիւններով, եւ ներսի օգերուն ու շոգիներուն դուրս ելլելու ջանալովը, որոնք խորին անդունդներու մէջ շրջութայի զարնուած կը մրմռան:

Հայաստանին աս կողմերը գետնաշարժէ պատճառած աւերները սոսկալի են. Պայտակաին կործանումն ալ ասոնցմէ կը կարծուի, վասն զի ասիկայ Արարատի ամենէն մօտիկ քաղաքն է: Հոս ամենէն հաստատուն ու հզօր շէնքերն ալ մէկ օրուան ապահով գոյութիւն չունին: Քանի մը տարի յառաջ Մահմուտ Փաշային վեհադեակը կը դողդոջար, հաստ ու ամուր պատերը պատուեցան փլան, որոնց կործանման թնդիւնը հասաւ մինչև այն խոր գերեզմանը, ուր նոյն ծեր բռնաւորը ճերմակ փայ-

լուն մարմորներու տակ յաւիտենական քունը կը քնանայ: Բայց աս ներքին մնասաբեր զօրութիւնները հոս ալ ան յառաջուան կատաղութիւնը չունին, որովհետեւ աւելի խորին անգունդներու մէջ քաշուած են, եւ լեռներն ու երկրիս պնդացած կեղեւն անանկ սաստիկ ուժով անոնց վրայ նստած են՝ որ ալ իրենց բոցերը չեն կրնար դոցուած բերաններն յառաջուան պէս դիւրաւ ծակել ու դուրս ելլել: Թէպէտ հիմակ ալ աս հրաբխային երկրին վրայ երբեմն երբեմն կրնան դուրս ելլել հրային շոգիներ, ինչպէս 1840ին, կրնան դեռ երկրաշարժներ պատահիլ ու ամբողջ քաղաքներ փլցրնել, նաեւ ժամանակ ժամանակ մասնաւոր հրաշնչութիւններ ալ անկարելի չեն, ինչպէս Ամերիկայի հին հրաբուխներու վրայ կը տեսնուի, որոնք զարեւով թմրելէն ու քնանալէն ետեւ նորէն կ'արթննան: Բայց աս ամէն դէպքերը հազիւ թէ կրնան բնուիլ տկար յիշատակ մը այն սարսափելի երեւոյթներուն, որոնք երբեմն աս անգնդոց հրաբորբոք դործարաններէն դուրս ելան: Այն դժոխային հին բերնէն երբեք չեն կրնար անանկ լուսնի հսկաներ նորէն դուրս ելլել, ինչպէս որ Արարատն է: այն առակաւոր ու մեղի մութ մնացած ժամանակները, որոնց մէջ ստորերկրեայ հրային զօրութիւններն իրենց դուրս նետած նիւթերը սխրալի կերպով մը մինչեւ ամպերը հանեցին ու հաստատեցին, նաեւ Հայաստանի սառած հրաբխային երկրին համար ալ անցած գացած են:

ՅԵՒԵԼՈՒՆԾ

ՆՊԵՍՏ

Ի ԻՆԵՊԵՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԵՐԶՐ ՀԵՅԵՍՏԵՆԻ

ՅԱՒԵԼՈՒՆԾ

ՆՊԵՍՏ

Ի ԲՆԵԿԵՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԵՐԶՐ ՀԵՅԵՍՏԵՆԻ

Ա. ՕԳԻ ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹԻՒՆ :

Բարձր Հայաստանի օգին Միջագետաց ու Պոնտոսի օգին Հեաբաղդատութիւնը : Տարութիւնն ու ցրտութիւնը : Տարւոյ եղանակները : Բերքերուն ու պտուղներուն հասնելու ատենները : Տեղացմունք : Հայաստանի օգին առողջականութիւնը :

ԲԵՐԶՐ Հայաստանի օգին վրայ մինչեւ հիմայ երկայն ու ապահով զննութիւններ չեն եղած : Եւրոպացի բնախոյզները նոյն երկրին զանազան կողմերը պտրտեցան, բայց ամենէն նշանաւոր տեղերն ալ հազիւ թէ մէկերկու ամիս մնացին : Ոչ Ռուս պաշտօնատէրներուն, ոչ ալ Օսմանեան Հայաստանի քաղաքները նստող Եւրոպացի հիւպատոսներուն մէջ անանկ մարդիկ եղան, որոնք ասանկ դիտողութեանց հարկաւոր գործիքներով մէկտեղ բաւական տեղեկութիւն եւ յօժարութիւն ունենային, որպէս զի ծանրաշափին ու ջերմաշափին վիճակը, եղանակն ու օգին խոնաւութիւնը, հովերուն ընթացքն ու ասոնց նման բաները շարունակ քննեն : Ասիկայ շատ բաղձալի է, ինչու որ Հայաստանի լեռնագագառն իր դրացի Արաստանին, Պարսկաստանին, Միջագետաց եւ Պոնտոսի օգէն զարմանալի տարբերութիւններ անի : Եւ եթէ աս զննուելու ըլլայ, գուցէ ան ատեն կը մեկնուին քանի մը տեղւոյն նորանշան տնկերը, բուսոցն ու կենդանեացն աշխարհագրական տարածութիւնը, եւ մանաւանդ Սեւ ծովուն ահագին

մրրիկները: Միայն Աարին նստող Անգղիացի Պրանդ
 Հիւպատոսն եղաւ որ Տրապիզոնի Հիւպատին հետ
 մէկտեղ քանի մը ամիս օգի վրայ համեմատական
 դիտողութիւններ բրաւ, եւ ասով Աարնոյ լեռնադաշ-
 տին բարձրութիւնն առաջին անգամ ճիշդ գտաւ:
 Ս. Պետրբուրգի ձեմարանը Ռուսի Հայաստանի մէջ
 աս բանիս համար հաստատուն տեղ մը չորոշեց, ինչ-
 պէս որ տէրութեան ուրիշ կողմերը կան, որոնք այն-
 շափ օգերեւութական երեւելի գէպքեր չունին, որ-
 շափ Արարատայ կողմերը: Ես Երիւանի, Աարնոյ, Պայա-
 ղիտի, Աուճրիի, Գանձակայ կամ Աղիսաբէթուպոլսի եւ
 ուրիշ քաղաքացի Հիւպատներէն եւ բժիշկներէն միշտ
 ասոր վրայ տեղեկութիւն առի, սակայն աս ծանօ-
 թութիւնները բնաբանական գործիքներով շարունակ
 դիտուած ու հաստատուած չեն, անոր համար մենք
 ալ միայն ընդհանուր ծանօթութիւններ կու տանք:

Բարձր Հայաստան շատ խիստ ու ցուրտ օդ ու-
 նի, բոլորովին հակառակ է տաք Միջագետինն ու
 մեզմ Պոնտոսին, որոնց մէջ ինք իբրեւ լեռնակղզի մը
 կը բարձանայ: Ապրիլին Մուսուլէն ելլելով Տիգրիսի
 վրայէն գէպ ի վեր եկող ճամբորդն օգի ու երկրի
 վրայ մեծ փոփոխութիւններ կը տեսնէ: Նախ Մու-
 սուլի քովերը կը թողու երկինքը վճիտ ու պայծառ,
 դաշտերը կարճ կարճ եւ արեւուն տապէն այրած ու
 տոչարած խոտերով: Երկու օր ճամբորդութիւն ընե-
 լէն ետքը՝ երբոր Հայաստանին լեռները կը մտե-
 նայ, ամենայն ինչ կերպարանափոխ կ'ըլլայ: Մի-
 ջագետաց դաշտերուն խեղդիչ տաքութեան տեղ
 կը գտնէ դեռ ձմեռնային ցրտութիւն. երկինքը դեռ
 ամպոտ, օրուան մէջ արեւը միայն մէկ երկու ժամ
 գլուխն ամպերէն դուրս կը հանէ. ինք երեսը՝ ծած-
 կելուն պէս ցուրտ ու յորդահոս անձրեւ կը տեղայ-
 աս ատեններն օգն ալ շատ փոփոխական կ'ըլլայ,
 այնպէս որ երբեմն ճամբորդը կէսօրուան արեւէն ինք

զինքը պատսպարելու համար պէտք է հովանոց բանալ, ու քիչ մը վերջը ցրտէն պահպանուելու համար մուշտակի մը փաթթուելու է: Ապրիլի մէջ աս լեռնազաւատին բոյսերը Տիգրիսի վարի դաշտերուն նայելով շատ ետք են: Յորեն ու դարի հասարակօրէն Ապրիլին վերջերը կը ցանուին. պտղոյ ծառերը Մայիսէն յառաջ ծաղիկ չեն բանար. լեռնային անտառաց ոփիններուն տերեւները հազիւ թէ ցցուելու կը սկսին, թեղօշները (Տըշնէրը) դեռ անտերեւ են, գետինը կանաչ է, բայց խոտերը շատ կարծ. հաստատաբնակ Հայոց պաճարը զուարթ կը խայտայ արօտի վրայ, իսկ թափառական Քիւրտերը դեռ հարաւային երկիրներու վրայ կը մնան: Հայաստանէն մէկ քանի օրուան մէջ գէպ ի Պոնտոս գալով կը տեսնէ ճամբորդն որ նշենիները ծաղիկնին թափեր, անտառաց ծառերը կանաչազգեստ զարդարուեր են. Սեւ ծովուն հարաւային եզերաց ամենէն գեղեցիկ ծաղիկները՝ Պոնտոսի լեռնավարդն ¹ ու Պոնտական վարդածառն ² իրենց պերճ բաժակն են բացեր եւ ջերմաշափին տաքութիւնն է 18 — 20° Աեղսիոսի ³: Ապրիլի մէջ Պոնտոսի Տրապիզոն, Աերասուն, Սինոպ, Սամսոն, Հրիզէ քաղաքներուն բոլորտիքը բոյսերն ու ծաղիկները շատ յառաջ գացեր եւ շքեղ կերպարանք մը ստացեր էին, իսկ Բարերդ (Պոյոդը) քաղքին քովերը Մայիսի մէջ միայն անանկ տնկեր գտայ, որոնք գարնան առաջին սկիզբն ու օդոց քիչ մը մեղմանալը կ'աւետեն, այսինքն են լուրջ շուշան կամ թրաշուշան ⁴, ձիւնածաղիկ ⁵, հրանունկ, մկնասոխ կամ բծեծ ⁶ եւ քրքում:

¹ Լ. Azalea pontica.

² Լ. Rhododendron ponticum.

³ Տես Օդերեւու թարանութիւն, երես 8—9.

⁴ Պշ. Iris. Glaieul. աճկ. Մ-էէ շ-հ-է. փ-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ փււււււ:

⁵ Լ. Primula. Պշ. Primevère.

⁶ Լ. Scilla. աճկ. Ա-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ:

Ասանկով Միջագետէն եկող ճամբորդը Մուսուլ
կը տեսնէ որ բնակիչներն ամառուան օթագին տա-
պէն պատսպարուելու համար գետնափոր բնակարան-
ներ կը պատրաստեն. իսկ Արնոյ փողոցներուն մէջ
Թանձր ձիւն, պատուհանները պնդով խճկուած
(Նըխմաւ) եւ բնակիչք դեռ վառարանին բոլոր-
ափքը ժողված: Եզնկայի լեռնադաշտին վրայ մին-
չեւ Ատրպատականին սահմանը քիչ անդամ կը պա-
տահի որ Մայիսէն յառաջ ցորեն ցանուի, իսկ Արա-
գածի բարձր դարատափին վրայ եւ Սեւանայ ծովուն
կողմերը շատ հեղ արտերը Մայիսի կէսէն ետքը կը
հերկուին. ցորենին հունձքը հոն անստոյգ բան մըն
է, եւ տարի կ'ըլլայ որ դարին չի հասուննար: Գուարն
ու պաճարը նոյն իսկ Ապրիլին իրենց շնչին ճարակը
ձիւներու մէջէն քերելով դուրս կը հանեն. ծառերը
դեռ կանաչութիւն չեն ունենար: Մկնատոխն որ
Հայաստանի մէջ պինտ յառաջ գարուն կ'աւետէ,
միայն շատ տաք տարիներն Ապրիլի մէջ սիրուն
կապոյտ գունով հալող ձիւներուն քով գետինը կը
դարդարէ: Աս ատեն Միջագետաց բնակիչներն արդէն
հասուն կեռաս ու ծիրան կ'ունենան: Աերջապէս
եթէ մարդ Ապրիլին Պոնտոսէն դէպ ի հարաւ շու-
տով ճամբայ ընէ, միայն մէկ շաբթուան մէջ կրնայ
տարւոյ երեք եղանակներուն ուրախութիւններն ու
ծանրութիւնները զգալ: Սեւ ծովին քով կը թողու
գեղեցիկ գարուն մը, դալար անտառներ ու ծաղ-
կաւետ մարդեր: Արնոյ լեռնադաշտին վրայ կը գտնէ
խիստ ձմեռ մը, տխուր ու լայնատարած տափափայր
մը, ուր ամենայն ինչ ձեան ու սառուցի մէջ թա-
ղուեր է: Իսկ Միջագետաց արտորաններու վրայ կը
տեսնէ որ հասկերն արդէն առոքացեր եւ խարտէշ
դոյն են առեր. գեղացին անդաստաններու մէջ ջրի
ճամբայ կը բանայ որ չըլլայ թէ չոր տապը հունձքը
փշայընէ: Միջագետք Ապրիլի վերջը խոտերն այն-

պէս այրած կ'ըլլան, ինչպէս Առստանդնուպոլսի նեղուցին քով Յուլիսի վերջերը: Մուսուլի շուկային մէջ Ապրիլին արդէն սառոյց ծախելու կը սկսին: Այսչափ քիչ տեղւոյ մէջ նոյն երեք դրացի երկիրներուն այդչափ իրարու հակառակ բարեխառնութիւնը ստուգիւ զարմանալի բան է: Անտարակոյտ աս է որ օդը փոփոխական կ'ընէ եւ ան փոթորիկները կը ծնանի, որոնք Սեւ ծովի վրայ նաւորդները միշտ մեծամեծ վտանգաց մէջ կը ձգեն:

Իարձր Հայաստանի մէջ բուն ձմեռը հասարակօրէն ութ ամիս կը տեւէ, այսինքն Հոկտեմբերէն մինչեւ Մայիս. զարունն ու աշունը մէյ մէկ ամիս են: Իսկ ամառը մէկէն ի մէկ կը սկսի: Աարնոյ միջին բարեխառնութիւնն է Մայիսի մէջ 6—8° կեղսիոսի. Յունիսին 16—18° կ., Յուլիսին 22—24° կ.: Բայց ասոնք ալ կը փոխուին: Ժուլէր Գաղղիացին անձամբ տեսնելով կը պատմէ որ Յունիսի 17ին Աարնոյ մէջ առատ ձիւն կու գար: Ես ալ Յունիսի 12ին զեանի ջրերուն երեսը բարակ սառոյց կապած տեսայ, եւ բրիտանական հիւպատարանին մարդիկը տաք կրակարանին բոլորաիքը ժողված էին: Բայց Անգլիայի հիւպատոս Պրանդ հաստատեց որ Յունիսի մէջ սովորաբար ասանկ ցրտութիւն չ'ըլլար: Տապագին տաքութիւնը Յունիսի ցրտութեան շուտով կը յաջորդէ եւ արեւը զեանին մութ սեւակուճներուն վրայ անանկ սաստիկ ազդեցութիւն կ'ընէ որ երկու ամսուան մէջ ցորենը կատարելապէս հասուն ու ատոք կ'ըլլայ: Երբոր ես Աարնոյ լեռնադաշտը Յունիսի մէջ թող տալով զացի նէ, ցորենի ցօղուններն ու զարւոյ ոճերը հազիւ թէ երկու մատ բարձրացած էին, բայց Օգոստոսի 20ին Պարսկաստանէն դարձած ատենս՝ ամէն մարդ հնձելու պատաղած էր: Աս երկու ամառուան տաք ամիսներուն մէջ խիստ ցանցառ անձրեւ կու գայ, ուստի եւ զեղջուկ-

ները կը ստիպուին իրենց արտերն առուակներով
ջրել: Առանց աս արուեստական սոսոգման բարձր
Հայաստանին շատ կողմերը հունձք անկարելի կը լլար:

Արասխայ քովի գաշտերը թէպէտ ըստ մեծի մա-
սին բարձր Հայաստանին կը վերաբերին, բայց իրենց
օդին բարեխառնութեան եւ տարւոյ եղանակներուն
տեւողութեան կողմանէ զարմանալի տարբերութիւն
ունին ան լեռնադաշտերէն, որոնք Եզնկայէն սկսած՝
մինչեւ Պարսկաստանի սահմանները կը հասնին: Էջ-
միածնի գաշտն այնպէս բարձր դիրք (ծովին երեսէն
2866 Փարիզի սոնաչափ) ունենալէն ետքը գարունը
բաւական շուտով կը սկսի: Հոս կենդանիներն արդէն
Մարտին անտառի մէջ աղէկ ճարակ կը գտնեն:
1843ին Մայիսի մէջ ջերմաչափը 22—26⁰ Կ. տաքու-
թիւն կը ցուցնէր. խոտերն այրելու սկսած էին, եւ
գեղացիք ազուգաներով Ապարան գետին ջուրն իրենց
պառքեալ արտորաններուն կը բերէին: Մի եւ նոյն
ամսոյն մէջ Արագած լեռան դրացի ու բազմամարդ
դարատափին վրայ, որն որ Երիւանին լեռնադաշտէն
3500 սոնաչափ բարձր է, ձիւները կը սկսին հա-
լիլ. եւ Յունիսի մէջ հոն գարւոյ բոյսերն աւելի
կարճ գտայ քան թէ մի եւ նոյն ատեն Աարնոյ քո-
վերը: Աուճրիի լեռնադաշտն ալ կ'երեւայ թէ օդին
բարեխառնութեան ու եղանակաց կողմանէ Աարնոյ
հետ նոյն է: Հոս Երիւանի, Աարնոյ ու Տրապիզոնի
բարեխառնութիւնը կ'ուզենք իրարու հետ բաղդատել:

Արիւան¹ Ապրիլ 12⁰ Կ. տաք, Մայիս 21⁰ Կ.
տաք, Յունիս 25⁰ Կ. տաք:

¹ Տիւպոս Երիւանի օդին վրայ խօսելու ատեն կ'ըսէ. 1834ին
Փետրուարի 22ին արեւադալի ատենը 12⁰ ցրտութիւն
կար, եւ հետեւեալ 18 օրերը ջերմաչափը միշտ զրոյի
եւ 6⁰ ցրտութեան մէջ կ'ելէր կ'իջնար: Դապրէթ մի եւ
նոյն ատեն ջերմաչափը զրոյի եւ 8⁰ ցրտութեան մէջ
էր. Խրըմի քէրը քաղաքը 4—7⁰ ցրտութեան մէջ: Ե-
րիւանի ամենէն սաստիկ ցրտութիւնը 26⁰ կը համարուի:

Պարին Ապրիլ 4⁰ Կ. տաք, Մայիս 10⁰ Կ. տաք.
Յունիս 13⁰ Կ. տաք:

Տրապիզոն Ապրիլ 14⁰ Կ. տաք, Մայիս 18⁰ Կ.
տաք, Յունիս 20⁰ Կ. տաք:

Սեւ ծովուն հարաւային եզերքն այնչափ ձմեռ-
նային հովերուն դէմ շատ քաղցրախառն ու մեղմ
օդաբաժին մ'ունի, ուր ձիթենին ամէն տեղ յա-
ռաջ կու գայ, եւ Հրիդէին հովիտն որ հիւսիսային
հովէն պատսպարուած է, նոյն իսկ նարընջենի ($\frac{1}{2}$ օր-
նիստէ ծառ) կը մշակուի, որն որ՝ ինչպէս յայտնի
է, 3⁰ ցրտութեան շիկրնար դիմանալ: Տրապիզոնի,
Կերասունի եւ Սինոպի քովերը խիստ հին ձիթե-
նիներ կը տեսնուին: Աս կողմերուն ամենէն բայ ու
հողմուտ տեղն ալ ձմեռուան սաստիկ ցրտութիւնը
Կեղսիոսի 6⁰ է. իսկ ամառուան ամենամեծ տաքու-
թիւնը 25⁰ Կ: Երիւանի մէջ՝ որ Տրապիզոնէն մէկ
աստիճան աւելի հարաւային կողմը կ'իյնայ, ձմեռուան
սաստիկ ժամանակները սնդիկը 20⁰ աւելի կ'իջնայ,
ինչպէս ամառն ալ Տրապիզոնին տաքութենէն 13⁰
աւելի վեր կ'երլէ հարիւրաստիճանեան ասնդղին վրայ:
Կարնոյ, Կուժրիի, Հասանդալէի մէջ Յունուարին եւ
Փետրուարին՝ ջերմաչափի սնդիկը միայն այնչափ վար
կ'իջնայ, որչափ Երիւանի ցած տեղուանքը, բայց
Կարնոյ կողմերը ցրտութիւնն աւելի երկայն կը տեւէ
ու ձմեռն երեք ամիս աւելի կը մնայ: Կարնոյ փո-
ղացներուն մէջ ութ ամիս կոյտ կոյտ ձիւն կ'ըլլայ,
իսկ Երիւան ամենէն խիստ ձմեռներն ալ ձիւնը հինգ
ամսէ աւելի չիմնար. Տրապիզոնի մէջ աս ճերմակ

քողը հազիւ թէ մէկ ամիս՝ քաղաքն ու դաւառը
Կիւ դնդապետը հաստատեց որ Երիւանի մէջ Յուլիսի
վերջերը պատահած պինտ սաստիկ տաքութիւնն է 38⁰
Կեղսիոսի: Տփղիսի ամենէն շատ տաքութիւնը, զորն որ
Յուլիսի մէջ դիտեցի, էր 30⁰ Կ. իսկ Գասփէթինը 33⁰
Կ: Աս վերջին քաղաքն ալ Երիւանի պէս շատ խիստ
ձմեռ ու շատ տօթագին ալ ամառ ունի:

կը ծածկէ: Երասխայ հովիտներուն վրայ ցրտի երես չբռնող անկեր չեն գտնուիր, բայց ասոր հակառակ Երիւանի մէջ Օգոստոս ամսոյն կիզիչ տապը Պոնտոսի մեղմ երկիրնքէն լման ամիս մը յառաջ կը խայծէ, կ'եփէ ու կը հասունցընէ խաղողը: Բարձր Հայաստանի հարաւային կողմերը, ինչպէս Վան ու Մուշ, կ'երեւայ թէ Երիւանի հետ համացեղ օդավիճակ մ'ունին, վասն զի աս երկու երկիրներուն մէջն ալ խաղող, թութ եւ նոյն պտուղները յառաջ կու գան: Եփրատայ ու Երասխայ բխած երկիրներուն վրայ երկարատեւ ձմեռը վերոյիշեալ պտուղներուն մշակութիւնն անկարելի կ'ընէ, ու միայն ցորենի վարուցան կը շնորհէ: Բայց ԱեաՎուր տաղըն¹, որմէ արեւմտեան Եփրատը կը բխէ, իր հիւսիսային կողերուն վրայ մէկէն ի մէկ օգի մէջ մեծ փոփոխութիւն կ'ընէ: Աարնոյ պարտէզներուն մէջ պտուղ չ'երեւար, այլ միայն կարճ ու ազազուն խաւարաններ եւ նեղատերեւ վարդեր. իսկ Թորղումի ձորին մէջ՝ որ հովերէն պատսպարուած է, Յունիսի վերջերը կեռասենիք կարմիր պտուղներով կը զարդարուին, զորոնք Հայազգի գեղացիք՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ պտուղներ ու գեղեցիկ աղցաններ Աարնոյ վաճառանոցը կը բերեն:

Աս երեք դրացի երկիրներուն մէջ շրջող թռչուններուն գարնանային գալուստն ու ամառուան բնակութիւնը մտադրութեան արժանի է եւ նոյն երկիրներուն բարեխառնութեան հետ կը միաբանի: Ծիծառը Մուսուլի մէջ կ'երեւայ Մարտի սկիզբը, Տրապիզոն Ապրիլի սկիզբը: Իսկ Աարին առաջին գարնանաբեր ծիծառը հասարակօրէն Ապրիլի վերջերը կը տեսնուի: Ուստի կ'երեւայ թէ Ապրիլի սկիզբը հարաւէն հիւսիս եկող ծիծառները շուտով բարձր Հայաստանին վրայէն կ'անցնին ու չեն կենար:

¹ Կարծենք թէ ասիկա Հարթ-որ լիւն է:

Բարձր Հայոց տեղացմունքն (անձրեւ, ձիւն, կարկուտ) ալ Միջագետաց եւ Պարսկաստանին արտաքոյ կարգի երաշտութեան (չորութեան) համեմատութեամբ շատ տարբեր է: Կարին Պր. Պրանդէն եւ ուրիշ հոն կեցող Աւրուպացիներէն լրամիտ նայելով՝ աս կողմերուն տեղացման չափը նոյն աստիճանի ներքեւ դանուող ուրիշ երկիրներունէն շատ աւելի է: Սեպտեմբերի վերջն անձրեւի եղանակ կը սկսի. իսկ Նոյեմբերէն մինչեւ Մարտ շատ թանձր ու 3—4 ասնաչափ բարձր ձիւն, անանկ որ շատ հեղ հազորդակցութիւնը կ'արգելուի ու դրսէն ներս գծուարաւ բան կու գայ: Կարնոյ 40,000 կարծուած բնակիչները ձմեռը գրեթէ պաշարման վիճակի մը մէջ կը գտնուին. եւ փայտ, ածուխ, միս եւ ուրիշ պիտոյքը սովորաբար շորսամուան համար կը դնեն: Ամառուան ատեն ամենէն շատ կը փշէ արեւելեան ու հարաւային արեւելեան հով, դարնան՝ արեւմտեան հով, ու ձմեռը հիւսիսային արեւելեան հովեր ու հողմայոյղեր: Բարձր Հայաստանի ծառերուն զազաթը հասարակօրէն դէպ ի հարաւային արեւմուտք ծռած է, որմէ կը տեսնուի թէ այն ձմեռուան հիւսիսային արեւելեան սաստիկ հովերը՝ որոնք Կալիֆոռնիա եւ Ռուսի մէջէն կը փշեն եւ Ասիայի ներքին անապատներէն գալով՝ առանց լեռնային արգելքի մը հանդիպելու Սեւ ծովը տակն ու վրայ կ'ընեն, նաեւ բարձր Հայաստանի մէջ կը ցուցնեն իրենց դիմը, եւ զօրութեամբ ու տեւողութեամբ մէկալ հովերը կը գերազանցեն¹:

Հայաստանի օդն ընդհանրապէս շատ առողջ եւ զօրացուցիչ է, միայն քիչ տեղերը զուրս հանե-

¹ Տիւպուս կը հաստատէ որ Երիւանի այն սաստիկաշունչ հովերն որ նոյն իսկ տները կը սասանեցընեն, հասարակօրէն Արագածի կողմէն (հիւսիսէն) գալով՝ Երասխայ գաշտերը կ'իջնան եւ առողջարար կը համարուին:

լով, զոր օրինակ Երիւան¹ ու Երասխայ մեկքանի կողմերը, ուր ամառները շատ զէշ տենդ (աւրիւմ) մը կը տիրէ: Զարմանալի բան է որ Հայաստան այնչափ բարձր դիրք ունենալէն ետեւ՝ ազատ չիմնար զանազան տարափոխիկ տիեզերական ախտերէն, ինչպէս են ժանտախտ ու մաղձայոյղ կամ թալկաթանչ (փօլէրա): Նոյն իսկ բարձրագիր Կարնոյ մէջ ահագին կոտորածներ կ'ընէր ժանտամահ: Տեղացւոց հաստատածին նայելով՝ ժանտախտը միշտ Միջագետէն կու գար, եւ ոչ թէ Պարսկաստանէ կամ Ասորոցմէ կամ Պոնտոսէ: 1841էն մինչեւ հիմա Կարնոյ մէջ ժանտախտ պատահած չէ: Հնդկային թալկաթանչը նոր ատեններս Հայաստանի երկու անգամ սոսկալի այցելութիւններ ըրաւ. առաջին հեղ 1830ին ամառը գլխաւորաբար Երասխայ քովերը սարսափելի մարդամահ պատճառեց. երկրորդ անգամ 1847ին գարնան, ամառն ու աշնան: Առանձնական նամակ մը, զորն որ քանի մը օր յառաջ Երիւանէն ընդունեցայ, մաղձամահին ըրած ջարդն իբրեւ ստուգիւ զարհուրելի բան մը կը ստորագրէ, որն որ անոր համար աւելի զարմանալի է որ Հայք ընդհանրապէս սակաւապէտ կ'ապրին ու գրգռիչ խմելիքները շատ շափաւոր կը ճաշակեն: Աս կողմանէ Եւրոպայի արպեան դաւառներն աւելի անմիաս մնացին. 1831էն մինչեւ 1837 Գիրոլ եւ Զուիցերի մաղձայուղէն բոլորովին զերծ եւ ազատ էին: Ընդհատ տենդը², որ Սեւ ծովին քով, բոլոր Պարսկաստանի եւ Միջագետաց մէջ եւ մասնաւորապէս Կաւկասի կողմերը խիստ միասակար ակտ մըն

¹ Երիւանի օգարաժինը բոլոր յառաջակողմեան Ասիայի մէջ պինտ վատառողջներէն մէկն է: Հայք իբրեւ առակ կ'ըսեն. «Տփղիսի մէջ երիտասարդները ձերերէն չեն զանազանուիր. Երիւանի մէջ կենդանիները մեռելներէն»:

² Գշ. Fièvre intermittente. աճկ. Աբու Վերիէի «ընթաց»:

է, բարձր Հայաստանի մէջ խիստ քիչ կը պատահի, եւ գրեթէ միայն Երասխայ գաշտերուն մէջ ամփոփուած է: Երիւանէն Աուսրի բերուած ջերմնոտները շուտով կ'առողջանան: Աարնոյ լեռնագաշտին գլխաւոր հիւանդութիւններն են հոսացաւ¹ եւ հարբուխ: Թորացաւութիւն կամ հալեւմաշ (Քէրէժ) միայն անոնք կ'ունենան, որոնք տաք երկիրներէն՝ ինչպէս Միջագետէն՝ հոս կու գան կը բնականան: Նոյնպէս Խափշիկները կամ սեւամորթները Հայաստանի խիստ, առողջ եւ զօրացուցիչ օդը շէն կրնար վերցընել. գրեթէ ամէնն ալ հալեւմաշ կ'ըլլան ու կը մեռնին. այսպէս ալ Արաբացիք: Աարին գանուող 5000 Օսմանեան զօրաց մէջ միայն 80 հիւանդ կար, անոնք ալ իրենց յանցանքովն ակտուորած էին: Տեղացիք աս լեռնագաւառին մաքուր օդին մէջ շատ պարարտ ծերութեան կը հասնին: Հարիւր տարւան մարդիկ շատ հեղ կը գանուին: Արագածի լեռնագաշտին վրայ 110 տարւան Հայաղգի մը տեսայ, որն որ դեռ բաւական առողջ էր եւ արօտի վրայ գուար կ'արածէր:

¹ Գշ. Rhumatisme. աճկ. բէճէ Թ-յե-ր:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ:

Երկրի մը ձեւն իր լեռներէն է: Հայաստանի լեռանց Աաւկասի հետ բաղդատութիւնն ու նմանութիւնը: Հայոց լեռներուն լայնանիստ գիրքն ու լեռնադաշտերը: Զրոց առատութիւն: Հայ լեռանց շիակութիւնն ու կրճերուն բարձրութիւնը: Սպերէն մինչեւ Խնուս լեռանց շքուղտի ու անոնցմէ բխած գետերը: Գետերուն իրարու հակառակ շիակութիւնը: Քիչ լեռնային լճեր: Հայաստանի լեռանց վրայ մշտնջենաւոր ձեան գծին բարձրութիւնը: Սառնասար: Հանքային աղբիւրներու շատութիւն: Հայաստանի լեռնադաշտերուն հորիզոնական շիակութիւնն ու ծակոտկէն բնութիւնը: Հրաբխային լեռանց նիւթը. Հատարար. Խայտակուճ. Աիր: Արմուշխանէի ու Բալախոռի մէջ զարմանալի երեւոյթ: Պաղեղի հող: Հրաբուխներու երկարատեւ գործողութիւն: Սիւճիկ զարմանալի լեռը: Տանտուռակ, Արարատ եւ ԱՏմանկան լեռանց հրաբխային նիւթերն ու անոնց անհամատարածութիւնը:

Երկրի մը կերպարանքն ու բնական որպիսութիւնը կախում ունի գլխաւորաբար ան լեռներուն շիակութենէն, շէնքէն ու ձեւէն, որոնք նոյն երկրին մէջ կան կամ անոր սահմանները կը պատեն: Այսպէս Խոտալիս իր զարմանալի բնական ձեւն առած է Ապենեան լեռներէն, որոնք հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ սկսելով՝ դէպ ի հարաւ կ'երթան եւ երեք ծայր բաժնուելով կը դադրին: Ափրիկէի լեռանց գօտիները ծովեզերաց քովէն շարունակ յառաջ երթալով՝ անոր ձեւն ու սահմանը կ'որոշեն. նոյնպէս Ամերիկա իր երկայնութիւնն ու շիակութիւնը կ'առնէ իր գլխաւոր լեռնէն, որն որ հիւսիսէն սկսելով՝ դէպ ի հարաւ մինչեւ Հրոյ երկնք կամ Հրասարան՝ կը հասնի: Նոյնը կրնանք ըսել թէ Աաւկասեան պարանոցին եւ թէ փոքր Ասիայի վրայ, որուն նշանաւոր թերակղզիական ձեւը ճշգիւ կ'որոշուի Տաւրոսի եւ Հայաստանի լեռանց շարքովը: Տաւրոսի լեռինք՝ որոնց մէջ մենք Հայաստանի լեռանց գօտիներն ալ կը համբնենք, ընդհանրապէս նոյն շիակութիւնն ունին Աաւ

¹ Գլ. Terre de feu, անգլ. Fire - Land.

կասեան շղթային հետ, որն որ Շիրվանի դաշա-
 ձեւ երկրին մէջ մէկէն ի մէկ վեր բարձրանալով՝
 հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւ-
 մուտք կը յառաջանայ մինչեւ Աերջի կիրճը: Աս-
 կաս Արաստանի լեռանց հետ կը կապուի, որոնք
 կողմնական բազուկներով Հայաստանի ու Տաւրոսի
 լեռանց հետ անանկ յայտնի կը միանան, որ աս եր-
 կու լեռանց շարքն իրարմէ բաժնել ուղելն անձնա-
 կամ գործ մը կ'ըլլայ: Հայաստանի արլեան լեռներն
 ինչպէս շիտկութեան, նոյնպէս կազմութեան կողմանէ
 Ասկասեան Ալպերուն հետ ակներեւ նմանութիւն
 մ'ունին: Աս երկու գօտիներուն ալ գլխաւոր քարն
 է խայտակուճ (սօճփի ՏերՏեր) զանազան հանքային
 բաղադրութեամբ եւ որուն մէկ էական մասն ալ է
 ապակենման որձաքար: Մասիսու երեսի լաւայն տակ
 մէջի պինդ ժայռը նոյն քարէն է, որմէ փրցուցած
 կտորներս հանքային բաղադրութեան կողմանէ ըստ
 ամենայնի կը նմանէին անոնց, զորոնք Ասկասի լեռ-
 ներէն առած բերած էի: Միայն աս տարբերութիւնը
 կայ որ Մասիսու աս պայծառազոյն քարին վրան
 իբրեւ վերարկու կը ծածկեն քանի մը տեսակ մթա-
 գոյն քարեր, որոնք Ասկասի երեսը մինչեւ հիմայ
 գտնուած չեն:

Ասկասու եւ Հայաստանի լեռինք մի եւ նոյն
 տակն գոյութիւն առած են, աս զանազանութեամբ
 որ Հայաստանի լեռները գեանին մէջէն դէպ ի վեր
 ելլելէն բարձրանալէն ետքն ալ՝ իրենց ներքին հրա-
 բխային վառարանը դեռ կենդանի մնացած ու գոր-
 ծած է, եւ խառնարաններ (բերաններ) բացած է,
 որոնցմէ մութ զանգուածներ՝ ինչպէս սեւակուճ
 վազելով՝ տակի պայծառազոյն ապառաժին երեսը
 ծածկեր է, ուր Ասկասի վրայ կ'երեւայ թէ լեռ-
 ները մէյ մը գեանէն դուրս նետուելէն ետքը՝ ընդ-
 երկրեայ վառարանը գոցուեր է, ինչու որ հոս (Աս-

կասօ վրայ) մինչեւ հիմակ ոչ խառնարան եւ ոչ բուն
լուսնի հոսանք գտնուած է :

Հայաստանի լեռանց մէկ երեւելի յատկութիւնն
ալ սա է որ աւելի տարածուած, տափարակ ու լայ-
նանիստ դիրք ունին: Ասոր պատճառն ան է որ Հայ-
աստանի գեանին մէջ բուն նախնական կազմութիւն-
ները պոսիդոնական¹ կամ ջրային բլլալով՝ կակուղկեկ
էին, եւ ըստ մեծի մասին կիր (+էրէճ) ու սալաքար
կամ թերթասալ². ուստի եւ ետքէն գեանին տակէն
հրաբխային զօրութեամբ հալած զանդուածները դուրս
նետուած ատեն՝ ան յառաջուան կակուղ կազմու-
թիւնները դիւրաւ տեղի տուին, եւ անոնց տարա-
ծուելուն օգնեցին. ուր Կաւկասի կողմերը յառա-
ջունէ պինդ քարեղէն դոյացութիւններ բլլալով՝
հրաբխային նիւթերուն այնչափ տեղի չտուին, եւ
անոնցմէ այնչափ շատ չպատուեցան ու չմղուեցան,
ուստի եւ հոնտեղաց լեռներն ալ աւելի նեղ ու ցից
կերպարանք մը ստացան: Ռիդգէր անուանի աշխար-
հագիրը շատ ճահաւոր ըսաւ թէ Հայ-Տարսեան
լեռանց գօտիներուն սեպհական նկարագիրն ան է որ
դրեթէ իրարու զուգահեռական են, եւ դար դար
ու աստիճան աստիճան կը բարձրանան ու շատ լեռ-
նադաշտեր ունին եւ ասով ալ մեծապէս կը տար-
բերին Կաւկասեան դրացի լեռներէն: Հայաստանի
մէջ երբեք չկան բոլորովին չելլուելու լեռներ, եւ
եթէ լեռանց վրայ ցից ու սեպ տեղեր ալ կան նէ,
քիչ կը տեսնեն, այլ ամէն տեղ կը տեսնուին ընդ-
արձակ լեռնադաշտ, դարատափ ու սարատափ,
նաեւ հովտէ հովիտ կամ լեռնադաշտէ լեռնադաշտ
անցնելու համար ամէն կողմ անթիւ կիրճեր կան,
որոնք մշակելի ու բնակելի տեղուանքը միշտ իրարու
հետ հաղորդակցութեան մէջ կը պահեն: Ստոյգ է

¹ Տես 143 երեսին ծանօթութիւնը:

² Գլ. Ardoise. ամկ. Գոյլն թւււ. Եւզուր Դուր:

որ Հայաստան աս դարատափներու եւ սարատափներու կողմանէ Պարսկաստանի, Ալիլիկիայի ու փոքր Ասիայի լեւանց հետ նմանութիւն ունի, բայց անոնցմէ ալ բոլորովին կը զանազանի իր ջրին ու գետերուն առատութեամբը, որոնք լեռները պատուելով՝ իրենց ճամբայ կը բանան ու կ'անցնին, ամէն կողմ կ'արձակուին եւ ամէն հովիտներն ու դաշտերը կ'իջնան, որով կ'ըլլայ Հայաստան բազմաձիւղ ու բազմանդամ երկիր մը եւ ամէն մասն իրարու հետ կապուած եւ դիւրաւ հազորդելի:

Ասիայի մէջ լեւանց ընդհանուր ընթացքն ու շիակութիւնն է հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք. այսպէս է Հիմալայա, այսպէս են Երկնից լեռինք, Հնդուկուշ, Էլպուրս, Աււկաս եւ ըստ Հումբոլդայ նաեւ Ալդայի: Հայ-տաւրոսեան լեւանց գօտիներն ալ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն շիակութիւնն ունին: Հումբոլդ աս զարմանալի երեւոյթը տեսնելով ան կարծեաց միտեալ է որ հիւսիսային ու հարաւային Հայաստանի եւ Ատրպատականի լեռինք շարունակութիւն մը եղած ըլլան երկրիս ան ձեղքուածին, որմէ դուրս ելան Հիմալայա ու Հնդուկուշ լեռինք: Իսկ Ռւրալ լեւանց գօտիներն ու Մալապարեան լեռինք վերիններուն հակառակ շիակութիւն ունին, բայց կ'երեւայ թէ ասոնք Հիմալայայէն ու Հայաստանի լեռներէն ետքը գոյացած են: Հումբոլդ կը կարծէ որ Հայաստանի լեւանց բարձրանալու ատեն՝ Ասիայի արեւմտեան ծայրը վար իջած եւ ընկղմած ըլլայ:

Հայաստանի լեռնադաւառը թէ Պոնտոսի, թէ Ալրաստանի եւ թէ Պարսկաստանի կողմանէ ելլելու համար եղած կիրճերը (լեւանց մէջի անցքերը) զարմանալի կերպով գրեթէ մի եւ նոյն բարձրութիւնն ունին, այսինքն 6—7000 ստնաչափ: Ասոր հաւասար են Հայաստանի ներքին լեւանց կրճերուն բարձրու-

Թիւնն ալ, որոնք արեւմտեան Եփրատին աղբերակունքէն մինչեւ Ատրպատական եղած լեռնազաշտերն իրարմէ կը բաժնեն : Ասրնոյ քով Սուկաւ (Չէլթոսսի, Բէօնէ Գուլլ) լեռանց կիրճը, ուսկից կարաւանները կ'անցնին՝ Հասանգալէէն Թօփրագգալէ երթալու համար, ես եռացման ճամբով 6400 սանաչափ բարձր գտայ : Ուրիշ կիրճ մը, որ Սուկաւ լեռանց քովէն կ'անցնի ու Մօլլա Սիւլէյման գեղէն շիտակ Տէլի պապա կը տանի, առջինէն 200 սանաչափ ցած էր : Նոյնպէս ուրիշ տեղուանք ասոնց նման գտայ : Հայաստանի լեռանց կրճերուն բարձրութիւնը լեռանց բուն բարձրութեան հետ բաղդատելու ըլլանք, Պիւրենեան լեռանց նման կը գտնենք : Հայոց լեռնադաւառին ան մասին մէջ, ուսկից որ Եփրատ, Երասխ եւ Ճորսխ գետերը կը բխեն, լեռանց միջին բարձրութիւնը, կիրճն ու կատարը հետեւեալ կերպով իրարու հետ կը համեմատին :

Միջին բարձրութիւն	7—8,000	սանաչափ .
Վերին բարձրութիւն կամ կատար, ինչպէս Բիւրահնեան (Պէնկօլ) եւ Ծաղկաց (Ալթուլլ) լեռանց վրայ	9.500—10.000	”
Արձերու բարձրութիւն	6—7,000	”

Հայաստանի լեռանց մէջ շիտանուիր կենդրոնական գօտի մը, որուն ամէն մէկալ լեռները վերաբերին, ինչպէս որ ուրիշ տեղեր (Ասկասի, Պիւրենեան լեռանց վրայ) կը գտնուի, այլ զրեթէ $1\frac{1}{2}$ աշխարհագրական աստիճան միջոց ունեցող Սպեր եւ Խնուս գաւառներու մէջ չորս լեռանց գօտի կայ, որոնք զրեթէ իրարու զուգահեռական են եւ չորսը մէկտեղ Հայաստանի մեծ ջրաբաշխը կը կազմեն : Թէ աս չորս գօտիներէն որն է ամենէն բարձրը, յայտնի չէ : Նոյն չորս գօտիներուն կատարն ալ մշտնջենաւոր ձիւնը կը ծածկէ, որոնց արագ լինել կամ պինտ հիւսիսայինը կ'իյնայ Աարսի եւ Սպերի մէջ, հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւ-

մուտք կ'ընթացայ եւ Հայաստանը Լազերուն երկրէն կամ հին Խաղտեացմէ կը բաժնէ: Աս լերանց գօտուոյն հիւսիսային երեսին վրայ ամենէն բարձր կատարին մօտ կը բխէ Աուր գետ, որն որ գէպ ի հիւսիսային արեւելք քալելով՝ Արաստանէն կ'անցնի: Ես աս գետին բխած տեղն անձամբ շտեայ: Արաստանի մէջ բաւական մեծ ու սրընթաց գետ է, ջուրն ալ հասարակօրէն աղտոտակեկ, բայց առողջ բլլալուն համար՝ աւելի սիրով կը խմուի Տփղիսի մէջ, քան թէ հորի տենդաբեր ջուրը:

Աուր գետին աղբերակունքէն կէս աստիճան մը գէպ ի հարաւ կը բարձրանայ Հայաստանի Ալպեան լերանց երկրորդ գօտին, ուր Եփրատայ խանձարուրքը կան: Կարնոյ հիւսիսային կողմն ու հիւսիսային աբեւմտեան դին աս գօտուոյն պինտ բարձր լեռներն են Շողալար, Սարչամ, Սեպուհ, Աեալուր տաղը եւայլն: Ինչպէս նախընթաց գօտուոյն, նոյնպէս ասոր ալ ամենաբարձր կատարներուն վրայ եւ վիհերուն մէջ մշանջնաւոր ձիւն կայ: Եփրատ (Ֆի-ր-ա-տ-ու-յ-ո-ւ-ն)՝ որուն սկզբնական վտակը Սեւ ջուր (Գ-ր-ա-տ-ու-ն) կը կոչուի, Աեալուր տաղը յին հարաւային Գ-ր-ա-տ-ու-ն վրայ կը բխէ, որ Սեւ ծովին երեսէն 7510 ոտնաչափ բարձր է: Թէպէտ աս հսկայ գետը զանազան վտակներուն իրարու հետ խառնուելէն կը շատնայ, բայց գլխաւորն է Սեւ ջուր, որն որ իր բխած տեղէն գրեթէ գահավէժ կը վազէ կ'իջնայ Կարնոյ լեռնազաւոր, ու Զովուկ ջերմուկի (Ս-ղ-ու-ն-ի ջերմուկի) մօտ մէկէն ի մէկ կը խորունկնայ ու հանդարտահետ կ'ըլլայ, ջուրն ալ կը պղտորի: Հոս այլեւայլ կողմերէն ջրեղէն հիւրեր կ'ընդունի եւ մանաւանդ Սարչամայ գետը, որն որ թէպէտ Սեւ ջրէն աւելի ջուր ունի, բայց մինչեւ Սեւ ջուր քալած տեղը շատ կարճ բլլալով՝ Եփրատայ ախունքը շիկրնար ըսուիլ, ինչպէս Անգղիացի ճամբորդ մը սխալմամբ կը հաստա-

տէ, ուստի եւ Եփրատայ ակնավտակը կը մնայ Սեւ
 Զուր, որն որ Սարչամու գետն ընդունելէն ետքը
 դարձեալ ընթացքը կը շուտցընէ, եւ Կարինը թող
 տալով՝ կը մտնէ Եզնկայի լեռնադաշտը: Եփրատին
 բխած լեռան հակառակ կողմէն ուրիշ ջրեր ալ կը
 բխեն, այս ինքն Կեալուր տաղբոյնն է՝ Կեալուր
 Կեալուր վրայ կը բխէ Թորդու մայ Զուրը (Թորդու
 մայ), որն որ ազնիւ ու ակնավճիտ Զուր եւ հա-
 մեզ ձկունք ունի, ուր որ Եփրատայ սկիզբը միայն
 ճախնային ու շամբային ձկունք կը բերէ: Թորդու
 մայ Զուրը դէպ ի հիւսիս կը հոսէ, ճամբուն վրայ
 պղտիկ լիճ մը կը լեցընէ, որուն վրայ աշխարհացոյց-
 ները յիշատակութիւն մը չեն ըներ, եւ նոյն լճէն
 դուրս ելլելու ատեն յառաջակողմեան Ասիային ա-
 մենէն շքեղ ջրվէժը՝ կը կազմէ, որն որ իր նկար-
 չական գեղեցկութեամբը մեր եւրոպական ամենէն
 հռչակաւոր ջրվէժներն ալ կը յաղթէ: Կարճ ընթաց-
 քէ մը ետքը կը մտնէ Ճորոխ ըսուած մեծ գետը,
 որն որ մի եւ նոյն երկրորդ գօտւոյն Կոփ տաղբ
 լեռ-
 նէն կը բխէ, Հայոց ու Խաղտեաց լեռանց ճեղքու-
 ածէն իրեն ճամբայ կը բանայ եւ արշաւելով Պան-
 տոս կը հասնի: Ճորոխին Սեւ ծով մտած բերանը
 խիստ ջրաշատ է եւ իր աղտոտ գեղին զոյնը կէ-
 մղոնէն աւելի ծովուն կը հաղորդէ:

Կարնոյ լեռնադաւառին հարաւային ծայրը կը
 բարձրանայ լեռանց երրորդ գօտին այլեան բարձրու-
 թեամբ, որուն արեւելեան շարունակութիւնն են
 Հասանգալէի, Թօփրազգալէի եւ Պայազխտի լեռնա-
 դաշտերը մինչեւ Ատրպատական: Աս երրորդ գօտ-
 ւոյն ամենէն բարձր լեռն է Ծաղկաց կամ Ծաղկեոյ
 լեռան (Ալ-Կոչ), որուն հիւսիսային արեւելեան
 8300 ոտնաչափ բարձր դարատափէն արեւելեան Ե-
 փրատը (Մոս-Կոչ լոյն) կամ Արածանի կը բխէ ու

՝ Գլ. Cataracte, Chute, աճկ. Չալալալ:

վար կը թափի: Աս աղբերակունքը Տիատինէն քանի մը մղն դէպ ի հարաւ կ'իյնայ: Ես կարաւանով Պարսկաստան գացած ատենս Ծաղկաց լերան բարձր ձիւնապատ դարատափին այցելութիւն մ'ըրի: Արածանւոյն աղբիւրներն աւելի բազմաթիւ են քան (արեւմտեան) Եփրատինը. նմանապէս Արածանի Տիատինի քով իր նեղ ձորէն աւելի յորդաջուր կ'ելլէ, քան թէ նոյն երկուորեակ գետին մէկալ բազուկը, որուն խանձարուբքը Աեափուր լերան վրայ է: Արածանի մէկքանի ժամու ընթացքին մէջ շատ ձիւնավտակներ ընդունելով՝ անանկ վայրագ, արշաւասոյր ու խորին կ'ըլլայ, որ բոլոր տարւան միայն երկու ամենէն երաշտ (Օգոստոս ու Սեպտեմբեր) ամիսներուն անվտանգ կրնայ անցնուիլ: Արածանի Թօփրազգալէի լեռնադաշտէն սուր ու ծուռ ընթացքով հարաւային արեւմուտք կը դիմէ, երբեմն երկայն ձորերուն մէջէն կ'անցնի, երբեմն ալ լերանց ձեղքուածէն ահագին խոխոջանօք կը վազէ ու վերջապէս Աապան Մատէնի ըսուած անուանի բովին քով արեւմտեան Եփրատին հետ կը միանայ:

Հայաստանի լեռնադաւառին շրջաօրէն ու ամենէն աւելի հարաւային զօտւոյն պինտ բարձր լեռներէն մէկը կ'երեւայ թէ Բիւրակնեան (Պէնկէօլ) լեռն է: Ես աս լեռն անձամբ չելայ, այլ բարձր տեղէն դիտեցի, եւ որովհետեւ Բիւրակնեան լեռը Աարնոյ քովի Շէյթան տաղըյէն երեւելապէս վեր է, կարծեմ թէ իր բարձրութիւնը 10,500 սանաչափ պիտի եղած ըլլայ: Աս չորրորդ զօտին կողմնական բազուկներով երրորդ (Ծաղկաց լերան) զօտւոյն հետ կը կապուի, նմանապէս Աանայ ծովուն հիւսիսային կալման լեռներուն՝ այսինքն Գրգուռ լերանց (Նէմրոս-դ-դ-ըլլէն) ու աւելի զատ կեցող Գուռզ լերան (Սէյ-դան-դ-ըլլէն) հետ կը միանայ. եւ մանաւանդ թէ արեւելեան սահմանին վրայ կարծես թէ իր զատու-

Թիւնը կը կորսընցընէ: Ուստի Հայ-Տաւրոսեան լե-
րանց շաբբը՝ Հումբուղին ստորագրութեան նայելով՝
Ամերիկայի Անտեան լեւրանց պէս անկանոն է, այսինքն
երբեմն երեք գօտի ունի, երբեմն չորս, երբեմն հինգ
ու ամէնն ալ նեղ կողմնական բազուկներով իրարու
հետ միացած: Յիշեալ աղբիւրաշատ Բիւրակնեան
լեռն ուրիշ գլխաւոր եւ բուն Հայ գետի մըն ալ՝
որ է Երասխայ՝ գոյութիւն կու տայ: Չարմանալի ե-
րեւոյթ մըն է որ աս գետը Սեւ ջրէն կամ Արեւ-
մտեան Եփրատէն կէս աստիճան աւելի հարաւային
կողմն իյնալով, անոր բոլորովին հակառակ շիակու-
թեամբ կ'երթայ՝ յառաջ դէպ ի հիւսիս, վերջէն
հիւսիսային արեւելք, եւ երկու հիւսիսային լեւրանց
գօտիները թափանցանց պատուելով՝ իր ծամբան յա-
ռաջ կը տանի: Հասանդալէի լեռնադաշտին վրայ՝
ուր Երասխ լեւրանց գօտւոյ մը ճեղքուածէն անցնելէն
ետքը կու դայ, դեռ անանկ պզտիկ գետակ մըն էր,
որ ձիով կրնայի անցնիլ, բայց ասկից անդին Երասխ
կը սկսի սրավար ալիքներով արշաւել, եւ Տէլի պա-
պային հարաւային կողման գօտին ալ ծակելով՝
երբոր հսկայ Արարատին առջեւը կ'ելլէ եւ զանիկայ
իր կարկաջներովը բարեւելով կ'անցնի, արդէն հզօր
գետ մը ձեւացած կ'ըլլայ:

Սինչեւ հոս նշանակումներէն յայտնի կը տես-
նուի որ Հայաստանի լեւրանց չորս գօտիներուն ամե-
նեւին մէկը շիկրնար գլխաւոր ջրաբաշխ ըսուիլ, ին-
չու որ անոնց ամէն մէկէն այլեւայլ գետեր կը բխեն
ու իրարու հակառակ շիակութեամբ կը քայլեն: Ե-
փրատին երկու բազուկներն անանկ գօտիներէ կը
յորդեն, որոնք Բիւրակնեան լեռնէն աւելի հիւսի-
սային կողմն են, այսու ամենայնիւ ծամբանին հա-
րաւային կողմը կը շիակեն, ուր Երասխն որ ամենէն
աւելի հարաւային գօտիէ մը կը բխէ, նախ դէպ ի
հիւսիս ու ետքէն արեւելք կ'ընթանայ: Գետերուն

շիակութեան աս նորանշան անկանոնութեանը քով
 կաւկաս ճիշդ ընդդիմապատկեր մը կը ցուցնէ: Հոս
 մեծ ու պարզ կենդրոնական գօտին անդրդուելի
 թուամբ մը կ'ըլլայ եւ գեաերուն սահմանը վերջին
 սատիճանի որոշ իրարմէ կը բաժնէ: Իր հիւսիսային
 արեւելեան կողերուն վրայ բխած ամէն աղբիւրներն
 ու վտակները դէպ ի Ռուսաց տափաստանը՝ կը վա-
 զեն, իսկ հարաւային արեւմտեան կողմանէ ելածները
 կաւկասու առդիի կողման գեաերը կը մեծցնեն:

Հայ-տաւրոսեան լայնատարած լեռանց այսչափ
 բազմաթիւ դարատափներուն ու լեռնահովիտներուն
 վրայ բնականապէս շատ լեռնային լճեր ալ ըլլալու
 էին, բայց անանկ չէ: Աննայ ու Սեւանայ ծովակնե-
 րէն զատ՝ Հայաստանի մէջ ուրիշ քիչ լեռնային
 լճեր կը գտնուին: Ասոր պատճառը յայտնապէս ան
 է որ գեաերն ամէն կողմ լեռները ծակելով՝ ճամբայ
 կը գտնեն ու դիւրութեամբ Սեւ ու Կասպից ծով
 եւ դէպ ի Միջագետ կը վազեն կ'երթան: Իսկ Աւ-
 նայ ու Սեւանայ խորին ծովակներն ալ հրաբխական
 ջորութեամբ կազմուած են, ինչպէս որ իրենց եզեր-
 քը քննելով՝ կ'իմացուի: Եւրոպական Ալպերուն
 ստորոտին վրայ եղած այնչափ լճերը՝ Հայաստանի
 լեռանց հիւսիսային ու արեւմտեան ստորոտներուն
 վրայ բոլորովին կը պակսին, վասնզի դէպ ի ծով
 մեկէն ի մեկ ցից ու շեղ վար կ'իջնան կամ գէթ
 ընդարձակ դաշտերով ծովեզերքէն չեն բաժնուիր:
 Իսկ հարաւային կողմը թէպէտ տափարակ երկիրնե-
 րու կը հանդիպի, բայց զոչ մը երկուօրեակ գե-
 տերն ամէն մեծ ու պզտիկ ջրերն իրենց հրաւրե-
 լով՝ շատ լճեր գոյանալը կ'արգելեն. ասոնք են Ե-

¹ Շատ ընդարձակ, տափարակ ու անապատի նման երկիր-
 ներուն կ'ըսենք, որոնց մէջ միայն խոտ կամ արօս ու
 առ առուելն քիչ մը թուփ կը բուսնի: Ասոնց Գաղ-
 զիացիք Lande կ'ըսեն. Գերմանացիք՝ Steppe.

փրատ ու Տիգրիս¹: Եւրոպայի Ալպերուն քով թէ՛ հարաւային եւ թէ՛ հիւսիսային կողմը շատ տափարակ դաշտագետիններ ըլլալով եւ միանգամայն լայն ու խոր ձորեր չգանուելով՝ երեւելի լճեր կը գոյանան, զոր օրինակ հարաւային դին Աւիոյ Մոնտանէ (Աւագ լիճ), Գոմոյի, Աարաայի ու Լուկանոյի լճերը. իսկ հիւսիսային կողմն են Ճինեւրոյի, Նեօշաթէլի, Յուկի, Յիւրիքի եւ Պոտրնի լճերը: Ասիկա տանեւին լեռնային լիճ չունենալուն՝ շատ նշանաւոր է:

Լաւագ Արարատի վրայ մշանջենաւոր ձեան սահմանը 13,300 Փարիզի սանաչափ բարձր գտաւ: Ասիկա սիւրալի ցոյցք մըն է: Պետրբուրգի ճեմարանին անդամներէն մէկը կ'ըսէ որ Արարատի վրայ ձեան սահմանին Ասիկասի համեմատութեամբ այսչափ աւելի բարձր ըլլալը չենք կրնար այնչափ իր հարաւային դիրքէն մեկնել, որչափ իրեն զատ ու առանձին դիրք ունենալէն: Բայց այնչափ շիտակ չ'երեւար նոյն գիտնականին մէկալ ըսածն որ իբր թէ Արարատ հրաբուխը դեռ կատարեալ մարած չըլլալով՝ ներքին տաքութիւնը լեռան երեսին ալ ազդէ ու ձիւնը մինչեւ երեւելի բարձրութեան աստիճան մը հալեցընէ: Արարատայ երեսին ասանկ ստորերկրեայ կրակով տաքնալուն կամ ներսէն դուրս տաք շոգիներ շնչելուն եւ ոչ մէկ նշան կայ: Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Մասիս իր հրաբխային գործունէութիւնն ամենեւին շարունակած չէ, այլ միայն իր ներքին գորութեան գոյութիւնը՝ որն որ նոյն

¹ Պր. Վակներ գուցէ հոս գլխաւորաբար մեծ Հայաստանի հիւսիսային լեռանց ու անոնցմէ բխած գետերուն վրայ խոսելուն համար՝ Հայաստանի մէկալ երկու երեւելի գետերուն վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չէ բրած. այսինքն են Եփրատի պէս Երֆուրտի Տիգրիս՝ որ Բիւրակնեան լեռանց հարաւային մասէն կամ Կորգուաց լեռներէն կը բխէ, եւ Ալեքսիս (Պուլուս Երֆու)՝ որ փոքր Հայաստանի կամ առաջին Հայոց գետն է:

տիտանեան հսկան ժամանակաւ վեր վերցուցած է, երբեմն կը ցուցնէ երկրաշարժներով կամ ջուր քար ու փրփուր եւ տիղմ ժայթքելով, ինչպէս 1840ին: Կարելի է որ Մասիսու ձիւներուն մինչեւ այնչափ բարձր տեղ հալելուն պատճառ ըլլայ իր քարերուն հանքային որպիսութիւնն ու իր երեսին սեւագոյն լաւան, որն որ արեւին տաքութիւնը ներս կը քաշէ ու իրեն հետ կը կապէ, նաեւ իր շեշտայանգ կամ կոնաձեւ գիրքը, որն որ թէ արեւուն ճառագայթներն ամէն կողմանէ կրնայ աղէկ վրան ընդունիլ եւ թէ ձիւնաջուրն ալ գիւրաւ վար կ'իջեցնէ: Ասոնցմէ զատ յայտնի է որ Հայաստանի աս կողման ամառուան տաքութիւնը ստատիկ ու կաւկասէն շատ աւելի է: Բառոգ աս վերջին լեւան ձիւնասահմանը 9890 Փարիզի սանաչափ բարձր գտաւ: Փոքր Մասիսն որ ծովուն երեսէն 12,284 սանաչափ բարձր է, Օգոստոսի մէջ ձիւնէ բոլորովին ազատ տեսայ: Կ'երեւայ թէ իր սեպագոյն գիրքն ու մաքուր շեշտայանգ ձեւը ձիւններուն շուտ հալելուն իր լայնանիստ մեծամարմին դրացիէն (աւագ Մասիսէն) աւելի կ'օգնէ: Հայոց միջնաշխարհին ալպեան լեռներէն շատերը մշանջենաւոր ձեան սահմանէն վար են, միայն Բիւրակնեան լեւան վրան միշտ ձիւնապատ կ'ըլլայ եղեր: Ինչպէս Արարատայ կղզիական գիրքը, կոնաձեւութիւնն ու քարերուն սեւ գոյնը ձիւններուն հալելը կը դիւրինցընէ, նմանապէս Աւանայ ծովակին հիւսիսային կողմն ինկող Գոռոզ լեւան (Սէյդան Գոռոզին) վրայ մտածելու է, որն որ այնչափ (12,000 սանաչափէն աւելի) բարձրութիւն ունենալէն ետեւ՝ տաք եղանակներուն իր կատարին սառնեղէն զրահը կը մերկանայ: Արագածի 12,766 ոտք բարձր հարաւային ծայրերէն ձիւնն աներեւոյթ կ'ըլլայ, բայց կիրճերուն, խոռոչներուն ու վիհերուն մէջ մեծ զանգուածով կը մնայ: Կարնոյ հիւսիսային կող-

մը ԱեաՎուր տաղըյին, Սարչամայ եւ իրենց ընկեր-
ներուն կատարները 1844ին Աեպամեմբերին բոլորովին
անձին գտայ, բայց լեռնամէջները լեցուն էին, ու-
րոնք անշուշտ այնչափ արտաքոյ կարգի շատ աղ-
բիւրները կը սնուցանեն: Հայաստանի ձիւնասահմանը
նաեւ Եւրոպայի հետ բաղդաակելով՝ շատ բարձր է:
Սաւոյայի Ալպեան լեռներուն վրայ 8800 ոտք բարձր
կը սկսի ձեան գիծը, Գիրող 8200, Սաիրիա ու
Սալցպուրկ 8000, Պիւրենեան լեռանց հարաւային կող-
մը 8600, հիւսիսային կողմը 7800:

Հայաստանի մէջ սառնասար՝ այնչափ չկայ, ե-
ղածն ալ գլխաւորաբար կը տեսնուի Աւանայ ծովուն
հարաւային գին Ջուլամբերկի քով Աեստորականաց ու
Հաքքեարի Գիւրտերուն բնակած կողմերուն լեռանց
մէջ: Բայց տարակոյս չկայ որ ժամանակաւ Հայաս-
տանի մէջ սառնասարներ կային ու շատ տեղուներ
ալ կ'իջնային. շատ լեռներուն յղկուած ու փայլուն
ժայռերն ասիկա բաւական կը ցուցնեն: Հայաստա-
նի ցուրտ աղբիւրներուն մեծ մասն է Աւօրեայ ու Քէ-
այսինքն անանկ աղբիւր որ քիչ խորութենէ կը բխէ
ու ձիւներուն հալելէն յառաջ կու գայ: Աս լեռնա-
գաւառին մէջ իմ տեսած աղբիւրներու ամենէն
աւելի զովն էր ԱեաՎուր տաղըյին վրայ արեւմտեան
Եփրատին ափունքն որ $2\frac{2}{10}$ աստիճան Ա. ցրտութիւն
ունէր: Հայ-տաւրոսեան լեռինք հանքային ջրերուն
զանազանութեամբն ու շատութեամբ բոլոր ինծի ծա-
նօթ եղած լեռները եւ նոյն իսկ Աաւկասը կը գերա-
զանցեն, ու աս հարստութիւնը կ'երեւայ թէ աս լե-
ռանց արեւելեան կողմերն աւելի կը շատնայ: Ասոնց
խել մը մասն է ջերմուկ կամ ջերմաջուր, որոնց մէջ
առատ ածխածիւր կիր, աղ, երկաթ, ծծումբ եւ
ուրիշ ասոնց նման հանքային նիւթեր կան: Պոնտո-

¹ Տես 102 եւ 152 Երեսին աս նիւթին վրայ եղած ծա-
նօթութիւնները:

սի կողմերէն Հայաստան մանող ճամբորդը մէկէն ի մէկ կ'ազլի կը մնայ ամէն կերպ հանքային ջրերուն արտաքոյ կարգի առատութիւնը տեսնելով: Տրապիզոնի ու Աարնոյ մէջ 60 հանքային աղբիւրէ աւելի կայ, որոնց մեծ մասը խայտակճի մէջէն կը վազէ, եւ երբեմն ալ կրի, հատաքարի ու թերթասալի մէջէն: Աս ջրերէն շատերուն բոլորախիբը շատ հաստ կիր դիրտի պէս խաւ խաւ նստած է, մանաւանդ Աիւմիւշխանէի քով ու Բաբերգի արեւելեան կողմը: Աս հանքային ջրերն ըստ մեծի մասին Տաճկի Հայաստանին մէջն են, որոնց տարրալուծական (քիմիական) քննութիւնը բարձրագոյն դրան մեծապէս միտ զննելու բանն է թէ իր զօրաց եւ թէ ժողովրդեան օգտին համար: Ասանդի քանի որ անոնց կազմիչ մասունքը կամ բժշկական աղղեցութիւնը ծանօթ չէ, աւելի մնաս քան թէ օգուտ կրնան գործել: Տաճկաստանի մէջ իւրաքանչիւր հիւանդ ամենէն մօտ ջերմուկն ըստ բախտի կը գործածէ թէ ներքին թէ արտաքին դեղի համար՝ անստոյգ յուսով մը որ անով իր ախտը կը բժշկուի կամ կը մեղմանայ: Տղէա ու անխիղճ ստանուն բժիշկներն ալ որ նոյն ջրերուն բնութիւնը հիմնովին չեն ճանչնար, իրենց ախտաժէտներուն կը հրամայեն որ անոնցմէ խմեն:

Հայաստանի աղբիւրներուն առատութիւնն ու իր հրաբխային հողին տաքութիւն պահող եւ դիւրափշուր բնութիւնը բուսոց վրայ շատ աղղեցութիւն ունին: Սեւակուճ¹ ու արասոյ² քարերէն յառաջ եկած հողը խոտերուն ու ցորենեղէններուն մեծապէս օգտակար է, որուն հոս մասնաորապէս կ'օգնէ քարերը լուծող ու վշրող ջրերուն յորդութիւնը, եւ ասոնցմէ կը ծնանի Հայաստանի լեռնադաշտներուն ու լեռնահովիտներուն աղբեան բուսոց ու ծաղկանց հարուստ ծածկոյթը, որն որ թափառական

¹ Գշ. Basalte. ² Գշ. Trachyte.

Քիւրտերու ալ պարարտ արօտ կը մատուցանէ: Ապիխ Ալտարբուրգի գիտութեանց ճեմարանին տուած տեղեկութեանը մէջ երկու բան շատ շիտակ նշանակեց, մէյ մը Հայաստանի լեռնագաշտաներուն լեռնաբնակի կամ հարեղանակն շէրի-լեռնը, որով ձմեռուան ձիւնն ամէն մէկուն վրայ հաւասարապէս կը բաժնուի ու հաւասար կը դիզուի. երկրորդ նոյն լեռանց քարերուն ծակաբնակն բնա-լեռնը, որով ջրին մէկ մեծ մասը ծածկուելով ու դոց ճամբաներէ վար քալելով իրեն միայն մէկ վոքք բաժինը նորէն շոգի գառնալով օդ կ'ելլէ, ուր որ ցից դիւր ու խիտ քար ունեցող լեռանց ջուրը բոլորովին երեսը մնալով աւելի շուտ կը դորրշանան ու կը շորնան: Հայաստանի մէջ շատ տեղուանք ասանկով ու բոլորովին հանդարտ կերպով առատ ջրեր կը բխեն, զորոնք բնդհանուր անուամբ Ա-ջ-բ կրնանք անուանել բուն Աեջուր ըսուած գետակները նոյնպէս գոյանալուն համար: Ասոնք երբեմն երեւելապէս բարձր տեղեր դուրս կ'ելլեն ու կը լճանան, եւ երբեմն գէպ ի տափարակ դաշտը կը վազեն: Աեւանայ ծովակն որ ծովէն 5500 սաք բարձր է ու 1126 ուստի քառակուսի մղոն երես ունի եւ զանազան եղանակներու մէջ երասխայ դաշտին վրայ այնպէս աղէկ աղ-դեցութիւն կ'ընէ, ասանկ լճերէն մէկն է, որ հարաւային ու արեւմտեան կողմանէ զինքը միաշար պատող հրաբուխներէն կը սնանի: Երիւանին առջեւէն անցնող Ջէնկի կամ Հրազդան գետը շնչին վտակ մը կ'ըլլար, եթէ իր հարիւրմընեան բնթաղքին մէջ Ահմանկան լեռնէն եկող ասանկ ջրերու հիւրընկալ ու ասպնջական չ'ըլլար: Երասխին բնդուած երեւելի հոսանքները, զոր օրինակ Ախուրեան, Ապարան, Գառնոյ ջուր, Նախճուանի վտակ, Մրտանոյ վտակ, Մակուայ ջուր եւ այլն, նոյն հրաբխային ճամբով յառաջ եկած ու լեռանց ծակերէն վար իջած ու ժող-

ված Սեւջուրներ են: Ահա աս զետերն են Երաս-
խայ արջնահող գաշտին ծաղկաւէտ, բուսական
եւ աճեցուն կենաց ու պաղարերու թեան բուն ե-
րակները: Աս յորդառաս ջրամբարները հրաբուխ-
ներուն անդիր ժամանակներու մէջ ունեցած ժրու-
թեան մէկ պարզեւն են:

Նայ-տարսեան լեռանց եզերքը քարերուն կազ-
մութիւնը կերպ կերպ է ու խառնաշփոթ եւ դժուար
բաւ ճանչցուելու, քան թէ ներքին կողմերը, բայց
երկրաբանական նկատմամբ աւելի գերազանց ու հե-
տաքրքրական են նոյն բնական բերդերուն առաջին
աստիճանները: Ծովի կողմանէ սկսեալ՝ Պոնտոսէն
մինչեւ Միջերկրական ծով նոյն լեռանց կողերուն
վրայ կը տեսնուին խաւ խաւ ընդարձակ ու թանձր
կազմութիւններ. իրենց քարերը զանազան ժամա-
մանակներու կը վերաբերին ու տարբեր տեսակնե-
րով են, թերթասալ, սոր կամ կոպիճ (շփուլ Բուշը),
շեղջայօղ¹ ու կիր, որոնց ամենուն մէջն ալ բունի
փոփոխութիւններու ու խառնակութիւններու յայտնի
նշաններ կան: Ինչու որ ասոնց հնագոյն պոսիդո-
նեան կամ ջրային կազմութեան մէջէն ամէն տեղ
պինդ ու վանակնային² ժայռեր կ'երեւան, որոնք
ընդհանրապէս խայտակուճ են զանազան հանքային
մասերով ու զանազան գոյներով: Աս խայտակուճը
բոլոր փոքր Ասիայի, Սեւ ծովի, Արքիպելագոսի ու
նաեւ Միջերկրական ծովու եզերքն ալ ամէն կողմը
կը տեսնուի, ամէն տեղ հին ջրային կազմութիւն-
ները պատուած վեր ելած է, ու կ'երեւայ թէ ինքն
է զանոնք խառնակոյն ու աակնուվրայ ընողը: Նոյն
երկու կազմութիւններու վրայ նորագոյն ջրային շար-
քեր նստած են, ինչպէս մառն, կաւ, կիր, փշրա-
քար եւ աւաղ:

¹ Գշ. Conglomerat.

² Գշ. Cristallin. օճկ. նեճեճէ:

Ինչպէս վերն ըսինք, երկրին աս յեղափոխու-
թեանց յայսնի նշանները կը տեսնուին: Տրապիզոնի
քով կաւային թերթաքարներուն հորիզոնական շար-
քը չէ թէ միայն վեր վերցուած ու ցից տնկուած,
տեղ տեղ ճաթուտած, տեղ տեղ ալ մէջէն խայ-
տակուճ անցած է, հապա նաեւ շատ անգամ ալ
բոլորովին խառնուած ու անճանաչելի եղած է: Ա-
սիկայ մանաւանդ Տրապիզոնէն Աիւմիւշխանա երթա-
լու ճամբուն վրայ աղէկ կը տեսնուի:

Նին Պղուստնական կամ հրային կազմութիւննե-
րէն՝ որոնց պինտ գլխաւոր քարերէն մէկն է հա-
տաքարը, ծովուն քով նշան մը չգտայ, այլ ծովե-
զերքէն 15—20 ժամ հեռանալէս ետեւ՝ առաջին
հատաքարի լեռները Աիւմիւշխանէի մօտ՝ Տրապիզո-
նին ու Աարնոյ մէջ եղած ճամբուն կէտին տեսայ, ուր
որ առատ պղինձ ու արծաթ կայ. բայց երկայն ա-
տենէ ի վեր պակասաւոր կերպով հանուելով՝ Գրան
երեւելի օգուտ մը չիբերեր: Լերանց տեղ տեղ դուրս
ցցուած, մերկ ու կարմրիկ սեպ կողերն աս հատա-
քարէն են: Գերմանիայի մէջ նոյն պնդակաղճ քարին
ունեցած կլորիկ գմբեթաձեւ կատարը Հայաստանի
մէջ շատ ցանցառ կը գտնուի: Աիւմիւշխանէ քաղա-
քը նոյն լերկ հատաքարի լերանց ցից ու առլեփ
կողերուն վրայ շինուած է: Ասոր հարաւային կողմը
հատաքարը շարունակ կը զօրանայ ու բոլոր ուրիշ
տեսակ կազմութիւնները կը մերժէ: Իր մէջը կայ
գլխաւորաբար սրձաքար ու պտկարդ¹. իսկ փայլար²
խիստ քիչ: Աարծր հատաքարը խայտակճէն աւելի
երկայն ժամանակ օդին քայքայիչ զօրութեանը դէմ
կը դնէ, անոր համար ալ երեսն այնչափ փխրած
չէ, ու վրայի բոյսը շատ սղարմելի է: Միայն հատա-
քարի լերանց հովիտներուն մէջ, որոնց վրայ վերէն

¹ Գերմ. եւ Գղ. Quarz. անկ. ճեղքւոյնով շեղեցի:

² Գղ. Mica. Գերմ. Glimmer.

վազող ջրերը պտղաբեր հող դիզած են, անկերը
խիստ զուարճ ու աճեցուն են, եւ գեղեցիկ մրգաս-
տանները կարկաջահաս վտակներուն եզերքը կը զար-
դարեն: Հատաքարը մինչեւ 7000 ոտք բարձր կ'ել-
լէ, ինչպէս որ Աարինէն Տրապիզոն դառնալու ատենս
Արծաթալերան (Ախ-Տի-Ղէ-Կ-Պ-ղէն) վրայ տեսայ:
Բայց Հայաստանի բոլոր քարերուն մէջ կ'երեւայ թէ
հատաքարն ամենէն քիչ տեղը կը բռնէ: Աիւմիւշ-
խանէէն 5 ժամ դէպ ի հարաւ երթալով նոյն քարն
աներեւոյթ կ'ըլլայ եւ իրեն տեղ կը սկսին երեւան
ելլել խայտակուճ, թերթասալ ու կիր: Հայաստա-
նի արեւելեան սահմանին վրայ Արմիոյ ծովակին ե-
զերքը՝ որ հիմայ Պարսկաստանի կը վերաբերին, Աիւ-
միւշխանէէն աւելի առատ հատաքար գտայ: Տաճկի
Հայաստանի հատաքարին իր քովի քարերուն հետ
ունեցած գիրքը չկրցայ աղէկ զննել, բայց հոս Աար-
պատականի մէջ Արմիա քաղքէն 8 ժամ դէպ ի
հիւսիս տեսայ որ նոյն հատաքարը յառաջուան կի-
րը պատռած, կարգերն ու շարքերն աւրած եւ պա-
տիպէս ցից վեր վերցուցած է: Աւր որ հատաքար կայ,
հոն խայտակուճն աներեւոյթ կ'ըլլայ: Անտարակոյս
խայտակուճն որ ժամանակաւ հատաքարէն ետքը գոյս-
ցած է, գլխաւորաբար ջրային կազմութիւններուն՝ այս
ինքն թերթաքարի ու կրի մէջէն իրեն ճամբան բա-
ցած է, գուցէ անոր համար որ աս մեծատարած խայ-
տակուճը չկրնալով կուռ ու պինդ հատաքարը պա-
տռել ու դուրս ելլել, ջրային կազմութիւններն է
ճեղքեր, որոնք աւելի կակուղ են:

Հայաստանի լեռանց հիւսիսային ու արեւմտեան
ձայրերուն կիրն ու թերթաքարը կ'երեւայ թէ քա-
րացեալ (քար կտրած կենդանեաց ու անկոց մնա-
ցորդ) շէն պարունակեր: Այ Տփղիսի եւ ոչ Սեւա-
նայ ծովուն մէջտեղի պայծառագոյն կիրը, ոչ Տրա-
պիզոնի թերթաքարները, եւ ոչ ալ Չմիւռնիայի

քովի ահագին կիրք քարացեալներու նշան մը կը
 ցուցընէին, թէպէտ եւ շատ փնտուեցի, եւ չեմ
 գիտեր որ արդեօք ուրիշ երկրագիտաց զննութիւն-
 ներն աւելի բախտաւոր եղած են: Աս կողմերը յաճախ
 տեսնուած պայծառագոյն կիրք մեր Արգերուն կրին
 համաձայն է, որն որ նմանապէս քարացեալ շունի:
 Բայց Պարսից Նախիջևեանի մօտ սահմանին վրայ,
 Արարատայ հարաւային կողմը, Պայազիտի ու Թօփ-
 րագղալէի լեռնազաշտերուն մէջ, ինչպէս նաեւ
 Տիատինի հովիտն եղած թանձր կիրք, զորն որ խոյ-
 տակուճը պատուած ու մէջէն անցած է, բաւական
 հարուստ է քարացեալներով: Ամենէն շատ քարա-
 ցեալ ան կրալեռը գտայ, որն որ Տաճկաց ու Պար-
 սից սահմանին վրայ Պայազիտի լեռնազաշտը Գիլիսէ-
 ֆէնթէն կը բաժնէ: Սակայն գտբախտութեամբ Ա-
 սիայի պինդ վտանգաւոր տեղերէն մէկն է աս կողմն,
 ինչպէս նաեւ Պայազիտի բոլորախըրը, որոնց երկրա-
 բանական զննութիւնը խիստ օգտակար է ու հետա-
 քրքրական: Այլապէս ու աւազակ Գիւրտերն աս
 վայրենի ու լերկ լերանց վրայէն ապահովութիւնը
 բոլորովին կը վերցընեն: 1844ին Օգոստոսի 12ին
 երբոր Պայազիտի քով աղուոր կտին կամ սան-
 արակ (Նորդ) մը ժայռէն փրցընելու կը ջանայի,
 անգիւն 3 Գիւրտ վրաս յարձակեցան եւ միայն դի-
 պուածով մը մահուրնէ պրծայ: Աս վտաբախտ
 դէպքն ու անոր վրայ եկած հիւանդութիւնը զիս
 ստիպեցին, որ Արարատի հարաւային կողման զըն-
 նութիւններուն միտքս դրածէս աւելի շուտով վերջ
 տամ: Գտնուած քարացեալ ժամուկներուն զըն-
 խաւոր տեսակներն են նետարդ, սանարակ եւ ծա-
 կորդ կամ ծակափոր: Արաժայուր կարծր եւ ժող-
 վելու ժամանակս կարճ ըլլալով՝ քիչ բան կրցայ
 ձեռք բերել: Պայազիտի քով գտնուող կրալեռանց
 շարքերուն քննութիւնը մեծ մտադրութեան ար-

ժանի է, ինչու որ հրաբխային զորութեամբ վեր
 ելած խայտակուճն այլեւայլ տեղ նոյն պայծառա-
 գոյն ու խեցեշատ կիրք ձեղքած ու թափ անցած
 բլլալուն՝ ով որ հրաբխային քարերուն կրի վրայ դրպ-
 շելու ատեն բրած ազդեցութիւնը քննել ու իմա-
 նալ կ'ուզէ նէ, հոս կրնայ յայտնի տեսնել: Պայա-
 ղիտի վերի կողմանց լեռներուն կարմրիկեկ ու ծիրանե-
 գոյն երեւոյթը կարելի է որ երկաթի ժանգը ծծելով
 սողորուէլէն յառաջ եկած բլլայ: Հոս խայտակճեայ
 մարմնրին հրաբխային զորութեամբ վեր նետուիլը կե-
 բեւայ թէ մեծ սաստկութեամբ եւ ուժգնութեամբ
 եղած պիտ'որ բլլայ, վասն զի կրերուն շարքն ու խաւը
 բոլորովին պատուեր, ապականեր է, ու քարացեալ-
 ներու հետք մ'ալ չէ թողուցեր:

Ընտարակոյս է որ Տիասինի ձորն ու Թօփրագ-
 գալէի լեռնադաշտին մէջ գտնուած բաց գունով
 կիրք, որն որ տափարակ խեցիներով կամ խեցեմորթ-
 ներով լեցուն է, Պայաղիտի կրալերան կազմութիւնն
 ունի. նոյնը հաւանականութեամբ կրնանք բսել ձո-
 րոսի վերին ձորէն մինչեւ Բաբերդ (Բայճօւրդ)
 գտնուած կրին համար: Բայց ասկից բոլորովին տար-
 բեր է ան կրի կազմութիւնը, զորն որ Աիւմիւշխանէի
 ու Բաւախոս գեղին մէջ 6000 ոտք բարձրութեան
 վրայ գտայ: Հոստեղի լեռանց կատարներուն վրայ
 պզտիկ սարատափներ կան, որոնց կիրք բոլորովին
 թաթահարթ կամ հորիզոնական շիակութեամբ
 խաւ խաւ շարուած է: Շատ կը ցաւիմ որ տկարու-
 թեանս պատճառաւ աս առեղծական ու առակաւոր
 կազմութիւնը չկրցայ ի մօտուստ քննել: Բայց զար-
 մանային ան կ'երեւայ որ այոշափ բարձր տեղ հրա-
 բխային խայտակճին վրայ նստող կիրք շարքի եւ կար-
 գի կողմանէ ամենեւին խառնակութիւն մը չիցուցը-
 ներ, այլ ամէն մէկ խաւը կանոնաւոր մնացեր է ու
 իրարմէ ալ կրնայ զանազանուիլ, որպէս թէ խայ-

տակուճը հրաբխային զօրութեամբ այնչափ բարձր տեղ ելլելէն ետեւ՝ աս ալպեան գօտին նորէն ծովը ծածկած՝ եւ հանդարտ կերպով իր դիրան ու մրուրը շարք շարք դիզած ըլլայ: Հոս քիչ ատեն կենալով՝ շիրցայ քննել թէ աս զարմանալի կազմութիւնը քարացեալ ալ ունի, բայց ազագայ ճամբորդներուն ամենայն ուժով կը յանձեմ Հայաստանի աս մասին քննութիւնը:

Տիպուա տը Մոնթեռէօ Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ Ախալցխի մօտ երկրիս երրորդական կամ վերջին կազմութիւնները¹ գտաւ, որոնց մէջ շատ քարացեալ խեցեմորթներ ալ կան: Աս կազմութիւնները գրեթէ ընդապենեան² կազմութիւններուն կը նմանին եւ իրենց քարացեալներն ալ՝ մանաւանդ տեսակ մը ճածանշարգը³ նոր ու քննելու արժանի են: Քարթուն Գաղղխացի բովազործը (հանք հանող, հարէնճի)՝ որ Ռուսաց տէրութենէ խրկուելով՝ երկայն ատեն Ախալցխէ գաւառը կեցաւ ու զննեց, ինձի ալ հազարէց իր քննութեանց պտուղը: Հայաստանի աս կողման հրաբխային կազմութեանց վրայ թէ երրորդական ժամանակի շարքեր ու թէ ալբեր⁴ հողեր դիզուած են: Զանազան նիւթերէն զատ հոս կայ սաստիկ առատ պաղլէղի (շաղէ) հող⁵ ճերմակ

¹ Երկրաբաններն երկրին կազմութիւնը գլխաւորաբար երեք ժամանակի բաժնէլով՝ ամենէն առջինին կամ վարինին կ'ըսեն Առ-Չ-Ի-ձ կամ Ն-Ի-ձ (Primaire), միջինը կ'անուանեն Եր-Եր-Ի-ձ (Secondaire), ու վերջինը՝ Եր-Եր-Ի-ձ (Tertiaire), որն որ ամենէն վերինն է:

² Գլ. Sub-apennin. Ապենեան լեռանց ստորտօին վերարեբեալ:

³ Գլ. Radiaires. Ճառագայթաձեւ խեցեմորթներ են:

⁴ Զրեբուն, գետերուն, հեղեղներուն բերած ու դիզած հողին կամ աւաղին Եւրոպացիք կ'ըսեն Terre alluviale, զորն որ մենք կրնանք շատ յարմարութեամբ Ալբեր հող, Ալբերէրէր անուանել:

⁵ Գլ. Alumine, Terre alumineuse.

եւ վերջին աստիճանի մաքուր ու գեղեցիկ: Աս զիւ-
տին վրայ Պր. Քարթուոն իրաւամբ զարմացեալ ու
սքանչացեալ էր, սրովհետեւ քիչ գտնուելու նիւթ
է: Ինք որ այնպէս հմուտ բովազէտ է, կը հաստա-
տէ թէ երկրիս իրեն ծանօթ եղած տեղերուն մէջ
ասանկ ընդարձակ, թանձր ու ասանկ մաքուր պաղ-
լեղի հող չի գտնուիր: Քարթուոնին աս զարմանալի
հանքը գտած տեղն է Ախալցիխէէն 15 ուսական
մղն հեռու: Քարթուոն Ախալցիխի քով նոյնը դի-
տեր է, ինչ որ ես Արարատի ու Արագածի վրայ,
այսինքն լաւաւ ծածկեր է լերանց ամէն կաւային ու
կրային նիւթերուն երեսը, որոնք շատ տեսակ խե-
ցեմորթ ունին եւ մասնաւորապէս տեսակ մը Ուլ-
ականջ¹, որ մինչեւ հիմայ դեռ Ասալից ծովուն մէջ
կ'ապրի:

Խոյտակուծը չէ թէ միայն Հայաստանի լեռնա-
գաւառին եւ Տարսոսի, այլ նաեւ Ասեկասի, արեւ-
մտեան Պարսկաստանի ու բոլոր յառաջակողմեան
Ասիայի մէջ ամենէն յաճախ ու տարածուած քարն
է, բայց գուցէ ամէն տեղ մի եւ նոյն ատեն գոյա-
ցած չըլլայ: Իր բազալթութիւններն ու զանազանու-
թիւններն այնչափ են որ աս քարին ճիշդ հանքա-
բանական սահման մը տալը խիստ դժուար է: Հայաս-
տանէն բերած հրաբխային քարերուս հաւաքման
մէջ, զորն որ զանազան բազմահմուտ հանքաբաններու
եւ տարրալոյծներու առջեւ դրի՝ սահմանելու եւ որո-
շելու համար, այլեւայլ կտորներն որ մի եւ նոյն
ժայռին երեսէն էին, տարբեր կազմիչ մասունք ու-
նէին. ասոր հակառակ շատերուն ալ, որ իրարմէ խիստ

¹ Հայաստանի քանի մը կողմերը Ձիւն - ձիւն կ'ըսեն Մի-
տե-ջէն, իսկ ուրիշ տեղեր նոյն խեցեմորթը Ուլ-ձիւն
(պղտիկ սյծի ականջ) կ'անուանեն. աս վերջին բարձր
մեզի աւելի յարմար, վայելուչ եւ գործածելու ալ
աւելի դիւրին կ'երեւայ:

Հեռու լեռներէն առնուած էին, բաղադրութիւնը բոլորովին իրարու նման էր: Սեւանայ ծովուն քովի ու Աարնոյ լեռնադաշտին իրարու կից ժայռերը զարմանալի կերպով իրարմէ կը տարբերին, ուր որ Տրասպիզոնի եւ Չմիւռնիայի, Արարատայ ու Աուհասու կողմերը ժողված խայտակուճս թէ արտաքին տեսքին եւ թէ ներքին բաղադրութեան կողմանէ իրարու անանկ նման են որ ճարդ շիկրնար զանազանել: Հուճբոլդ աս քարերուն փոխուելուն, իրարու Հեռ խառնուելուն ու իրարու տեսակին մօտիկնալուն վրայ շատ սքանչելի կը գրէ: «Մի եւ նոյն քարը, կըսէ, կրնայ իր բաղադրութեան կողմանէ փոխուած երեւալ. կրնայ ըլլալ որ այլեւայլ էական մասեր իրմէ ելած ու նոր նիւթեր հետը միացած ըլլան, բայց ասոր համար երկրաբանի մը առջեւ նոյն քարը զատ անուն չ'ունենար: Մէկ ինքնազլուխ կազմութեան նոյն ըլլալուն ամենէն էական նշանն է իր շարքը, դիրքն ու տեղը, զորն որ կազմութիւններուն ընդհանուր կարգին մէջ կը բռնէ»: Հրաբխային քարերուն յանկարծական փոփոխութիւնը շատ զարմանալի կ'երեւայ Պանտոսի եզերքը, Թրակեան Բոսպորոսն ու Աղքիսեան ափունքը: Տրասպիզոնի կողմերը կուռ ու խիտ ժայռերը, որոնք թէպէտ իրարու հետ քովէ քով են ու մի եւ նոյն ատեն նստրերկրեայ վառարանէն դուրս ելած կ'երեւան, այսու ամենայնիւ բոլորովին տարբեր շարք ու տարբեր բաղադրութիւն ունին:

Յառաջակողմեան Ասիայի մէջ խայտակճի բարձր լեռանց դուրս ելլելովը ներքին վառարանին զործողութիւնը չցոյցուեցաւ: Ինչպէս շատ համայնեղ կազմութիւն ունեցող լեռներուն՝ զոր օրինակ Անտեան դօաւոյն մէջ, նոյնպէս հոս ալ երկայն տեւած է անազգեցութիւնը, զորն որ մեր մտարակին (երկրին) հրավառ սիրտը ատեն ատեն իր սառած կեղեւին վրայ ցոյց տուաւ: Ընդերկրեայ զօրութիւններն որ երկրին

երեօր բարձրացընելու եւ ունեցընելու մեծամեծ երեւոյթները պատճառած էին, ատեն ատեն կը փորձէին՝ իրենց կանգնած ահագին շէնքը նորէն պայթեցընել եւ կործանել: Աս փորձերը բարձր Հայաստանին կենդրոնին մէջ, Կարնոյ բարձրագաւառը պատող լեւանց գօտիներուն վրայ յայտնապէս կը տեսնուին առանձին ճեղքուածներէն, լուսնի նման զանգուածներու հոսանքէն, թանձր փրփուրներու զիզուածքէն եւ հրաբխի բերաններէն: Հոս երկայն ատեն կենարդ զանազան լեւանց կատարն ելայ եւ շատ անգամ տեղոյն բնիկ ու շքնաղ կազմութիւններուն վրայ հիացոյ մնացի. ասոնք յայտնի կը ցուցընեն որ հոս լեւանց գօտիները կերպաւորուելէն ու լմրննալէն ետքը՝ հրաբխային զործուութիւնը դեռ տեսեր է, բայց Երասխայ դաշտին, Ախալցխիէի ու Արարատահանի հրաբուխներուն շափ երկայն ատեն չէ, եւ ասիկայ անկից կ'իմանանք որ Հայաստանի միջին ու կենդրոնական լեռներուն վրայ վերջին հրաբուխներուն համեմատութեամբ շատ քիչ լուսնու փրփուր կայ: Երկրիս կեղեւը շարունակ թանձրանալով՝ ներքին վառարանին շոգիներն ու օդերը չէին կրնար ան յառաջուան զօրութեամբ լեռներուն սառած զանգուածը պատռել ու անցնիլ. աս բեռը շկրցան ցնցել ու թօթափել, վասն զի ահագին էր. բայց իրենց հրահալ նիւթերը լեւանց գօտիներուն կողերն ու եզերքը զարկին, ու հոն քիչ ընդդիմութիւն գտնելով՝ երեւան ելան: Ասոնք Հայոց լեռնազաւառին հիւսիսային արեւելեան ստորոտին վրայ, ուր որ Երասխ լայնանիստ հովիտ մը կարելով կ'երթայ, կոնածեւ երկնաբերձ հսկաներ կանգնեցին, որոնք իբրեւ զատ զատ խոշոր քարեր անկուեցան կեցան, ու բարձրութեամբ՝ Հայոց միջնաշխարհին լեւանց կատարներն ալ անցան: Յառաջունէ նուազ զօրութիւնն ալ բաւական էր լեռներն աւելի բարձր

Հանելու, ինչու որ հրաբուխներուն կակուղ ու հոսանուտ քարեղէն զանգուածները հնազոյն պինդ նիւթերուն հանդիպելով՝ շէին կրնար այնչափ տարածուիլ, այլ ամփոփ տեղոյ մը մէջ մնալով՝ միօրինակ դէպ ի վեր կը բարձրանային: Անոր համար ալ աս վերջին զատակաց լեռները չունին անանկ հովտաձեւ ճեղքուածներ, լայն ձորեր ու միաշար դօտիններ, այլ միայն արդէն եղած լեռներուն վերջին ծայրին քով կ'անաձեւ ելան եւ մինակ տկար բազուկներով յառաջուան խայտակճի լերանց հետ կը կապուին: Սակայն ետեւէ ետեւ աս ոյժն ալ նուազեցաւ, եւ իր կենդանութիւնը միայն հաղային նիւթեր ու շոգիներ արձակելով եւ սաստիկ գետնաշարժներով կը յայտնէ: Ասոնք միայն ինքնազիւս կարծիք չեն, այլ մեծ հաւանականութեան աստիճան կը ստանան, երբօր Ռուսի Հայաստանի ու Ատրպատականի հրաբխային սահմանը կենդրոնական Հայաստանի լերանց շարքերուն կազմութեանցը հետ կը բազդատենք:

Արնոյ հարաւային ու հիւսիսային կողման լեռներուն հրաբխային կազմութիւնները բնազնին մարդու մը անդադար կը յիշեցընեն՝ Նեապոլի բոլորափքը, որն որ նոյն եւ նման կերպով գոյութիւն առած է մանաւանդ Փլեգրեան դաշներուն շրջակայքը: Ինչպէս Նորալեոն¹ ու Փուցցուոյի քով եղած Խուժ լեռը², նմանապէս Հայաստանի աս դիերուն լեռներն ալ կանոնաւոր ու մանեկաձեւ (օղաձեւ) լճակներ ունին. իրենց խառնարաններուն մէկ մասը դեռ ամբողջ մնացած է եւ կը նմանի Նորալեոն խառնարանին, որն որ 1538ին երկրէն վեր կանգնեցաւ ու արձանացաւ, եւ որուն կազմութիւնը նոյն ատեն ակննատես փայլք ստորագրեցին: Ասանկ գեղեցիկ կեր-

¹ Monte nuovo.

² Monte barbaro.

պով պահուած խառնարան մը կայ Աարնոյ հարաւային
 կողմը քաղքէն միայն քառորդ մը հեռու : Հայկա-
 կան բարձրագաւառին աս մասին մէջ ամենէն մեծ
 հրաբխի բերանը կը ցուցնէ Սիւճիկ, որն որ զարմա-
 նալի լեռ մըն է ու Աարնոյ քաղքէն շորս ժամ հե-
 ուս հիւսիսային կողմը կ'իյնայ : Ասոր կատարն է կա-
 նոնաւոր բուրգ կամ յուրան¹ եւ ձեւով Ախսու-
 վին խիստ նման : Աս դեհին բոլոր գլխաւոր լեռնե-
 բուն մէջ ինք անվեհեր ու զատակաց ձեւ մը կը ցու-
 ցնէ, որն որ Աարին եկած ատենս անմիջապէս աչ-
 քիս զարկաւ, երբոր մօտաւոր բլրէ մը աս ձիւնակա-
 տար ու արեւէն աղօտ լուսաւորած լեռներուն շնաշ-
 խարհիկ տեսքը կը զննէի : Ասոր վրայ խկոյն առա-
 ջին օրերը գեւղ ի Սիւճիկ արշաւանք մ'ըրի. եւ Աւ-
 բոպացւոց մէջ առաջինն էի, որ աս հրաշակերտ լե-
 բան փրփրեղէն (հրաբխային փրփուրներէ կազմուած)
 բրգան վրայ ելայ : Աս լեռը խառնարան մ'ունի Նո-
 բալերան նման, բայց շատ աւելի մեծ եւ ահեղ, ինքն
 ալ անկից եռապատիկ աւելի բարձր : Ասիկա բար-
 ձրանալով վեր ելլելէն ետքը դեռ քիչ մը ատեն
 հօւր ու մսիփր է շնչեր : Ինչպէս Փոսցցուղիի քով
 նոր դոյացած լեբան լաւ՝ պղտիկ հոսանքէն կ'երեւայ
 թէ լեռը դեանի վրայ ուռելէն ու տնկուելէն ետեւ
 դեռ կարճ ժամանակ մը հրաբխային նիւթ ժայթքեր
 է, այսպէս նաեւ Սիւճիկի հիւսիսային եզերաց լաւ՝
 պղտիկ հոսանքները նոյնը կը ցուցնեն : Սիւճիկի կա-
 տարը կը ծածկեն պայծառագոյն, կարմրի զարնոզ
 ձերմակ ու հողային արասոյ քարերու գլխու մե-
 ծութեամբ կտորուանք, որոնք այնչափ ծանր շէն
 կշռեր : Անդղիացի Պրանտ հիւպատոսին Աւնայ ծովին
 քովի Գոռոզ լեռնէն բերած քարի կտորները բոլոր-
 րովին ասանց նման էին : Սիւճիկ լեբան կատարն է
 իմ եռացման ճամբով շափելուս նայելով՝ Աարնոյ

¹ Pyramide.

լեռնադաշտէն 3632 ստնաչափ բարձր, իսկ Սեւ ծովուն երեսէն 9796: Հողին անհաստատութեան համար վեր ելելը դրեթէ այնպէս դժուար է, ինչպէս Վեսուվին վրայ: Սիւծիկին բերանը մեծութեան կողմանէ Վեսուվինէն վար շիմնար, բայց իրենց արտաքին երեւոյթը շատ տարբեր են իրարմէ: Վեսուվին ատենօք ժայթքած ու հիմայ սառած լաւայնէ աւերակներուն անապատը կը ցուցնէ որ իր հրաշնութիւնը խիստ երկայն ատեն էւ ուժգին շարունակեր է, իսկ Բարձր Հայոց աս ամենամեծ խառնարանին բորբոքումը խիստ քիչ ատեն, եւ ան ալ ասկից խիստ շատ յառաջ, ինչու որ Սիւծիկի վրայ միայն քանի մը տեղուանք դուրս հանելով՝ բոլոր լաւայն քայքայած, փխրած ու փշուր փշուր եղած է: Ես Յունիս ամայն մէջ խառնարանին ներսի կողմը կանաչ ու գոյնագոյն բուսերով եւ ծաղիկներով շքեղ զարդարուած տեսայ: Բարձր Հայոց միջնաշխարհին ուրիշ լեռներն ալ Սիւծիկի պէս խառնարաններ ունին, ու մասնաւորապէս Սարչամ, եւ հաւանական է որ նաեւ Քարուօր լեռն ալ ունենայ:

Լայց թողունք բուն բարձր Հայաստանը, ան վերամբարձ ջրաբաշխը, որուն ձիւնեղէն կատարները կեանք ու գոյութիւն կու տան Եփրատայ, Երասխայ, Կուր եւ Ճորոխ գետերուն, եւ դառնանք հիւսիսային արեւելեան սահմանին, Երասխայ լեռնադաշտներուն, որոնք Կարնոյ, Հասանգալէի ու Թօփրագղալէի լեռնադաշտէն աւելի խորագոյն եւ աւելի լայնատարած են: Հոս բովանդակ տարբեր հրաբխային կազմութիւններու կը հանդիպինք, եւ կը տեսնենք անանկ մէկ Եփեսոսեան ժրութիւն մը, որ խիստ երկայն ատեն տեւած էւ մինչեւ վերջի դարերը հասած է: Երբոր մարդ Տիատինի նեղ հովիտը թող տալով՝ Պայագլաթի ընդարձակ լեռնադաշտը կ'ելէ, կ'ազլի կը մնայ տեսակ մը սեւ աղտոտ ու փր-

փրաւոր քարի վրայ, որն որ ձոյլ ձոյլ ու հատոր հատոր դիզուած է եւ հոնտեղաց լայնատարած կիրք կը ծածկէ: Աս սեւակճեայ ազան ու փրփուրն ան ճշմարիտ լւսնի հոսանքին վերջին ծայրերն են, որն որ Տանտուռակ լեռնէն վազած է դէպ ի դաշտ: Մարդ Հայաստանի աս կողմանէ գալու որ ըլլայ, առաջին բուն հրաբուխ լեռն է Տանտուռակ, որ Արարատի եւ Ծաղկաց լեռան մէջ կ'իյնայ, բարձր է ու բրգան ձեւ ունի, ու բարձր Հայաստանին աս կողման սահմաններէն եւ տիտանեան հրաբուխներէն մէկն է: Ինք երկու կատար ունի, բարձրագոյնը կոնաձեւ է, իսկ ցածագոյնը՝ տափակ եւ խառնարանի ձեւով: Քանի որ լեռան կը մօտենաս, իր օտորօտին բոլորափքն եղած լւսնի բլուրները կը մեծնան. լեռան ամենէն մօտ տեղուանքը մինչեւ 200 ոտնաչափ բարձրութիւն ստանալով՝ պզտիկ լեռանց կը նմանին: Հոստեղաց լւսնի Արարատինէն սեւեակ է, բայց խիստ փրփրաւոր է ու, ծակոտ, երկրնիկէկ պզպջակներ ունի եւ շատ կեկ կարծրութիւն: Պայտալիս քաղքին մօտ աս լւսնի բլուրները կը գաղթին, եւ մարդ կը մանէ դաշտի մը մէջ, որուն վրայ մերձաւոր հրաշունչ լեռնեան ատրաշէկ հոսանքը խնայելով՝ չէ գպեր, ասիկայ գրեթէ ժամ մը կը տեւէ դէպ ի հիւսիս եւ ետքը կու գայ Մասիսու հրահոսանքին սահմանը, որուն մեծութիւնն ու ահեղութիւնը Հայաստանի բոլոր մեկալ հրաբուխները, ինչպէս նաեւ Իտալիայի դեռ կենդանի հրաբուխները շատ կը գերազանցէ:

Արարատի սյլեւայլ կողման լւսնի բլուրը՝ զորոնք ժողովելով Քերմանիայի ու Վաղղիայի հմաւ երկրաբաններու ալ ցոյց տաւ, իրարմէ շատ տարբեր բնութիւն ունին: Մասիսու հին ու խորին լւսնի բլուրն աւելի արատոց քարի կը նմանին, որն որ նաեւ նոյն լեռան բուն զանգուածն ու կարծր մասն է. իսկ նորագոյն լւսնի բլուրը մութ կեկ են եւ սեւակճի նման. մէջերին

տեսակ տեսակ ալ վանական (նէճէճ) բլալով՝ իրենց տեսքը խայտակճի (սոսոգի ճերճերի) երեւոյթ ունի: Գէպ ի Մակու քաղաք վաղած հրային հոսանքն այսպէս է. բայց գրեթէ նոյնչափ սաստկութեամբ գէպ ի Սեջուր վաղածն որ ամենէն նորագոյնը կ'երեւայ, ամենեւին խայտակճի նմանութիւն չունի, այլ սեւ է եւ փրփրաւոր՝ բոլորովին Տանտուռակի լայն նման: Արագածն որ Արարատէն ետեւ առաջակողմեան Ատիայի պինտ մեծ լեռն է եւ նոյնպէս ահագին լայն դուրս տուած, իր լայն բաղադրութեան կողմանէ Մասիսու հետ շատ նմանութիւն ունի, այս ինքն իր հնագոյն լայնէրէն արատոց քարի բնութենէ են, իսկ նորագոյնները՝ սեւակճի:

Սեւանայ ծովուն արեւելեան հրաբուխները, որոնց պինտ մեծն է Ահմանկան եւ հիւսիսային արեւմտեան հրաբուխները, որոնք գէպ ի Աղաւտան կը ձգուին, շարունակութիւն մըն են ան ամէն հին հրաբուխներուն, որոնց հսկայ նահապեան են Արագած ու կրկնակատար Մասիս: Ասոնց հետ կը միանան նաեւ ան հարաւային արեւելեան հրաբուխները, որոնք մինչեւ Ատրպատական կը հասնին, եւ իրենց շրջակայ տեղուանքը լայն, փրփրով ու մխրով ծածկած են: Աս լայնատարած եփեստեան դաշտը, որուն վրայ հրաբխային զօրութիւնները սաստիկ երկայն տանն գործելով՝ մինչեւ ամպերը լեռներ հանած են, կը ձգուի Սեւ ծովուն քովերէն մինչեւ Գիլանի ու Մազանդարանի դաշտերը կասպից ծովուն մօտ: Ալբուրս լեռանց դօտին ալ, որ Հայաստանի ու կասեան հրաբուխներուն հետ նոյն շխտութիւնը, բարձրութիւնն ու կազմութիւնն ունի, կ'երեւայ թէ վերի հրաբխային շարքին մէկ մասն է եւ որուն ամենէն մեծ ու վերջին երեւոյթիսն է Գրմբաւրնդ:

Վանայ պէս բարձր Հայաստանի հարաւային սահմանին վրայ Անայ ծովուն մօտ եղած հրաբուխները,

որոնց մէջ ամենէն բարձրն է Գոռոզ լեռը, յիշեալ հրաբխային գօտւոյն հետ կապակցութիւն ունին, եւ Արճիշի մեծ լեռան շիտկութեամբ մինչեւ Միջերկրական ծովուն քովերը կ'երկրննան կը հասնին: Ար տարակուսիմ որ արդեօք երկրիս մէկ ուրիշ մասին վրայ այսչափ տարածութեան մէջ աս աստիճանի հրաբխային զանգուած գոյացած է, ինչպէս բարձր Հայաստանի մէջ ու անոր եզերքը կը տեսնուի: Իտալիայի դեռ կենդանի հրալեռները, ինչպէս են Ալեսուզ, Սթրոմպուլի եւ Ետնա, Հայաստանի աս հսկայ հրաբուխներուն հետ բաղդատելով՝ այնպէս չնչին կ'երեւան, ինչպէս Հռոմի պղտիկ Ալբանոյի հրաբուխները յիշեալ Իտալական լեռանց քով: Նոյն իսկ Ամերիկայի Անտան ու Քորտիլէերեան լեռինք որչափ որ երկնաբերձ բարձրութիւն ունին ալ նէ, այսու ամենայնիւ աս աստիճանի հրաբխային բերք ունեցած չեն, այլ միայն դայռ ու հեռու տեղուանք նետուած քարեր: Մասիսու երկու մասէն ալ լեռնային յորդահեղեղ հոսանքը չէ թէ բուն կատարին, այլ Ետնայի պէս՝ լեռան տկար կողերէն ճամբայ բացեր ու վազեր են: Արագածին վրայ ալ նոյնպէս պատահած կ'երեւայ: Հայաստանի պղտիկ հրաբուխներն աւելի իրենց կատարէն հուր ժայթքած են, իսկ մեծերը՝ կողերէն: Արագածին հրաբխային բերանը բոլոր յառաջակողմեան Ասիայի մէջ պիտա աղւոր ու մեծ խառնարաններէն մէկն է:

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի բոյսերուն առատութեան պատճառները: Հան-
տեղի ծառերուն եւ բոյսերուն վերջին սահմանը, գլխաւոր
անտառային ծառերն ու անոնց գաւառները: Լեռնաւարդ ու
մրտաւարդ: Հայաստանի բուսոց առատութիւնն ու զանա-
զանութիւնն ու անոր պատճառը: Հայաստանի բուսոց Հե-
լուէտիայի ու Գիբրոլի ալպեան լեռանց տնկերուն հետ ու-
նեցած նմանութիւններն ու զարմանալի յատկութիւնները:
Ծաղիկներուն գեղեցիկ դոյնագոյն նարօտը: Տնկերուն
եօթը գաւառները:

ԻՆԵՐՉԻ Հայաստանի բոյսերուն եւ ծաղիկներուն
որպիսութեան գլխաւորաբար պատճառ կ'ըլլան զար-
մանալի զարատափներն ու լայնանիստ լեռնադաշտե-
րը, որոնց մեծ մասը ծովուն երեսէն 5000—8000 փա-
րիղի ոսնաչափ բարձր է: Բայց աս յատուկ ձեւին
հետ մէկտեղ նաեւ ուրիշ շատ բնական եւ օդական
հանգամանքներ նոյն երկրին բոյսերուն առատու-
թեանը վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին. ամէն բանէն
աւելի՝ իր դիւրափշուր եւ տաքութիւն պահող հրա-
բխային սեւ քարը, որ ներքին արատոյց ապառաժին
երեսը վերարկուի պէս ծածկած է. ասկից ետքը՝
ձիւնաջրէ յառաջ եկած անթիւ վտակներուն ու գե-
տերուն օրհնութիւնաբեր յորդութիւնը, որոնք ը-
ստիւններն մէջէն բխելով՝ մէկ կողմանէ նոյն քարերը
շարունակ կը փխրեն ու հող կը դարձնեն, մէկալ
կողմանէ ալ ան սեւ գետնոյն վրայ արեւին ազդած
սաստիկ տապին դէմ հարկաւոր եղած խոնաւութիւնը
կը մատակարարեն: Աս ամէն ազդիչ պատճառները
գոյացուցին Հայաստանի այն անհամար բոյսերու ա-
ճումն ու ամբաւ լեռնամարգերը բազմամեայ անկե-
րով, որոնք թէպէտ կարճ հասակ ունին, բայց մեծ
ու գոյնագոյն ծաղիկներով զարդարուած են, ուր որ
անտառներուն եւ անապատներու աւելի աճուն եւ
բարձր բոյսերը հասարակօրէն միագոյն կ'ըլլան, ինչ-
պէս Սեւ ծովուն եզերքն ալ կը տեսնուի:

Հայաստան «Բարձր օդաւէտ լեռնակղզի մին է»,
ինչպէս Ռիդզեր Գերմանացի մեծ աշխարհագիրը
շատ շիտակ նշանակեց: Գարատափներուն ու սարա-
տափներուն միջին բարձրութիւնը ծառերուն վեր-
ջին ու վերին սահմանը հասնելով՝ իրենց վրայ
անկերու զօրաւոր ածողութիւն կամ բարձր անտառ-
չկայ: Միայն աղէկ պատուարուած տեղուանք՝ ան-
տառ բսելու շափ ծառերու բազմութիւն մը կ'ըլլայ.
ինչպէս փոքր Մասիսու 7800 ոտնաչափ բարձր տեղը
կայ ցարասուց (չ^ո-չ^ո ՝ չ^ո-ճ^ոէ) անտառակ մը, նոյնպէս
Սուկաւ լեռան 8200՝ բարձր մէկ հովտին մէջ ցարա-
սի, երերուն կաղամախի (մ^ո Բ^ոզ ՝ չ^ո-ճ^ոէ), ուռի
(ե^ոճ^ոէ-ո) եւ վարդենի անկերու անտառ մը: Հայաս-
տանի հիւսիսային եզերքն ու իր լեռներուն դէպ ի
վրաստան եւ բուսաւէտ Աղքիս դարձած դին ան-
տառաշատ է: Երասխայ բնդարձակ գաշտերուն վրայ,
որ Արարատայ արեւելեան կողմը կ'իյնան, անտառ-
ներուն ջնջուիլը կ'երեւայ թէ աւելի պատճառած է
կանուխ մշակութենէ ու բնակութենէ, քան թէ
դրից բարձրութենէ, որովհետեւ ան կողմերը ծա-
ռերուն վերջին ու վերին սահմանէն բուսական վար-
են: Երիւանի պարտէզներուն եւ մզկիթներու բակե-
րուն մէջ սօսիներն (չ^ոճ^ո-բ^ոճ^ոէ) ու պտղատու ծառե-
րը շատ աղէկ յառաջ կու գան, իսկ անտառային
փայտերը նոյն տեղերէն բոլորովին աներեւոյթ եղած
են: Աարնոյ, Հասանդալէի, Աումրիի ու Ախալցիխէի
ցրտադոյն լեռնադաշտներն ու դարատափները, որ
իրենց խիտ օդին համար բուսական ծանօթ են, ա-
բուեստական խնամով ու մշակութեամբ միայն քա-
նի մը տեսակ ծառեր կը բուսցընեն: Աարին քաղ-
քին պարտէզներուն մէջ միայն կաղամախիները շատ
աղէկ յառաջ կու գան: Իսկ մրգաբեր ծառերը ճը-
ղած եւ վախտ տեսք մ'ունին, իրենց պտուղները
շատ քիչ անգամ հասուն կ'ըլլան, եւ իրենց հա-

սակը գետնէն 12—14 սանաչափ վեր բարձրանալուն պէս՝ կատարնին կը սկսի ծռիլ, որովհետեւ օդը նոյն բարձրութեան մէջ իրենց համար շատ ցուրտ է, աս պատճառաւ դարձեալ կը սկսին դէպ երկիր դառնալ, ուսկից որ բովանդակ տաքութիւնը վեր կ'ելլէ:

Սուկաւ լեւան 8200 ոտք բարձր հովտին ցարասիներու անտառակը (որ հիւսիսային լայնութեան 40երորդ աստիճանին տակն է) Հայաստանի ծառերուն ամենէն վերին ու վերջին սահմանը համարելու ըլլանք նէ ալ, այսու ամենայնիւ խիստ շատ բարձր կը դանենք՝ Հելուէտիայի Ալպեան լեռներուն հետ բազդատելով, ուր 46—47 աստիճանի տակ՝ ծառերու ամենէն բարձր սահմանն է 5500 սանաչափի Հելուէտիա Սուկաւ լեռնէն միայն 6—7 աստիճան աւելի հիւսիսային կողմն իյնալով՝ իր ծառերու վերին սահմանը Սուկաւինէն 2700 սանաչափ վար ու պակաս է, ուր որ Նորուեգիայի 60—61 աստիճանի տակ գտնուած տեղուանքը Հելուէտիայէն 14 աստիճան աւելի դէպ ի հիւսիս ըլլալով՝ իրենց ծառերուն պինտ վերին սահմանը Հելուէտիայինէն միայն 2300 սանաչափ տարբերութիւն ու պակասութիւն ունի: Արեւի է թէ ան ամէն պատճառները¹, որոնք Հայաստանի լեւանց վրայ մշանջենաւոր ձեան գիծն այնպէս կը բարձրացընեն, ծառերուն պինտ վերին ու վերջին սահմանին ալ անսովոր բարձրութիւն մը տան: Շատ անգամ զարմանալի են օգաբաժնին եւ անկերու բարձր գիւղին մի եւ նոյն լեւան այլեւայլ կողերուն ու դարատափներուն վրայ իրարմէ ունեցած տարբերութիւնները, զոր օրինակ Արագածի հիւսիսային կողմը Աիւղէլտէրէի 6300 սանաչափ բարձր լեռնադաշտին վրայ հազիւ թէ գարի կը հասնի, ուր որ հարաւային արեւմտեան կողին 4254 ոտք բարձր տեղը՝ Հայոց Թալին եւ Իշանակ գիւղաքաղաքներու

¹ Տես Երև 182—183:

փլատակացը ճօտ՝ ժամանակաւ շատ այդեւտաններ
 կան եղեր, ինչպէս որ դեռ այսօրուան օրս այդե-
 պաններու խրճիթներուն մնացորդէն կը յայտնուի:
 Սեւանայ ծովակին քովի ձորերուն մէջ, որ Ապիիի
 շափածին նայելով՝ ծովի երեսէն 5500 սանաչափ
 բարձր են, ցորենեղէններէն միայն դարի կը բուսնի,
 ան ալ շատ տարիներ հասուն եւ ատոր չ'ըլար:
 Կարնոյ 6100 ոտք բարձրութեան մէջ, ուր ընդարձակ
 լեռնադաշտերուն պատճառաւ ամառը շատ տաք
 կ'ըլլայ, նոյն իսկ ցորենը կը հասուննայ Օգոստոսի
 մէջ եւ առատ հունձք կու տայ: Աննայ ծովուն ճօտ
 եւ Քիւրակնեան լեռան վրայ ցորենը 6500 ոտք բարձր
 տեղ ալ կը յաջողի եղեր: Աս ցորենի սահմանին
 բարձրութիւնը միջին Եւրոպայի հետ համեմատելով՝
 ծառերու սահմանին վերին բարձրութենէն շատ աւելի
 զարմանալի է: Ալպեան լեռանց հիւսիսային կողմերը
 ցորենը կը յաջողի մինչեւ 3400 ոտք բարձր տեղ ու-
 անկից վեր չէ. իսկ հարաւային դին 4500: Պիւրե-
 նեան լեռանց վրայ՝ որ Հայաստանի լեռներէն 3 սս-
 տիճան աւելի դէպ ի հիւսիս կ'իջնան, հիւսիսային
 կողմը ցորենին վերջին սահմանն է 4900, հարաւային
 կողմը 5200: Հայաստանի մէկ քանի դեհերը, մա-
 նաւանդ Աննայ ծովուն քով եւ Մասիսու Ս. Յա-
 կոբայ ձորին մէջ այդիները մեր Եւրոպայի Ալպեան
 լեռներուն վրայ եղածէն կրկին անգամ աւելի բարձր
 տեղ աղէկ յառաջ կու դան, ինչու որ եւրոպական
 Ալպերուն հարաւային դին որթատանկոց (սոսնջ) վեր-
 ջին սահմանն է 2500 սանաչափ բարձրութիւն:

Հայաստանի լեռանց միայն հիւսիսային եղերքը,
 այսինքն դէպ ի Արաստան ու Կողքիս դարձած կո-
 ղերուն վրայ բարձրահասակ ծառերու թանձր ան-
 տառներ կան: Հօս 1000 սանաչափ բարձրութենէ
 անդին տիրող ծառն է ուխի¹: Ասիկայ ծովու քովե-

¹ Լատ. Fagus. Գղ. Hêtre. անկ. Գոյշէ կամ Կէ-բէն - լաճէ:

րը շոճւոյ (շափ) տեսակներէն աւելի վար տեղեր ալ կ'աճի, իր անտառները շոճիի հետ մի եւ նոյն բարձրութեան մէջ կը մնան: Պաթումի ու Սաճսոնի քով գեղեցիկ ուփիներ կը բուսնին գրեթէ անմիջապէս ծովուն քով. իսկ իբրեւ անտառ կը հասնին մինչեւ 1000—4000': Ասիկայ Շուվին հաստատածը կը ցրէ, որ կ'ըսէ թէ շոճին Եւրոպայի մէջ ցած տափարակներու վրայ չի գտնուիր: Առատանդնուպոլսի մօտ Պելլրատ գեղին շոճիներն այնչափ բարձր գրից մէջ չեն, ինչպէս Շուվ սխարմամբ կը կարծէ: Ստոյգ է որ շոճւոյն ասանկ տեղ բուսնին Իտալիայի մէջ բուսած գիրքին հետ չի համաձայնիր, որ տեղ շոճին հօն կը սկսի, ուր երկրագործութիւնը կը զաղրի: Ապրուցոցի մէջ հիւսիսային լայնութեան 42—43 աստիճանի տակ շոճւոյն գօտին 3000—5000 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ է: Սեւ ծովի հարաւային աբեւելեան եղերքը գրեթէ մի եւ նոյն լայնութեան աստիճանին տակ անկից 2500 ոտնաչափ աւելի ցած տեղեր ալ շոճի կը բուսնի, իսկ իր հասած վերջին բարձրութեան սահմանը Հայաստանի ու Աողքիսի լեռանց կողերուն վրայ գրեթէ Իտալիայինին պէս է, այս ինքն 5200 ոտնաչափ, բայց շոճիներուն անտառները միայն ուփներուն հետ քս բարձրութեան սահմանն ունին, սակայն զատ զատ շոճիներ ասկից աւելի բարձր ու մինչեւ 6000 ոտնաչափէն վեր եղած տեղունք գտայ: Միայն թէ աս ալ հաստատուն է որ շոճիները բազմութեամբ ու անտառօրէն 3000 ոտնաչափ բարձրութեան մէջ կը սկսին ու իրենց շատութիւնը մինչեւ վերջին բարձրութեան սահմանը գրեթէ մի եւ նոյն կը մնայ: Հայաստանի ու Վրաստանի մէջի լեռանց վրայ հացին (դէշու-դէն) ալ գրեթէ նոյն բարձրութեան սահմանն ունի (5200): Ուփիէն ետեւ Հայաստանի պինտ յաճախ ծառն է վայրի կաղնի կամ թեղօշ (Վէլ), բայց ասիկայ

միջին Եւրոպայի մէջ եղածին պէս զօրաւոր աճում չունի, իր բունը նեղիկէ կէ, ու Գերմանիայինին կէս բարձրութեանը հազիւ կը հասնի: Աս աղնիւ ծառը յառաջակողմեան Ասիայի անտառներուն մէջ աճուն եւ ուժեղ ուփիներու քով պղտիկ ու ճազած երեւոյթ մը կ'ունենայ: Կաղամասին ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$) ուփիէ ու շոճիէ աւելի բարձր տեղեր կը բուսնի: Կարնոյ 6100 ոտնաչափ բարձր լեռնագաշտին վրայ խումբ խումբ կաղամասիներ տեսայ, որոնց բունը 2—3 ոտնաչափ երկակտուր կամ տրամագիծ ունէր ու հասակնին 30—40 ոտք: Երերուն կաղամասիները դոց լեռնահոփաներու մէջ 7000 ոտք բարձր տեղուանք ալ կ'աճին: Ընդհանրապէս Հայաստանի մէջ ամենէն բարձր տեղ բուսնող անտառային ծառն է ցարասի, զորն որ փոքր Մասիսու վրայ 7800 ոտնաչափ բարձր տեղ տեսայ, եւ Սուկաւ լեռան վրայ 8200¹: Թէպէտեւ այսչափ բարձր տեղ իր աճումը կ'արգելուի ու թփային տեսք մը կ'ունենայ: Հայաստանի հիւսիսային սահմաններուն անտառներն առհասարակ միջին Եւրոպայինին կը նմանին: Կողքիսի հարաւային տնկերն որ են՝ դափնի կամ սարդենի, տօսախ (շէճշէր), շաղանակ եւ ձիթենի, շոճւոյ գաւառին շհասած՝ կը դազրին եւ Հայաստանի լեռնագաւառին չեն վերաբերիր: Աս տնկերէն անմիջապէս վերի սահմանը կամ գաւառը կը զարդարեն ուփի, թեղօշ, ցախի ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$), հացի, շոճի, շում կամ գափարս ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$), ուռի եւ կնձնի կամ թեղի ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$): Իսկ ամենէն բարձր տեղ ցարասի, ուռի եւ երերուն կաղամասի, թէպէտեւ շատ բազմութեամբ չէ: Փշատի¹ ծառն որ մասնաւորապէս Մասիսու ստորոտին եւ Երասխայ դաշտերուն վրայ կը բուսնի, տեղ մ'ալ անտառ չիձեւացընէր:

Տրապիզոնէն մինչեւ Բաբերդ շատ երեւելի եւ

¹ Լատ. Elaeagnus. աճկ. Իլդի - շէճ:

տարածուած են Պոնտոսի մէջ լեռնաշղթայի եւ Պոնտոսի մէջ
 ճարտարագործական, որոնք գարնան իրենց շքեղ ու սիրուն
 ծաղիկներովը երկրին երեսը կը զարդարեն: Երկուքն
 ալ ծովին երեսէն 400—500 ոտնաչափ բարձր տեղ
 բուսնելու կը սկսին, թէպէտեւ տեղ տեղ աւելի
 վար ալ ու մինչեւ ծովեզր կ'իջնան. իսկ դէպ ի վեր
 մինչեւ 4000 ոտք բարձր տեղուանք աղէկ ու առատ
 կ'աճին, ուսկից վեր մինչեւ 5000 կը սկսին ճոզիլ
 ու ցանցառնալ, եւ անկից անդին կը դադրին ու
 աներկուցթ կ'ըլլան: Ասոնք սիրներուն շքին մէջ
 շատ աղէկ կ'աճին. իսկ ուր որ շատ շոճի կայ, հսն
 ասոնք ալ խիստ կը քիչնան: Աս երկու տունին ալ
 որ իրարու անանջատ բնիեր են, աւելի լեռանց սեպ
 տեղուանքը կը սիրեն, քան թէ տափարակ ու խո-
 նու դարատափները: Մինչեւ 3000 ոտնաչափ բար-
 ձրութեան՝ լեռնավարդն աւելի յաճախ է, իսկ անկից
 վեր մինչեւ 4000՝ մրտավարդը:

Սոյստանի գետնին որպիսութիւնը անկոյ չէ
 թէ զանազանութեանը, հասցա միայն առատութեանը
 մեծ պատճառ կ'ըլլայ: Գետին մը որչափ որ դիւրաւ
 կը փխրի ու հող կը գառնայ, որչափ որ աւելի տա-
 քութիւն կը կապէ իրեն հետ ու աւելի յորդ ջուր
 ունի, այնչափ առատ բոյս յառաջ կը բերէ: Տեքան-
 տոյ Գաղղիացի բնապատումը անկաբանական զննու-
 թիւններ ընելու համար Գաղղիայի մէջ եօթը տարի
 պարտեցաւ, ու վերջապէս վճարար հաստատեց թէ
 Ահն Գոննի մէջ իմ ըրած երեք տարուան արշաւ-

¹ Եւրոպացիք ասոնց առջինին *Azalea pontica* կ'ըսեն,
 երկրորդին *Rhododendron ponticum*, որ բառ առ բառ
 Պոնտոսի լեռնաշղթայի ըսել է: Կարծենք թէ Տրապիզոնի
 կողմերը Հայոց Արարիկի կամ Աւարիկի անուանած
 ծաղիկն աս վերջինը կամ անոր մէկ տեսակը կը նշանա-
 կէ: Եւրոպացի բնապատու մներէն սմանք ասոր նաեւ Զի-
 նալի կ'ըսեն:

անքներս ալ նոյնը կը հաստատեն, միայն ոչ ոքի մէջ
 դուրս հանելով : Հայաստանի ու Ասիայի կողմերը
 հանքային աղբիւրներուն բերած կրային դիրտը նոյն
 կարծեաց շատ կ'օգնէ : Տրապիզոնէն մինչեւ Պար-
 սկաստանի լեռինքն ու Ասիայէն մինչեւ Արարատ աս-
 ածխածիւր կրային դիրտը գէղ գէղ նստած է ու
 դեռ մեր աչքին առջեւ կը նստի : Ինչ անկեր որ
 հրաբխային քարերուն կողմու հողին մէջ կ'աճին
 նէ, ըստ ամենայնի նոյները կ'աճին նաեւ աս փխրան
 նիւթին մէջ՝ ուր որ արեւն ու ջուրը բուսողութեան
 կը նպաստեն : Արեւմտ Ասիայի աս կողմը անկոց բնու-
 թիւնն ու զանազանութիւնը գլխաւորաբար տաքու-
 թեան եւ խոնաւութեան կը նայի, եւ ոչ թէ եր-
 կրին որպիսութեան : Արարատ ու Արագած մի եւ
 նոյն հրաբխային նիւթէ կամ քարէ են, բայց որով-
 հետեւ Արարատ անջրդի է ու իր լճան պինդ եւ
 չփշրող, իսկ Արագած ջրաշատ եւ իր դարատափնե-
 թուն վրայ հրաբխային քարերն ամէն տեղ քայքայած,
 փտտած ու հող դարձած են, ասոր համար երկրոր-
 դին երեսն առատ ու աճուն բոյսերով զարդարուած
 է, իսկ առաջինը մերկ ու բոյսերէ ազատ : Նէա-
 պոլսի հրաբխային բոլորաիքն ալ նոյնը կը դիտուի :
 Իսթիայի վրայ լճան հոսանքը, որ 1302ին վաղեց,
 լերկ է եւ անբոյս, ուր որ Նորալեւան 236 տարի վեր-
 ջէն վաղող կակուղկեկ լճան, ինչպէս նաեւ Ետնայի
 եւ Ախսուվի անցած դարուն մէջ դուրս տուած լճ-
 աները դալարազարդ ու կանաչազգեստ եղած են :
 Հայաստանի բոյսերէն շատերն ուրիշ տեղերունէն
 քիչ կամ շատ զանազանութիւն ունին, բայց միայն
 Հայաստանի սեպհական եւ առանձին տեսակ կա-
 ցուցանելու բոյսեր քիչ կան : Գուռնըֆոր Գաղ-
 ղիային Հայաստանի մէջ առհասարակ միջին Եւրո-
 պայի անկերը գտնելուն համար շատ զարմացած ու
 միանգամայն տաքցած էր : Հրաբխային գետինը բաւ-

ական խոնաուժիւն ունեցած ատեն՝ կրնայ աճեցուն բոյսեր, խիտ խոտեր եւ կանաչաւէտ մարգեր սնուցանել, բայց չիկրնար միայն իրեն յատուկ եղող բուսոց տեսակներ ծնանել: Հասաքարը, կիրն ու թերթակաւը՝ ջրէն, մշանջենաւոր ձիւնէն ու արեւէն հաւասար օգնութիւն կը դառնեն նէ, հրաբխային լեւանոց վրայ եղած դարատափներուն պէս բազմազոյն եւ պայծառազոյն ծաղիկներ յառաջ կը բերեն:

Քուն Հայաստանի բոյսերը քիչ պէսպիսութիւն ունին. ասիկայ ծովէն շատ բարձր դիրք ունենալէն պատճառած է: Խիտա զանազան տեսակ բոյսեր միայն ան երկիրներուն մէջ կրնան ըլլալ, որոնք ցած տափարակ դաշտէ մը կամ ծովի եզերքէ կամաց կամաց անանկ մը կը բարձրանան որ անկոց ամէն մէկ զաւար զատ զատ օգարածին կ'ունենայ: Հայաստան յանձուկ միտս, այսինքն Արաստանը, Կողքին ու Լազաւստանը դուրս հանելով՝ ըստ մեծի մասին Ալպեան (լեռնային) երկիր մըն է: Թէպէտ հոս խոնաւնաւորութեամբ, տափաստաններու, ճախնային կողմերու եւ ծովեզրներու անկեր շկան, բայց եղած լեռնային բոյսերը Կաւկասի համեմատութեամբ շատ առատ եւ բազմատեսակ են, եւ Հելուէտիայի ու Գիրոլի Ալպեան բոյսերու հետ շատ նմանութիւն ունին. ինչպէս նախ՝ միամեայ անկերու քիչութիւն: Արագածի ու Կեաւուր տաղըյի բարձր տեղերէն 41 տեսակ յայտաբերուին ² բոյսեր ժողովեցի, որոնց մէջ միայն 4 հաստ միամեայ կար: Երբեք՝ ծաղիկներուն իրենց բոյսին համեմատութեամբ ունեցած արտաքոյ կարգի մեծութիւնը: Երբեք՝ թունաւոր բոյսերու ցանցառութիւն եւ դառն ու բժշկական խոտերու

¹ Գ.շ. Argile schistense. Գերմ. Thonschiefer.

² Տնկարանութեան մէջ բոյսերն երկու ընդհանուր բաժանում ունին, այսինքն Phanérogame Թ-յ-բ-ի-ւ-ն (բեղ-ձաւորութեան յայտնի անօթներով) ու Cryptogame Գ-ւ-բ-ի-ւ-ն (բեղձաւորութեան դաղանի անօթներով):

առատութիւն : Բողիները¹ 4000 ոտնաչափէն վար եղած տեղերը շատ առատ են : Մասնաւորապէս երեւելի են աւթիմանի (նիւշէօֆն) տեսակները, որովհետեւ ասոնց շորցուցած ծաղիկներն իրենց սաստիկ հոտին զօրութեամբ ճճիները, տիղերն ու պղտիկ կենդանիները կը սաստկեցնեն : Աւրդոֆոյն, ճարճոֆոյն ու կոֆոֆոյն աւթիմանի շոր ծաղիկներուն ծածած փոշին բոլոր արեւելքի մէջ բաւական մեծ կակապրանք մըն է եւ լուերը (փերէնները) ջնջելու համար խիստ շատ տեղումք կը խաւրուի : Ես ասով աւելի մեծ կակ միջասներն ալ մեռցնելու փորձեր բրի : Պղտիկ ճճիներն ասոր հոտն աննշտուն պէս՝ անմիջապէս կը թմբէին, անզգայ կը մնային ու քանի մը ժամ ետքը կը մեռնէին : Աս փոշին նաեւ շատ օգտակար ու ազգու է բնապատմական հաւաքոյթները կերպ կերպ սրղերէ եւ ուտիճներէ պահպանելու համար : Թիթեաները կամ ալիւրմաղիկները լերանց վրայ աս աւթիմանի ծաղիկներէն կը փախչին : Չորչոր՝ ծաղիկներու գոյնին մաքրութիւնը, գեղեցկութիւնը, զանազանութիւնն ու նարօտը : Հոս խիստ քիչ կը գանուի տափաստանի ծաղկանց աղտոտ գոյնը, նմանապէս ընդարձակ տեղւոյ մէջ ծաղկանց միայն մէկ տեսակ տիրող գոյն շատ չկայ : Մինակ Երասխայ քովերն ու Արարատի ստորոտը տեսայ որ քանի մը տեսակ ծաղիկներուն գոյնը շորս դին բռնած էր, սակայն լերանց 6500 ու աւելի ոտնաչափ բարձր դարատափներուն վրայ երբեք ասանկ միագոյն ծաղիկներու չհանդիպեցայ : Այսպիսի բարձր տեղումք վերջին աստիճանի սխրալի է ծաղկանց երփն երփն նարօտը : Շառագոյն լեռնային կակաչ (լուէ), վարդակարմիր աւթիման, սակեգոյն կղմուխ², բաց դեղին հրանունկ, ծինափայլ կորունկ³, կապոյտ բո-

¹ Լ. Gentiana. աճկ. ճեճիֆոյն. կիւլոյ :

² Լ. Inula. աճկ. ինուլաֆոյն :

³ Լ. Cerastium.

գի, մորագոյն զանգակիկ Հայաստանի լեռնամարզաց վրայ զարմանալի կերպով մը սփիւռ ցանուած էին եւ գոյնագոյն ու սիրուն պէսպիսութեամբ մը իրարու հետ խառնուած: Աս բազմագոյն նարօտը շատ սքանչելի եւ ամենէն շքեղ կ'երեւայ Արագածի բարձր ու բուսաւետ դարատափներուն երեսը:

Արարատայ վերին գաւառներուն մէջ գտնուած բուսոց բնութեան վրայ Բառողին բրած հանճարեղ նշմարմունքը շատ շիտակ եւ ճահաւոր են: Հոն բոյսերն ալպէան տունկ ըլլալով՝ ամէն տեղ ճիգ մը կը ցուցնեն երկրին երեսէն շատ վեր շրթարմնալու, այլ կարճ, հաստ, զօրաւոր եւ քիչ մը ծռած ցօղուն կամ բուն կ'ունենան, որուն վրայ ճիւղերը, տերեւներն ու ծաղիկները վերջին աստիճանի խիտ ու իրարու մօտ կը բուսնին: Քիչ մը աւելի պաղութեան շղիմացող տունկը շատ վար ու գետնի երեսին մօտ կը մնայ, որովհետեւ օդին վերի կողմերը շիկրնար յառաջ դալ ու ածիլ. իր արմատը սնունդ գտնելու որ ըլլայ, հաստ ու մեծ ըլլալու կը ջանայ, ծաղիկները շատ կատարեալ կ'ըլլան ու յստակ արեւուն մէջ իրենց ազուր գոյներովը պերճ ու պայծառ կ'երեւան: Ծաղիկները տեղւոյն բարձրութեանը համար ոչ երբեք իրենց տնկին պէս ճոզած ու թերի են, մանաւանդ թէ աւելի եւս բացուած ու զօրաւոր, նոյնպէս իրենց պտուղը. որովհետեւ իրենց գլխաւոր գործողութիւնը շոգեղէն մասեր դուրս տալ ըլլալով՝ բարձր օդին բարակութեամբն աւելի օգնութիւն կը գտնէ ու աւելի ազատութեամբ կը կատարուի եւ ոչ թէ կ'արգելուի, եւ բնական զօրութիւնն ալ՝ իր տեսակը պահելու եւ յառաջացրնելու վախճանին կը հասնի: Սակայն բոյսերը գետնէն քիչ մը վեր ելլելնուն պէս՝ իրենց տերեւները, մորթն ու բոլոր կանաչը կը թող մի կը մնայ. եւ թէպէտ աս մասերն աւելի կրնային ցրտին դի-

մանալ, այսու ամենայնիւ հոս իրենց կեանքը կը նուազի: Խոտերուն եւ նեղատերեւ բոյսերուն վրայ առ բանս այնչափ չ'երեւար, որչափ լայնատերեւներուն վրայ, որոնք նաեւ իրենց բնական ձեւը կը փոխեն: Ասանկով տերեւները գրեթէ առանց կանաչութեան թաղանթի (շուփ, փերփ) մը տեսք կ'ունենան ու բաց դեղին գոյն կ'առնեն, որոնք յայտնապէս այն բարակցած օդէն պատճառեալ հիւանդութեան եւ աղղեցութեան նշաններն են, որմէ տերեւներն իրենց սննդեան հիւթը կը ծծեն:

Եթէ տնկերու զանազան դաւառները կամ աստիճանները Սեւ ծովու եղերքէն սկսելով՝ Աղղթսեան լեռներէն դէպ ի վեր մինչեւ Աարնոյ արլլեան բարձրութեան հասնէք, եօթը գլխաւոր դաւառ կը գտնենք:

Ա. Ս. Շուփ-փերփ, որն որ ծովուն երեսէն գրեթէ 1000 ստնաչափ կը բարձրանայ, ուր միջին եւրոպայի ծառերն ու թփերը տերեւնին առանց թափելու միշտ կանաչ կը մնան, եւ աշնան հոս տերեւ թափող տնկերէն թուով շատ աւելի են: Աս մշտատերեւ տնկերուն գլխաւորներն են տօսախ (շուփ-շուփ), դափնի կամ սարդենի, մրտենի, սարդանուշ կամ բալասարդ¹, ձիթենի, բաղեղն (սուփ-շուփ), փշարմաւ կամ փշասարդ² եւ ձարխոտի (սուփ-շուփ) տեսակ բոյսեր:

Բ. Ս. Շուփ-փերփ անտառաց կամ սփի եւ թեղօշ ծառերու դաւառ, որն որ 1000 ստնաչափ բարձրութենէն մինչեւ 4500' կը հասնի. յիշեալ երկու տեսակ ծառերը հոս կը տիրեն, մանաւանդ առաջինը: Իսկ թփերն են պոնտական լեռնավարդն ու պոնտական մրտավարդը:

Գ. Ս. Շուփ-փերփ անտառաց կամ ասղնատերեւ

¹ Գ.շ. Laurier-amandier, Laurier-cerisier.

² Գ.շ. Laurier épineux, Houx. Գերմ. Stechpalme.

ճառոց գաւառ 4500—5500' : Հոստեղաց բազմաթիւ բնակիչները կամ բնիկ տէրերն են շոճւոյ (չմօ-
ճըէ) տեսակ ճառեր. ուրիշ աս գաւառին մանուսնդ
վերի կողմերը կը սկսի թփանման ըլլալ ու ետքաշուի,
ուր որ շոճիները դեռ պերճ ու հասակագեղ կ'աճին :

Գ. Սիւրբիսի փոքր-փոքր մեծոց կամ ցարասուոյ
գաւառ 5500—7800' : Բոլորովին պատուարեալ տե-
ղուանք ցարասիները մինչեւ 8200 սանաչափ բարձր
դիրք կ'ենլեն, թէպէտեւ թփատեսակ կ'ըլլան : Աս
գաւառին մէջ նաեւ զանազան արլեան տնկեր զատ
զատ կ'երեւան :

Ե. Սիւրբիսի փոքր-փոքր 7800—8800' : Հոս
Պաւլիսեան մրտավարդը Հայաստանի ու Վրաստանի
սահմանալերան վրայ շատ յաճախ է : Ասկից զատ
հետեւեալ բոյսերն ալ խիստ առատ կ'աճին. Սիրե-
րիական մկնասոխ, մարմնագոյն աւթիմն, լեռնային
կակաչ, հայկեան առնասպար¹, մեծածաղիկ կորունկ,
կաւկասեան լուրջ շուշան, պիւրենեան բոգի² :

Զ. Բաւն փոքր-փոքր 8800—11000'
(Մասիսու, Արագածի եւ Ահմանկան լեռան վրայ) :
Հոստեղաց գլխաւոր զարդերն են՝ Չիւնական աւ-
թիմն, աստղիկ ամենաղեղ², զանգակիկ քարբեկ³,
Կասբեկեան կորունկ, արլեան աստղիկ, աճառուս
քարբեկ⁴ եւ այլն :

Է. Լոս-փոքր, ուր միայն լճա (Եսուսն) կը
բուսնի եւ բարձրութիւնն է 11000 սանաչափէն մին-
չեւ 13000 սանաչափ : Ասկից վեր մշանջենաւոր
ձեան տէրութիւնը կը սկսի, որ ամենայն ինչ իր
սպիտակ քողին տակ կը ծածկէ :

¹ Լ. Androsace armeniaca.

² Լ. Aster pulchellus.

³ Լ. Campanula saxifraga.

⁴ Լ. Saxifraga cartilaginea.

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ. Թիֆլիզ. Պր. Արտվան ու իր աշ-
կերաները: — Կոզի. լերանց երկու շղթան ու
թռչունները: Ինչա. ծառերն ու որսի կենդա-
նինները: — Պիպիս, երկրին զիրքն ու որսիսու-
թիւնը. Ամայի դպրոց ու փոսած նաւ 1

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Հայաստանի թափարներուն ստո-
բազրութիւնը: Սասաիկ պատիժ մը: Պիպիսէն
մինչեւ առաջին իջեւան եղած անշուշտ ծառերը:
Պեղեցիկ զիրքը, անասուններն ու թռչունները:
Անկից մինչեւ Արաա գանուած քարերը: Եւ-
գիտիներու երկու ընտանիք 8

ԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Սեւանայ ծովին տեսն ու շափը:
Սեւանայ լիճը՝ հրաբխի բերան: Սեւան կղզին.
Վանքն ու անոր հիմակուան վիճակը 14

ԶՈՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Սեւանայ ծովին բարձր զիրքը, խո-
րութիւնը, աղէկ ջուրն ու ձկերը: Սեւանայ
չրջակայ տեղերուն հանրաբանական որսիսու-
թիւնը, բոյսերը, կենդանիները, մշակութեան
պահուսթիւնը, բնակչաց բիշութիւնն ու աղ-
քատութիւնը 19

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Գեղեցիկ տեսարան: Զենկի
գետակին ձկերը: Հրաբխային քարեր: Երբեանայ
առուտուրը, զիրքն ու պատերազմական նշա-
նակութիւնը: Երբեանայ բերգը: Հայ դիւցազն-
ուհի: Երբեանայ բնակչաց թիւն ու անոնց
աղքատ վիճակը: Կառավարութեան կերպ: Բա-
րեխաունութեան աստիճան: Երկրին բերքն ու
Հայոց մշակութեան ճարտարութիւնը: Մեծ ու
Փոքր Մասիս 27

ՎԵՑԵՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Երբեանէն Էջմիածին: Երասխայ
գալա: Էջմիածնայ շէնքերը: Հայոց ճարտարա-
պետութիւնը: Էջմիածնայ յառաջուան փառա-
որութիւնը, հիմակուան նշանաւոր բաներն ու
զբառուները: Էջմիածնայ ձեռքով Ռուսին զիտած
շահը: Կաթուղիկասի ընտրութիւն: Էջմիածնայ
կրածները: Պարսիկ կուսակալի սցցելութիւն:
Հայկական աղբին նշանակութիւնն ու Հայոց
կրօնական միութիւնը 39

ԵՕՐԻՆԵՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ. Գիտութիւն ու ազգային գա-
ղափար: Բողոքականներուն Հայոց համար ըրած
վանքը: Ռուս պաշտօնատեսարց կեանքը: Կեղե-

քելու հնարք: Հայաստանի ձիերուն ազնու-
թիւնը: Երասխայ հովտին բերքը: Գիշեր մը
թաթարներու մէջ: Երասխ գետին ստորագրու-
թիւնը

51

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Արսէն Սուլթան - Գեղամեան
Հայ իշխան: Պարտիկ խանի վարդէնոց ու ամա-
րանոց: Կեղեքելու զէմ ամբաստանութիւն:
Սեւջուր գետ: Ռուսաց աստիճանի բարձրու-
թեան նշանները: Ալի Բէկին զուարճալի պատ-
մութիւնն ու քերականը: Ժանտախտի վիճակ:
Մարտանենդութիւն: Քաղէով որսորդութիւնն ու
բազէի կրթութիւն: Գիւակերպ որսորդ: Գուա-
նըֆոր: Արարատայ բուսարանական եւ կենդա-
նարանական վիճակը: Սեւջուր գետակին ա-
կունքը: Հրաբխային լեռն ու նիւթ: Արսական
թաշուններ

59

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Արարատայ վերջին բաժնկելուն
վրայ ասուերէն աղբիւրներուն ձեռքով տարա-
ծուած լուրերուն անձնութիւնը: Ակոսի գեղին
Հայազգիներուն պատմութիւնը: Ակոսի գեղին
յառաջուան ծաղկեալ վիճակն ու բնակչաց թիւը:
Մասիսու ահագին հրաշնչութեան ստորագրու-
թիւնն ու տուած վեասին հաշիւը: Երկրաշար-
ժին տարածութեան սահմանն ու աղբիւրներու
վրայ ըրած ազդեցութիւնը

78

ՏԱՄԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Արարատայ երկրորդ սարսափելի
արկածն ու աղմուտ ջրոց հեղեղը: Գուրս նե-
տուած հոգերուն ու քարերուն բնութիւնը:
Սուրբ Յակոբայ վանքին տեղը: Զբերուն ու գե-
տոյն կաւին վրայ զննութիւն: Աւերակաց թան-
ձրութիւնն ու տարածութիւնը: Արարատի փլած
չլլալուն նորանոր ցոյցեր: Հրարուխ լեռանց
վրայ ծանօթութիւններ: Արարատայ ներքին
ամբաւ ջրերը, արտաքին փայլուն երեսը, վերին
ձայրն ու բնագաղտմական վիճակը: Արագածն ու
Արարատ լեռան բաղդաստութիւնն ու Արագա-
ծին անհամեմատ գեղեցկութիւնը

89

ՄԵՏԱՍԵՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Արագած լեռան գեղեցիկ
դերքը, դարասափները, ջուրը, բոյսն ու միջատ-
ները: Նոյն լեռան մէկ կատարին վրայ երկրա-
բանական դիտողութիւն: Աւերջին աստիճանի
սիրուն ու ահրեւի դերք

109

ԵՐԿՈՏԱՍԵՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Պաղարձուկ գեղին Հայ
բնակչաց վրայ տեղեկութիւն: Տեղւոյն բերքն
ու հարկը: Հայ թիկնապահ մը

115

ԵՐԵՔՏԱՍԵՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. Պարսկաստանէն ու
Տանդաստանէն Ռուսաստան գաղթող Հայերուն

պատմութիւնը: Արձագած լեբան վրայ բնակած
ընդհանուր Հայոց թիւն ու վիճակը: Արագածի
անհամեմատ գեղեցիկ դիրքը 119

ՉՈՐԵՔՏՍՍԱՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Արագած լեռներէն
մինչև Կուճրի երկրարանական գննութիւն: Նոր
Կուճրի կամ Աղէքսանդրուպոլիս քաղաքին ստա-
րագրութիւնն ու բնակչաց թիւը: Կուճրիի բեր-
դին ամբուսութիւնն ու մեծութիւնը: Գլխաւոր
տեղեաց իրարմէ ունեցած մղանական հեռաւո-
րութիւնը: Գարձ ի վրաստան: Կուճրիի մտ
երկրին բոյսերը. փայտի պակասութիւն: Հա-
մամլը գեղ 124

ՀՆԳԵՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Հաստեղաց ձիերուն
գերազանցութիւնը: Գրչլախ գեղն ու անտառ-
ները: Հանքային ջուրը: Տէրգէր գեղն ու Լա-
լուար լեբինը: Ռուսի Հայաստանին բնակչաց
թիւը 130

ՊԵՇՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Լեբանց գեղեցիկ տե-
սարան: Գոռոզ, Սուկաւ, Ծաղկէոյ ու Տան-
տուռակ լեբինը: Ասոնց հրաբխային նիւթերը 136

ԵՕՐՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Պայազխա քաղաքը:
Լեբանց կիրն ու երկրարանական որպիսու-
թիւնը: Աւազակ քիւրտերու վրայ մէկբանի ծա-
նօթութիւններ 141

ՈՒԹԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Մուրասչիք գետակ:
Մասիսին հարաւային կողման քարերը: Քրդաց
ամառուան ու ձմեռուան կեանքը: Արարատայ
վերջին ժայթմանը վրայ նորէն քանի մը ծանօ-
թութիւն: Արարատայ փորն ու վրայի ամայու-
թիւնը 147

ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳԻ ԳԼՈՒԽ. Արարատ ճշմարիտ հրա-
բուխ է: Լեբան գլուխն ելլելու փափաք: Արա-
րատայ հարաւային կողման ծաղիկները, ծա-
ռերն ու կենդանիները: Պայազխաի քովէն Հայ-
աստանի լեբանց անհամեմատ ահեղ տեսքը:
Հայաստանի հին ու նոր հրաբխային վիճակին
վրայ խորհրդածութիւններ 151

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ԱՕԳԻ ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹԻՒՆ. Բարձր Հայաստանի
օդին Միջագետաց ու Պոնտոսի օդին հետ քաղ-
դասութիւնը: Տարութիւնն ու ցրտութիւնը:
Տարւոյ եղանակները: Բերքերուն ու պտուղնե-
րուն հասնելու ասեկները: Տեղացմունք: Հայ-
աստանի օդին առողջականութիւնը 161

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱՐԱՆՆԵՐԿԱՆ ՎՃԱԿԸ. Երկրի մը ձեւն իր լեռներէն է: Հայաստանի լեռանց կաւկասի հետ բաղդատութիւնն ու նմանութիւնը: Հայոց լեռներուն լայնահաս դիրքն ու լեռնադաշտերը: Զրոց առատութիւն: Հայ լեռանց շիակութիւնն ու կրճերուն բարձրութիւնը: Սպերէն մինչեւ Խնուս լեռանց շորս գօտի ու անոնցմէ բխած գետերը: Գետերուն իրարու հակառակ շիակութիւնը: Քիչ լեռնային լճեր: Հայաստանի լեռանց վրայ մշտնջենաւոր ձեան գծին բարձրութիւնը: Սառնասար: Հանքային աղբիւրներու շատութիւն: Հայաստանի լեռնադաշտերուն հորիզոնական շիակութիւնն ու ծակոտկէն բնութիւնը: Հրաբխային լեռանց նիւթը. Հատաքար. Խայտակոճ. Կիր: Կիւմի շիւնէի ու Բալխիտաի մէջ զարմանալի երեւոյթ: Պաղ-լեղի հող: Հրաբուխներու երկարատեւ դործողութիւն: Սիւժիկ զարմանալի լեռը: Տանտուռակ, Արարատ եւ Ահմանկան լեռանց հրաբխային նիւթերն ու անոնց անհամեմատ տարածութիւնը

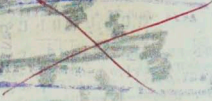
172

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆԿԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Հայաստանի բոլորներուն առատութեան պատճառները: Հոնտեղի ծառերուն եւ բոլորներուն վերջին սահմանը, դիտաւոր անտառային ծառերն ու անոնց գաւառները: Լեռնալարք ու մրտալարք: Հայաստանի բուսոց առատութիւնն ու զանազանութիւնն ու անոր պատճառը: Հայաստանի բուսոց Հելլեոփոսի ու Գիրուլի ալպեան լեռանց անկերուն հետ ունեցած նմանութիւններն ու զարմանալի յատկութիւնները: Ծաղկեղներուն գեղեցիկ գոյնազոյն նարօր: Տնկերուն եօթը գաւառները

202

872

USON ԿՊ

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Երես 4. Տող 25 սառկացանք խորհրդային սառկացանք

„ 68. Ծանօթութեան վրայ աւելցուր. ըս. Perdrix saxatilis (քարային կարաւ), գերմ. Steinhuhn (քարաչաւ): Եւրոպացի բնագոտումներուն աւազու մեր Սլոնիին սասագարանութեան շատ յարմար կու գայ. եւ կարելի է որ նշանակութիւնն ալ նոյն ըլլայ:

„ 82. Տող 35 արպեմիցին խորհրդային Փարպեցին

„ 172. „ 16 անհամա „ անհամա

